

ПОРУКЕ ЧОВЈЕЧНОСТИ

I

У почетку бијаше ријеч. Због ријечи су падале главе, на ријеч се куповало и продавало, чекало и венуло. У једној анегдоти Марка Миљанова брат убијеног опрашта убици, јер је одржао ријеч.

Ријеч је била једино мјерило. Чак и на међудржавном уговору о разграничењу с Аустријом већина главара ставила је крст мјесто потписа. Њен култ створио је двије главне особине Црногораца: тежњу да говори сликовито, глатко и мудро и — да буде достојан повјерења. Ово прво запазио је још Вук Караџић. „У Црној Гори ријечитост има врло велики значај. Један главар без ње није

ништа. И најсиромашнији и најнезнатнији може се помоћу ријечитости умијешати међу главаре, и цијела ће га нахија слушати¹. Ово друго доказује читава црногорска књижевност.

У старим текстовима који су писани без икаквих литерарних претензија, налазимо запањујуће метафоре. Тако Црногорци из пограничних крајева пишу гувернадору Радоњићу да их заштити па на крају изражавају своју беспомоћност и повјерење у њега ријечима: „О вашој се души вјешамо“. Посланице Петра I, такође писане искључиво као средство притиска на племена, имају широко разрађену градацију. Његова реченица, како закључује Чедо Вуковић, „почиње непосредно, као са равнине; потом се пење, не само тоном, већ и унутрашњом понесеношћу, с тим што смисао њен залази у дубине и у сложеније сфере расуђивања; допре ли до врхунске тачке, реченица се лагано спушта, засвођује, не губећи притом дах и тежину. И то су заправо реченице — сводови — неглачане, рапаве, с напрслинама које их не могу расточити. И данас оне звуче као да су под сводом изворене“².

Свуда гдје је било могуће ослободити се описа конкретног догађаја и размахнути се, долазила је до изражаја раскошна свјежина језика, полетност стила, смишљеност градације и патос. У приповијеткама, испресијецаним дијалогом, у шкртом опису Марка Миљанова, у суровим исјечцима живота како га је видео и описао Никола Лопичић, било је страха од распјеваности, али ове особине лијепог говора ипак налазимо и код Марка Миљанова и код Љубише, гдје год је било простора за размах. Ево како Марко Миљанов говори, објашњавајући

¹ Вук Караџић: „Црна Гора и Вока Которска“.

² „Фреске на камну“, Предговор.

зашто се латио пера: „Да пишем ове црте не нагони ме славољубље, јер ми оно никад није распињало груди, до једино ме нагони то: што многи јунаци не само да умријеше тијелом, но и рад њи'ов умрије који не смије бити заборављен... Па ми се заиста чини да ја дугујем онијем јунацима које познајем лично или о којима сам изблизу чуо говорит... Расуди, брате, је ли право да се заборави свети рад прави' јунака, а цвијеће и роса, поточић, лепота женска, пјесма славуја и луг, ма'овина, магла и ваздух — ништа се не заборави“³.

Као примјер може послужити и опроштајни говор Стевана Штиљановића: „Чувајте обичај и народност као очију зеницу. Настат ће времена тамна и крвава да ће се многи одрицати мајчина млијека. Благо ономе који у таквом метежу не изгуби свијест свога племена и величанство свога имена. Будите дужду привржени, једно зато што јошт он једини може вас спасити од турског бича, друго што засад нема бољег. Највише пазите да судите пуку неумитно, а да се не натјецате ко ће кому бити виши господар, но узданији брат. Ако будете овако радили, проће зло турско и млетачко, а ви ћете остати!“⁴

Из ове рјечитости и патоса створен је касније поетски стил. „Ако није мјеста за живљење, а оно је мјеста за причање“, каже Његош. Управо због тога ми и немамо традиције у драми. Почело се говором, мудрим, понесеним, сочним, и мање-више на томе је и остало. Не само да су описани догађаји, већ су и драмски сукоби описани, испричани. Никако да се у средиште драмског сукоба постави личност — носилац радње је народ. Све наше драме до последњег рата написали су пјесници. („Лажни цар Шћепан Мали“, „Балканска царица“, „Зорај“).

³ „Предговор изгубљеном дјелу“.

⁴ Стефан Митров Љубиша: „Скоцидјевојка“.

Пошто је народ главни јунак, драма се претворила у еп. Људи су или достојни или недостојни повјерењу. Између те двије особине нема ничега. А они који су кроз трговину и дипломатију (као Млечани) стекли друшчије навике, да једно мисле а друго говоре, да се осмјехују и ономе који им о глави ради и ономе коме о глави раде, дјелују за ове једноставне људе као бића с неког другог свијета. Још у оној Његошевој причи о вјереној Црногорки коју је забиљежио Франческо Дал Онгаро (а која би се могла сматрати првом црногорском приповијетком, јер Дал Онгаро је само записничар), налазимо једноставне дилеме код несрећног Глигорија који моли Владика да му дозволи да умре у Црној Гори јер је то лакше него да пасји живи у изгнанству. На линији те исте етике имамо и драму Вукица Пашировића. Увијек се постављало питање: бити или не бити човјек. А још је Његош потврдио да поред све немоћи и ништавности човјек мора бити човјек. Каснија дјела разрађивала су овај исти захтјев, а свако ново вријеме ишло је даље у разрађивању некад једноставне човјекове личности, да би данас од њега створило врло компликован сплет осјећања и особина. Но, ово разрађивање човјека није ниуколико измијенило основни захтјев да човјек по својим поступцима буде достојан повјерења.

Лако је одмах уочити да се Вуковић није кретао изван матице прозних токова и зато код њега налазимо поетски стил као једну од јако изражених особина црногорске прозе уопште и драмске ситуације које служе за провјеравање човјечности. И кад на првој страници „Висина“ прочитамо слутњу: „Задрхтаћете брвнаре убоге!“ — одмах се сјетимо оног библијског стила из „Скочидјевојке“: „Настаг ће времена тамна и крвава...“. Али, као што ћемо видјети, та поетска имитација, као чест елемент у црногорској прози, није обезбиједила Вуко-

вићу особено мјесто у црногорској прози, већ је његов најзначајнији домет у томе што је смишљено инсистирао на драматичним мотивима који омогућавају да се открију основни елементи наше етике, а посебно његов јако изражени хуманизам.

II

„Лакше је убити човјека него примити хљеб из руку његове мајке“.

Мртво Дубоко

У условима развијене епске традиције, инсистирање на драматичности могуће је само као необавезан услов. Вуковић је учинио први корак ка испуњењу тог необавезног услова кад се одлучио да сконцентрише радњу на мали број лица. Та његова тежња могла би се представити чак и графички, јер од села, као носиоца радње у „Рустему“, преко братства као носиоца радње у „Висинама“ и неприлагођених ратника у роману „Без реденика“ долазимо до згуснуте драматичности неколико лица у „Мртвом Дубоком“ и на крају до монодраме, до Петра I⁵.

⁵ Роман „Рустем“ објављен је само на шиптарском језику. Познато је да је Вуковић провео дио дјетињства у једном селу близу Пећи. Одатле је узео грађу за роман. Окосница радње је мржња између Шиптара и Црногораца коју потпирују богаташи. Али под утицајем напредних идеја млади људи увиђају да је подједнако тешко и једнима и другима и да ће се у борби против тих зала створити боље друштво. Иако је објављен послје „Висина“, ово је први Вуковићев роман и, као што закључује преводилац Вехан Шпта, и први роман о животу Шиптара.

Навикнути на покрете трупа, на широке панораме, на покушаје приказа читаве борбе, и читаоци и критичари били су помало изненађени што у „Висинама“ није приказана интегрална револуција и што главни јунак, партизан Младен, на крају бива ухваћен.

Чињеница да су „Висине“ биле првобитно замишљене као драма није, односно не би била значајна кад не би указивала на опредјељење писца да из сложене историјске панораме издвоји неколико лица и да на том суженом простору разради причу у којој неће бити од значаја побједа или пораз у војно-стратегијском смислу, већ побједа или пораз човјечности.

Дакле, умјесто дифузне расвјете која у благим нијансама открива широко поље, Вуковић примјењује контрастно освјетљење усмјереним рефлектором. Али, реко смо, у почетку је под тим рефлектором ипак било читаво једно братство а не два-три лица. У томе Вуковић каже: „Тему оштрог подвајања, колебања и судара у оквиру једне заостале родовске заједнице (у Црној Гори) у преломним данима револуције 1942. године, одраније сам носио у себи. Надам се да није незанимљиво, ако кажем да дужи времена нијесам био начисто — како да уобличићу материју која ми се наметала. Непосредно прије него што сам се латио рада на роману „Висине“ намјеравао сам да на исту тему напишем — драму. У том смислу сам писао припремне студије, разрађивао радњу, сукоб, ликове. Али, нијесам пошао даље од тога. Најприје ме је поколебала невјерица у свој смисао за вођење сценског збивања, а затим осјећање да ми је потребан знатно шири и слободнији терен, атмосфера, као и могућност да тој литерарној материји дам извјесну мирско-медитативну обојеност“⁶.

⁶ „7 умјетности“, 15. XII 1952. г.

Но, када је писао роман, он, сасвим разумљиво, није одбацио све оно што је већ био припремио за драму па је роман на крају имао пет поглавља (као пет чинова) издиференциране микове и јасне могућности за сукобе међу главним актерима, братством Васковића, чији се један „заблудјели син“ кренуо путем кидана традиција на два фронта: политичком (негирајући савременост старе братственичке хијерархије по којој се памет мјери дужином брка) и приватном (упустивши се у љубав са Станом и починивши „родоскарњење). Са становишта једног имућног сељака који је од куће створио бесплатну механу и којему државни савјетник Крсто шаље повјерљивог гласника да га врбује за четнички покрет, изгледа стварно ситан и зелен тај зажарени студент безбрковић који шири неку црвену пропаганду и тражи отпор моћној сили Осовине. „И ко је он? Удовичко дјете, излизак“, говори Шћепан Васковић, као да пљуцка. А ко је Шћепан? „Кичма сердарска, судбина сељачка“. Његова жена Полексија (Поља)? „Као да је сторука, она доспије и да намири дјецу, и да изиђе на њиву, и узради све по кући, и госта дочека, и пошали се и посвађа, а у тежким данима да оде са џаком чак у Плаз за жито“. Дакле, жена домаћин. Док Шћепан бистри политику она држи кућу. Младенов стриц Урси, „умна глава“, угледни мајор, скупљач народних изрека, дошао је из великог града, без жене, у село и сада га је лако окренути на било коју страну, јер је изгубио ослонац, а увијек машта о неком признању кога нема. И маштајући пије. „Ама, Шћепе, све нешто мислим: шта би овај наш живот био да нема ракије?“ Жандармеријски наредник Вучко, каријериста, каје се што се вратио у село. „Зар је дошао дотле да и он тегли и копа и ломи се по горама, као и они обични „опутовићи“? И још да зазира од оних које је некад прогонио“. Јасно је да ће он одмах прићи чет-

ницима, јер у братству је више њихових симпатизера и изгледа да им моћнија сила стоји за леђима. Између та два фронта наћи ће се обична паћеница, сељанка Мирјана, Младенова мајка која се доста смрти нагледала и једино покушава да сачува другог сина (један је настрадао као контрабанција).

Да не би љубавна веза међу братственицима, Младеном и Станом, Шћепановом кћерком, била превише наглашена, Вуковић је на занимљив и нешаблонски начин додао и однос између Госпаве и Вучка. О Госпави Урош мисли: „Сама женска, проклети мамац... напаст за село“, а писац говори сликовито о тој „напасници“ „самоћом обгрљеног женског стаса“. Она ће као сељачка видарица мијечити Вучка и себе. И као биће које зна шта је страст, покушаће да помогне Младену и Стани и нехотице допринијети да Младен буде ухваћен.

Све је ово, вјероватно, писац замислио и запleo још у оној фази припрема за драму, па како у роману није далеко одмакао од фиксирања тих могућности за сукоб, и сам је увидио да роман има облик пирамиде: од широког постоља — братства Васковића — до усамљеног Младена.

Вуковић је заиста засновао драму али радњу није даље водио драмски. Једина личност с којом се Младен отворено сукобио и разишао је Урош. „Ти! Стари сфицир, ратник, стратег! Ћутиш у селу, шеткаш се од старца до старца и... једеш хљеб сиромашног рођака!“ Сусрет са Шћепаном Младен је избјегао, иако је долазио до његове куће да пронађе Стану. Сценску експозицију драме Вуковић је у даљем развоју радње претворио у филмско гоњење „отпадника“. Лица замишљена и окарактерисана у почетку, остају до краја иста. Било би, додуше, тешко и замислити неке значајније промјене у сржању Шћепана или Вучка, али је помало нејасно за-

што је запостављен Рајко који је обећао да ће поћи у партизани, а на крају се појавио међу четницима који гоне Младена, да би погинуо од Младеновог метка! Или Миран који је „заћорио“ у четнике па скинуо кокарду и ставио петокраку. Размишљајући о томе како да се, Младеновим хватањем, не прекине она нит која Васковиће веже за партизани, Вуковић је Миранов одлазак на прави пут дао тако дискретно, да то неки критичари нијесу ни примијетили! По неким од тих наведених елемената Вуковић је збунио критику навикнуту на наглашенији оптимизам, на величанственију побједу добра над злом, на обухватнију хронику и панораму.

Кад се ухватио у коштац са неприлагођеним ратницима, Вуковић је имао једно искуство више али и тежи задатак. Сада није писао о ликовима који су до краја себе остварили и добру или злу већ о познаницима чије су се драме тек рађале. Рајка, Вито и Микан. Она, монахиња Револуције, он ратни гријешник с теретом издајства на души, Микан „човјек и тако и тако“.⁷

Роман „Без реденика“ заиста испуњава све услове за драму. Али на самом почетку писац је учинио једну композициону грешку, или нејасноћу експонирајући прејакко Ранку, као да је она главно лице. У ствари, драма почиње у тренутку када Вито добија анонимно писмо преживјелог друга који му саопштава да „зна све“, а завршава се у тренутку када он, не налазећи одбрану

⁷ „Зачудо, то је безмало роман голих, пригушених трагедија... Чезње, преваре, страх од казне и критике, уствари су једини таласи по којима се љуљају барке њихових, у смрти и ранама, прекаљених судбина. И аутор их, после осветљавања на близу двеста страница, оставља да и даље плове и да уче живот како знају и умеју, изузев Вита који себе непрекидно преслишава за издају, и најзад — кажњава“ (Р. Вешовић, „Политика“, 21. X 1955).

од себе самог — пуца. У страху од приговора да овакав оквир радње има елементе криминалистичког поступка, писац се трудио да подвуче људски садржај дилема својих јунака, јер њега заиста не занима фабула сама по себи већ само као средство да се снажније освијетле искушења која стоје на путу човјечности. Сада је лако уочити да је композиционо било функционалније да су и Ранка и Вито сликани кроз Вита, умјесто што су дати одвојено па тако одвојени везивани за њега.

Ранка је једна од оних несхваћених партизанки којима су негирана природна осјећања. („Ох, те наше другарице... То више нијесу дјевојке, него медвједи“) Заљубљена у друга из чете — Вита, она пригушује то осјећање, а када се учини да ће међу њима ипак нешто да се „деси“, куцне се реденик о реденик да их подсјети да су они обоје борци и да није вријеме за њежност. Тако, она бива осуђена да га вјечно прати и буде уз њега умјесто да буде дио њега. Када се почну рађати сумње, та два човјека која су „сјела на једну столицу“ (Божо Булатовић) дефинитивно остају раздвојени.

У стварању драме, и овдје је избјегнут директни сукоб, чиме је смањена спобашња драматичност збивања, а повећана драматичност преживљавања. Као што у „Висинама“ нема окршаја између Шћепана и Младена, иако је тај окршај био могућ у вријеме колебања братства, тако и овдје покретач радње није личност већ анонимно писмо! Све би изгледало другачије, у сценском смислу, да се умјесто писма одмах појавио Тиги, један од двојице издатих!

Загонетка супротно наелектрисаних облака који никако да се приближе и испразне у грмљавини, открива, што се тиче поступка, карактеристику Вуковићеве стваралачке личности.

„Мртво дубоко“ нас уводи у наличје рата и спонтане, хумане поступке људи „усред једне борбе која није знала за милост“. Успјех овог дјела као да је био неизбјеган, јер се писац вратио ратној тематици у којој се осјећа комотно, а након три романа стекао је и знатно романсијерско искуство. Као и у „Висинама“, и овдје су личности кратко и јасно дефинисане. Рањени партизан Вукман сакривен је у земуници четника Грубана. Али то није никакво његово тајно скровиште, јер тамо су га донијели кад је био обесвијешћен. Сажалила се над њим четничка мајка Савна, чијег је сина Акса он убио, а мјечио га је стари сељак Даосав који „умије да намјести слоњену кост, и благове да привије, и да начини маст за убој“. Какве су то личности око рањеника у земуници? Даосав најбоље карактерише сам себе: „Сокољане, све је ситно при смрти, а смрт при срамоти. Не вјеруј ником док не умре“. Савна је паћеница, као свака мајка у рату. „Савна, мила ми си свакоме злу“. Четник Чапрић, који се склања у исту земуницу? О њему Савна говори: „Не мјери Чапрића по изгледу. Он ти је прав као копље, а нарав му грбава, лице му бијело, а душа крастава“. А његова жена Блага: „Али ко ће Чаприћу вјеровати, то је преливода — сад овако, сад онако. Најприје крену с омладином, па, кад би опасно, преврну капу, забради и — нико жешћи четник од њега. Оно, нека га, тек да се преживи“. А Блага? Она за себе каже: „Да сам писмена као што сам усмена, гдје би ми крај био“. А да оправда попустљивост према рањенику рече: „Домѝ сам жена од реда, кумашине, имам се на шта опријети... Што ме намами овамо, први ти метак очи згодни, какап си!“

Без видљиве драмске везе с овим лицима, али у вези с основном пишевом поруком (о чему ћемо говорити касније), налази се у близини земунице и једна пореме-

ћена дјевојка — Борика. Док превија рањеника, Савна о њој прича: „Кад се сјетим те женске младике, туга ми о ручку и о вечери сједи за трпезом... До минуле јесени друге јој није било у овој долини... А јесенас је снађе казна. Нападе је Талијан, Калабрез кривоноги. Нападе да је осрамоти... И сијевну дјевојка у гору, испамети од страха и срамоте, недозваница“.

Опет, дакле, имамо једну експозицију за драму. Ситуација је пуна драматичности. У сваком тренутку може да пукне погибија. Може Савна да открије или наслути да је он партизан, да чује за синовљеву погибију. Може Чапрић да препозна да није четник. Могу наићи Њемци који су запалили кућу. Може га одаги Чаприћева жена Блага. Може и муда Борика нехотице открити његово склониште.

Сада, међутим, треба дати одговор на питање: зашто је писац стварао све те ситуације пуне драмске тензије, не хајући за директан sukob, не заплићући радњу даље од идентификације супротности у гледиштима и карактерима и интересима? Зашто је избјегао сусрет Младена и Шћепана, а Вита почео да убија анонимним писмом? Зашто је запалио Савнину кућу, кад му тај пожар није послужио да се открије рањениково склониште.

Откривајући налицје рата, Вуковић је у људима тражио њихову лепшу страну. Више од вјере у човјека овдје је истакнута вјера у човјечност, дакле, у оазе хуманости усред пустоши коју рат оставља у душама. Личности зато нијесу уљепшане, нема ружичастих боја нити компромиса који би изједначавао борце а задржавао само разлике у њиховим позицијама, јер ни борба није војничка већ идеолошка. Једноставно, друштво је су полазне тачке. Грубан је жалио бор који је располутила муња,

а Вукману су другови сматрали мекушицем и говорили да ће у случају рата бити најгори војник. Чапрић машта о томе да има коња. Савна да у миру подигне дјецу. Борика да нађе Високог. Све су то обични, такозвани мали људи. Могли би да живе у истој породици. Али када наиђе ратна стихија, човјек се мијења или инстинктивно или као свјесно биће. У томе је разлика међу њима. Старац Даосав каже: „Ово ти је село планинска краста, четници га уграбише. Шта да ти причам, несреће нагрђу на нас четницима, а ми — нит кукамо нит се бранимо како ваља. Рекао бих, синко, створени смо да се пакосни вјетрови поигравају с нама. Зато се причувај, очију ти, јер смо бржи зло да учинимо но да се потрудимо око добра дјела“.

Савна је стављена у процијеп између фронтава и једина јој је брига да сачува дјецу. Она вјерује да ће негде нека друга жена дочекати и измијечити Акса као што је она помогла Вукману. А са обје стране стоје војници: они који су залутали понесени пакосним вјетром, без снаге да се опру или опередијеле и они који су имали јасан циљ, не да сачувају главу, већ да се изборе за остварење идеала. Ни једни ни други не могу натраг. У томе је њихова трагика. Вукман се чуди како је огрубио у рату. Мрачне силе притискају човјека не само да му узму живот већ (што је страшније), да му опогане душу, да га оставе без морала, без вјере у доброту. На тој основи гради се и разграђује драма. А не на спољним чињеницама.

Вукман није сакривен у четничкој земунци зато да би се стварало узбуђење због могућности да га неко ту нађе. Њега, додуше, плаши појава четника у земунци. И откриће да је убио Савниног сина, кад је Савна поменула десну обрву коју је огребла медвјеђа шапа. И сазнање да би она могла да му се освети. Али, и писац и његов главни јунак обратили су већу пажњу питањима

разарања људскости. Писац је пред Вукмана поставио питање: смије ли се, без обзира на тежину и дубину сукоба, човјек удаљити толико од човјека да изгуби властиту човјечност? Зато Вукмана више мучи сазнање да је постао равнодушан, него опасност да га четници и Нијемци открију. Занимљив је и разговор између Савне и Вукмана о Брки, која је на Нијемце гурнула камен низ брдо. Савна каже: „Прозмла се од голе невоље — запалила кућу Русанову. Ето шта се учини од ње. Па кога сад да окривиш? Узнемирило се село — веле да ће на заред држати стражу сваке ноћи, стражу од Борике. Кад је луда кренула да пали, неће се лако зауставити. Неки пријете да ће пуцати у њу чим је опазе. Зар то није грехота. Драго ми је што мислиш као и ја. Нијеси остао сасвим без срца“. А ево шта о том проблему човјечности каже Даосав: „Има у људима нешто, не умијем ти рећи, момчићу, има нешто што је јаче од рата и од зла — бити човјек. Увијек, у свакој прилици, у свему. И кад наступиш и осилиш као хат, и кад бјежиш, па завидиш врапцу, и кад ускачеш у шапац да прободеш непријатеља — остани чист у себи. И кад најсвирепију одмазду вршиш или постављаш подмуклу замку или сатиреш све пред собом (у рату се и то мора) или очекујеш милост од другог — не унизи себе. У теби су теразије за све. И кад висиш о залобају, и кад је пјесма, и кад је страх. Кратко речено: да се пушка не застиди у рукама“.

Није нимало чудно што је писац сво ставио у уста старца Даосава, јер то је исти онај морал који је нагонио несрећног Глигорија из Његошеве приче о вјереној Црногорки да се врати и погине у својој земљи и ону мајку из анегдоте Марка Миљанова која говори сину Рецу да не жали кашику крви што ће му душман попити, јер

постоји нешто теже од смрти физичке, а то је морална смрт.

Из истих ових разлога писац је само подсетио Вито на издајство почињено у рату, а за то подсећање није био потребан Тити, довољно је писмо, јер пажња је усредсређена на испит савјести, а не на вербалне двобоје издајнице и издаоног. Вито почиње да бива мртав само трену када Ранку, која га је од партизанске младости вољела, стану да муче сумње и када увиђа двије трагичне истине: да је Вито оскрнавио њену љубав, јер она је вољела чистог човјека и да се никаквим садашњим заслугама не може оправдати давни злочин. Стварање драматичних ситуација имало је функцију у томе што је доводило људе до преиспитивања властите човјечности. У обичајним, лаким, нормалнијим условима много штошта би се заборавило, прећутало, заташкало, у савјести и у друштву, али кад је човјек прислоњен уз зид питања: бити човјек или бити мртавац, одлука мора да падне, оваква или онаква.

Није ли с Младеном исти случај? Она сјенка орла у лету која га је претекла на „последњем путу“, када је, због оклијевања, ухваћен, свједочи, да је његов пад успједио зато што се није дигао довољно високо, колико је то ситуација захтијевала, да би испунио задатак, па се у овом свјетлу јасно уочава пишчев критички став према главном јунаку, чије ће искуство вјероватно искористити Мираш, јер он наставља тамо гдје је Младен стао. Зато је писца више занимала распра између Младена и Уроша на моралном плану („Ђутиш у селу, шеткаш се од старца до старца и... једеш хљеб сиромашног рођака!“) него дијалог са Шћепаном о томе треба ли се приклонити тренутно јачој сили Осовине или бројно слабијој војсци Револуције.

На врху те пирамиде, рекли смо, стоји монодрама Петра I.

Писац другог типа, слободније маште и с мање осјећања обавезе према историјском податку, с мање поштовања према стварној личности, а с више повјерења у своју слику те личности рађе би изабрао некога другог, тајанственијег и мање познатог. Није случајно да је, до појаве Вуковићевих „Порука“, постојао само један роман о неком црногорском владару, и то управо о Шћепану Малом, који је написао Херлоиа. (Истина, у Матавуљевом „Ускоку“ обрађен је и Петар I, али као епизодно лице.) Вуковића није збунило то обиље података о Петру и обиље текстова самог Петра, јер је себи поставио задатак да што тачније продре у његове мисли и да личност Владике опише вјерно. Овдје историја није послужила као слободно поље за небавезну игру маште већ као грађа за реконструкцију која треба да буде аутентична. У тој савјесности се на једном мјесту и претјерало па је, изван тока радње, наведено шта је о Владици записао Виала (као да је писац страховао да неће искористити до краја прикупљену грађу), али то нас ипак само учвршћује у увјерењу да је оваква слика Владике до крајњих могућности тачна и да је, у односу на историјске студије, новост и предност романа у томе што он, иако не доноси неочекиване новости, слика изнутра оно што је иначе с мање или више успјеха било цртано споља, кроз документе. А осим тога, повезује у систем, у цјелину, оно што је иначе разбацано, дајући нам да умјесто политичара, владике, пјесника, писца посланица, мислиоца, умјесто раздвојених и разбијених елемената доживимо све то наједно, кроз увјерљиву, живу слику личности.

У којој је мјери ово заиста „панорама тог времена“, у којој је мјери писац успио да поред личности главног

јунака оживи и земљу којом је ходио, како то иначе стоји у поднаслову романа? Да је пред нама аутор који се изграђује, који није формиран сам као личност већ се налази у фази „изградње“, било би могуће претпоставити да је у једном роману примијенио један метод, а у другом други. Међутим, овдје није могуће поћи од такве констатације, без обзира на све разлике у жанру између историјског романа или романизоване биографије и слободне интерпретације неког синтетизованог догађаја који је, такав какав је у књизи, ипак плод маште и књижевног сажимања. Но, обрађујући четрдесет и пет година живота једног владара и владике, од неуспјеле мисије у Русији 1785. до смрти, Вуковић није могао пратити паралелно више личности, као што је то радио у „Висинама“ или „Мртвом Дубоком“, гдје се радња одвија у кратком временском распону. Он се одлучио за монодраму, јер је личност Петра I довољно сложена и снажна да сама испуни пет стотина страница књиге. Личности које окружују Петра појављују се и нестају зависно од чињенице да ли су и колико везане за њега, да ли упадају у круг његових мисли, да ли стоје на путу остварења његове идеје или служе њој. Најјаснији примјер за илустрацију ове тезе је католички фратар Долчи који је више од двадесет година био Владичин секретар. Налазимо га на првим страницама романа када дознаје за Владичино прогонство. Интервенише у руској политици, и не пристаје на понуду кнеза Потемкина да за двије хиљаде рубља награде окрене Петру леђа. Кад нијесу успјели да га искористе против Владике, прогјерали су га за њим из Русије. Даље се на страницама романа губи сваки траг Долчију. Ређају се значајни догађаји, напад на Спуж, побједа на Крусима, епизода са Будвом, долазак грофа Димитрија Вујића, грбалиска буна, изгласавање закона, и у једном дијелу тих догађаја свакако је уче-

ствовао и Долчи, као Владичин секретар. Али Долчи израња из мрака тек у тренутку када Ивелић и Вучетић скупу завјеру против Владике и Долчија, одлучивши, након првих неуспјеха, да одустану од отвореног напада на Владiku, а да паљбу усредсреде на Долчија, јер обојица су се „продали“ Французима на су Руси и Аустрија сложни у томе да их треба замијенити повјерљивијим људима, али се не може одмах ударити на Владiku којега народ не да. Када је притисак постао тако снажан да се и сам Владика поколебао, да ли Долчи заиста нешто крије, ријешена је и та мучна епизода, Долчи је, у одсуству Владике (поново избјегнут директан сукоб!), осуђен и, упркос Владичиним настојањима да му се бар живот поштеди, уништен. И кад је зидар заводио плоче над Долчијевом главом, Долчи је истовремено напустио и живот и — роман.

Овдје се логично поставља питање, на који начин је раширена пред очима читаоца панорама тог времена, кад је свјетло досљедно усмјерено само на Владiku?

Не само да овај роман изражава владајуће мисли тога доба и даје панораму проблема, он нам пружа и обиље чињеница.

Успјешно је приказана битка на Крусама и диверзија у Спужу. У сликању гibaња маса Вуковић је показао економичност и рјечитост детаља. Али он није ишао за тим да нам фактографски оживи Црну Гору између 1875. и 1830. године, мада је примјетан његов напор да искористи што више грађе коју је прикупио. Он није могао да заобиђе догађаје у којима се појављују масе, али само уколико су директно везани за главног јунака, ако се ради о питањима од битног значаја за међународни положај Црне Горе, учвршћивању власти, стишавању крвне освете, рашиштавању односа са Русијом, а то су, за дјело ове врсте, неопходне историјске

чињенице. Даље од тога нема много чак ни оних података које бисмо радо прочитали: о ћелији у којој живи тај светац, о кревету, вечери, свијећи, писаљки... Нема ни једног договора са секретаром Долчијем, који му је двадесет година вјерно служио. Мало је простора дато и његовим пјесничким покушајима, мада је врло упечатљива она сцена када Петар I свата да народ његове пјесме узима као своје и кад му је због тога топло око срца. Све ово доказује да је Вуковић у „Порукама“ примијенио исти поступак као и у ранијим романима, без обзира на разлику у жанру, јер је исти поступак примијенио и у књигама за дјецу: посветио је највећу могућу пажњу идејном свијету и моралним дилемама, а не сценографији, гардероби, фактографији.

У том смислу би требало схватити и намјеру да се рашири пред очима читаоца панорама тога доба, јер она не обухвата сва имена, чињенице, догађаје већ — дилеме.

Ослободивши се обавеза за бројним описима који би били неопходни да је све ово сликао споља, Вуковић је добио довољно простора да нам открије богати и сложени идејни свијет Петра I. За њега сукоб с Бушатлијом није искључиво војно-стратегијско питање. Он се пита: „А какав је заправо то био човек?“ И драго му је што му је негдје раније изишао у сусрет, враћајући му неке драгоцености. Завјера коју кују Вучетић и Ивелић њега не може изненадити. Хајка на Долчија провидна је, јер Петар I размисља о људима и тако повезује њихове поступке и одмах открива да се прво удара на Долчија али да се мисли на њега. На исти начин не изненађује га ни Вујић, јер то није само пробисвијет који је фалсификовао Петров истпис већ личност чији поступци имају неку своју законитост, и на крају, када је Вујић разоткривен, Петар каже: „Овај човек, овај несрећни Вујић, плео је коло издаје... Мислио је да продаје нас,

а продао је себе. Стога немојте да ову свету земљу кавасимо крвљу једног дошљака. Приступило нам је с издајничком душом, а ми је не примамо. Нека је онда носикуд му глава зна! Изагнајмо га између себе!“ Јер за њега је човјек мртав онда кад је морално мртав, а физичка смрт ништа не значи.

Петар I нема ни тајанственог оживљања, ни скривеног блага, ни било какве личне афере, и занимљив је само по свом интелектуалном и моралном бићу. Проникнувши до дна у то биће Вуковић је створио литерарни лик који слиједи једноставношћу, искреношћу и мирноћом старих мудраца, које распињу туђи болови, сплетке, немаштина, братска неслога, глад и туђа сила, али увијек задржавају достојанство, душевну љепоту, топлину и присебност. А зато што је то човјек који се, како то Андрић вели за Његоша, поистовијетио са заједницом у којој је рођен и у којој је радио, његове дилеме су истовремено и дилеме тога времена па се слика личности не јавља као танано али артистичко психологизирање већ као биографија бола једног народа чији је пастир и војсковођа био Петар I. Чувао је њихове душе и њихове границе и крчио пут Раду Томову.

III

„Лабуде-брата, заридих, видиш ли све ово? Ако видиш, не замјери, ваљало би једнако плакати над нама обојицом“.

Закон

У свему, Вуковић је написао двадесетак приповиједка. Све су оне анегдотски засноване, али, видјели смо да фабула није пресудан елемент у његовој прози. Као

приповједач, Вуковић је прошао кроз двије фазе. Прва фаза траје од Костићеве „Младости“ и у њој објављене „Одмјене“ до „Кабанице“ коју смо увијек сматрали угаоним каменом, приписујући јој у Црној Гори утицај који је у Русији имао Гогољев „Шинел“. Већина тих првих приповиједка, сабраних у збирци 1949, обрађује неки догађај. У „Гуслару“ од Тодора траже да пјева на четничком збору а он, кад већ не може да избјегне, пјева али — против Мусолинија. (Још једном се увјеравамо да витешка етика дозвољава једино страх од моралне смрти!). У „Прсту божјем“ омладина организује акцију за уређивање корита, не правећи разлику између Мира, Суља и Хава, а стари Крсто, иако није хтио власт од четника, ипак је против млађарије, јер осјећа како се његова ријеч не слуша а његова власт не осјећа. (Овдје је већ зачетак оног раслојавања које је опширније обрађено у „Висинама“). У „Одмјени“ старац Вељо прича Станији како необрађена земља плаче. Син му је Мирал и војсци а они двоје стари и немоћни. Излазе на њиву и почињу нешто да раде, али за њих би било тешко и у пепелу копати. Станија има слабо срце а Вељо се сав осушио, једва се на ногама држи. И ту, на мивадици, затиче их омладинска чета, с барјаком, која је дошла да им помогне. У „Новом крову“ Вуковић се вратио у Метохију. Сусједи, Шиптари, помажу Милији да покрије кућу. Да не дуљимо, ови примјери показују да је у средњој радње догађај, а то намеће писцу обавезу објективног сликања, описа низа чињеница које чине радњу. У томе је Вуковић имао успјеха. Приповијетка „Прст божји“ објављена је у зборнику Српске књижевне задруге „Кроз борбу и страдања“, 1947. и том је књигом обновљен рад ове старе културне установе. Који читалац „Младости“ није заволио свјежу и природну причу о омладини која је окопала њиву? Или се радовао што

су, послје свих измишљаних зала и разлога за свађу. Садик и Милица сјели под нови кров да заједно попију ракију и прославе нешто више и свјетлије од новог крова? Али, видјели смо да се овај писац развијао у другом правцу и да су ово биле припреме за сложеније подухвате и за други поступак, супротан објективизму. А наговјештаје нове оријентације налазимо још у тој првој књизи, у приповијеткама „Трећи пијетли“ и „Војко Јелаш пише чланак“. Старица Мирјана болује од туге за синовима који су страдали у рату. Али она одржава ватру на огњишту, јер можда ће неки други борац закуцати као Радош на врата и ући да се огрије. То више није слика. Нема ни чете („Одмјена“), ни акције („Прст божји“), ни четничког зулума („Гуслар“, „Четнички барјак“). Ту је усамљена жена, симболична фигура, која ће касније прераси у трагичну Савну из романа „Мртво Дубоко“. А рат је ту, присутнији него у масовној сцени са гусларом којег нагоне да пјева на четничком збору. Умјесто обавезе да складно фиксира низ чињеница писац овдје ствара атмосферу и дочарава једно стање које у нама буди емоције и на посредан начин оживљава слику ратних страхова. Има у тој првој збирци још једна приповијетка која привлачи нашу пажњу, јер је од интереса као наговјештај каснијих пишчевих преокупација. То је она једноставна згода са Војком Јелашем који је задужен да напише чланак о корупцији, а корупционаш је његов пријатељ Митар! Да ли сакрити истину или ударити створено, као што доликује младом активисти? То је прва значајнија дилема у Вуковићевој прози чија је основна тема — испитивање савјести човјека. Чим се завирило у душу човјека, чим је податак замијењен мишљу, дошли смо до модернијег а то значи функционалнијег стила, па је природност као једина вриједност објективног сликања добила још једну

димензију — дубину. Ишчезла је и потреба да се пише коректно, озбиљно и трезвено, да би мозаик сцена имао склад, јер нови поступак је тражио жар, слободу, психологију, да се открију унутрашња гibaња и ломови. И тако се појавио бахати четник као личност а не као статиста. Мајор Никша се враћа у село. Нерадо. Син му је отишао „по непугу“ за црвенима, а жена, вазда у црном, тужи за погинулим рођацима. Четнички мајор хоће да афирмише своју личност, ниподаштавајући сељаке (замјерао је и сину што га у томе неће да разумије), пазећи строго на официрски ауторитет, настојећи да у сијању страха буде правичан. Да му не приговоре да је заштитио своје село, наредиће да се и оно спали. Али у том селу је и његово огњиште. Малочас је и његов син био ту! До прага Никша је био командант. Прекорачивши праг, постао је отац. „—А како бјеше обучен?“ пита Никша-отац. „—Зло и никуд горе!“, одговара жена. И она звијер која пали куће сад је, за тренутак, постала човјек, скида кабаницу и каже: „—Подај оној несрећи... да се не прежрне...“ Али кад му касније приговоре да је своју кућу поштедио јер и она је партизанска, син му је тамо, он наређује да се запали и кућа и — кабаница!

То је та значајна приповијетка која је открила писца великог формата, мушка, типично црногорски сурова и топла проза! Њен утицај био је значајан за све нас. Почели смо да размишљамо и увиђамо како је букварска јасноћа причања непријатељ читаочеве сарадње с нама. Некада је читаочева пажња била активирана узбудљивошћу фабуле, извјесном недореченошћу и тајанственошћу. Данас када умјесто карактера сликамо идеје, и скоро одбацујемо фабулу, морамо тражити други начин да уведемо читасца у средиште тог нашег идејног свијета, а један од тих начина је субјективно посматрање

које ће нас одвести до оних дубина гдје сами налазимо властите снове и море. Ми можемо са занимањем пратити нама потпуно туђе судбине, ако нас привуче узбудљивост радње, и у финалној трци да се у задњи трен спасе позитивни јунак учествоваћемо као страствени навијачи из урођеног осјећања правде, али модерна проза која нам нуди сиромашан спектакл мора обезбиједити трагање за нечим другим, откривајући нам постепено, у густом ткиву, и личности и идеје. И да је „Кабаница“ дата у старом, објективном стилу, то би била само анегдота. Марко Миљанов би је сажео у неколико редака. И, као анегдота, имала би своју вриједност, јер је довољно рјечита, али то је тек почетни стадиј литературе, петраиспована стварност.

Модерну прозу тешко је испричати. Јер није саздана од неколико траверзи већ је извезена тешко ухватљивим нитима. Како да се интерпретира сва она драматика луде Марне у чијој се кући сакрио убица њене ћерке-јединице? Како да се опише несаница човјека који је дошао на своју земљу и нашао раскопан трап. Да ли да посегне за сусједовим? Шта значи један обичан бункер, ако не доживимо атмосферу у којој ће нам он постати стравичан симбол рата, препрека и опомена? Ако не видимо ону полутрулу цокулу давно покопаног војника? Исте се тешкоће јављају и у анализи „Мртваг Дубоког“, јер свака реченица доноси нову метафору и дилему, и сваки покушај да се укратко исприча садржина романа доводи до поједностављења. Умјесто два-три сочна податка, драмска чвора, налазимо на низове мисаоних жарништа и сваки од тих детаља могао би да се разрађује, грана, и то је једна врста ланчане реакције.

Једно од таквих жарништа је пјесма луде Борике о звијездама које су се просуле по трави и које ће побрати и завезати у мараму. Гдје је ту граница стварног

и нестварног, сна и јаве? Или други примјер из приповијетке „Закоп“: „Ето, с мало наде протрчах испод шљива и капа ми паде. Указа се ливадак, напред њега јама, стаза прекинута — нашили су! Окренух натраг према згаришту, празне руке објесиле се до кољена. У шљивику спазих капу. И обрадовах се. Иако ми је пала малочас, док сам трчао, причини ми се да сам је ту још давно оставио, и све ми је пропало, све су ми одијели, а она још стоји недирнута и чека ме“. Схватили сте да је сељак дошао на згариште и потражио трап, гдје је сакрио нешто хране. Кад је установио да је неко открио трап (закоп) и да нема ничега, вратио се празних руку. А тада је спазео капу која му је пала док је трчао према трапу. Али писац није употребљив ове описне, објективне реченице. Он не помиње ни немаштину, ни самоћу. А дочарава и једно и друго. Стравична самоћа искрсла је овдје, појавила се, бљеснула из безначајности предмета који доноси утјеху; а запрепаштење због губитка имовине из загрицане реченице („стаза прекинута — нашили су!“)⁸.

У најбољим приповијеткама („Кабаница“, „Надгробна плоча“, „Закоп“, „Шал“) Вуковић се вишио до домета најсадржајнијих страница „Мртваг Дубоког“ али он је ипак рад на романима претпоставио раду на краћој прози, јер му је роман, као најпривлачнија форма модерног прозног изражавања, пружао више простора и омогућавао сложенију и разнобојнију слику свијета. И колико год су ти романи рационално усмјерени, стиче се утисак да они нијесу проистекли из неке идеје већ да идеје проистичу из њих. А у погледу избора драматичних мотива и потресних судбина, изгледа да је послушао савјет Албера Тибодеа: „Компоновати неко

⁸ Тибоде би рекао: „У руци нам је плод. Не мислимо на корпу које је морало бити“ („Размишљања о роману“, стр. 85).

стање значи довести своју личност или своје личности у неку трагичну ситуацију, а како је вероватно да трагично представља врхунац уметности, изгледа да роман може наћи у њему оно што ремек-дело чини ремек-делом⁹.

IV

На крају треба нагласити двије значајне особине ове прозе које уопште нијесу спорне: критички однос према личностима и догађајима и свјежину и сочност језика, ухваћеног прегрштима на непресушном извору народног говора и оплемењеног.

Видјели смо да је у „Висинама“ обрађен период кризе устанка, након пораза партизанских снага на Трешњевнику. Изабравши тему усамљености борца против којег је већина, он је подвукао распадање братства и порођајне муке Револуције. Писцу није тежко да повећа број позитивних лица. У једну реченицу може да стане читава дивизија. Али он не жели да уљепшава стварност. На тој тежини задатка и заснована је Младенова трагичност, јер он је остао достојан поштовања иако се није попео довољно високо да савлада препреке, зато што су препреке високе. „Мртво Дубоко“ поново доводи главног јунака у непријатељску јазбину. То је позадина до које допиру одјаци, кроз коју с времена на вријеме прогутњи нека војска. И рањени партизан Вукман није нимало монументалнија фигура од мајке Савне. У „Порукама“ је избјегнута идеализација прошлости Црне Горе. Све је ту, па и сам „Свети Петар“, оцјењивао строго и правично. Савремени читалац ће имати разумијевања за

⁹ Исто, стр. 23.

паћеничку личност Његошевог стрица, за његову ширину схватања, материјалну незаинтересованост, државничко достојанство и људску топлину, али му неће одобрити све поступке према вјерном слуги и секретару Долчију, упркос свих олакшавајућих околности које би владика могао да прикупи. У сликању маса, племена, непријатеља, у свађама око судова (кулука) и имања, у јауковкама¹⁰ и пјесми, Вуковић је налазио мјеру која одражава „право стање ствари“.

Процес демитологизације текао је споро, јер настављање традиције је могућно само кроз њену револуционарну негацију. Окоштале форме и усхићавање „добрим старим временима“, попут оних Гетеових ваза, сметају жилама да се напајају соковима земље, и у том сукобу између потреба раста који значи живот и закона тромости који значе смрт, или се суше жиле или прска ваза.

То прскање можемо да пратимо као на успореном снимку. У „Висинама“ је још било баласта застарјелог романтизма у судбински наглашеној појави гласника, у понеком старомодном и сладуњавом призвуку у опису природе или љубавних осјећања, на супрот једрини тачно одабране ријечи, мушки срезане и поетски оплемењене. „Без реденика“ је био експеримент у прилагођавању градској средини. И у области језика и стила то је условило артизам (пажљиво, прецизно казивање, барокно накићено детаљима, без довољно унутрашње ватре). „Мртво Дубоко“, „Поруке“ и неколико приповиједака, дјела наоко различита, додирују се, прожимају чак, оним складом срећних дјела која имају чврсте темеље, одмјерене пропорције и љепоту и снагу људске трагике. Говор лица, из дјела у дјело, све више је диференциран, а стил писца постаје све функционалнији. Ако је за многа не-

¹⁰ Ову дивну ријеч први пут сам чуо од Стефана Митровића.

навикнута уха ова свježина, сочност и богатство језика изгледало као фолклорно шаржирање и фолклорна браваура а ријечи као „дубируг“, „сломивраг“, „лакосјен“ — кованице, то је свакако последица изненађења и неупућености. Некима су као нове зазвучале и често употребљаване ријечи „удомити“ и „одњивити“. Ове замјерке могле су створити утисак да је писац инсистирао на ријетким изразима, да они висе као вјештачки снијег и лажно злато на новогодишњој јелки. Он је, у ствари, те ријечи употребљавао ако су као сложенице по коријену или саставним дијеловима природне и јасне („сломивраг“, „неутјешница“); ако су архаичне, по контексту („потра“, „оштроумије“, „потоњи“). „Колико се далеко може ићи у стилизацији чистог народног израза најбоље показује аутор романа „Мртво Дубоко“, култивисањем прикладне мјере у употреби (никад: злоупотреби) данас већ мање комуникативног језика, сочних и вишесмјерних синтагми, у освјетљавању и значењском рекреирању, у ослобађању реченице сувишног епитетског декора, од појмовног баласта. Такав стил права је посланица и за књижевног посленика и за читаоца најширих кругова: ослобођен искључивих локализама, он се присно намеће и смислом и ритмом, аутохтоно ваја ликове и атмосферу и *ipso facto* замјењује успјешно читав низ уобичајених компоненти романескног приповиједања.¹¹ Овај критичар нашао је чак омашке у супротном правцу, у осавремењавању народног језика који је мјестимично губио чистоту и природност због присуства урбанизованих синтагма и израза. Овај у суштини антифолклористички став најјасније је видљив у „Порукама“, гдје је успјешно сачувана старинска арома у говору Петра I и његових савременика али је дозвољена разлика између језика

11 Сретен Перовић, „Сусрети“, 1960.

посланица и језика дијалога, провучена, додуше, тако вјешто да то читалац тешко примијети.

Вуковић је показао способност прилагођавања млику и времену. Када описује Вучково бунило или Витову борбу са савјешћу, или сан Петра I, он постиже функционалну истрзаност, грозничавост; када Даосав трчи уз планину, у његовом самопријекорном монологу чујемо тешко, старачко дисање, а када Урош говори братству, након Крстове погибије: „Јесу ли жалосни, или потиштени, или разјарени вукови горски“, та одмјереност и патетика олакшава опис личности. Силину болног страха Савне он даје реченицама које наговјештавају да последице сваке од њих Савна мора да предахне: „Све ме лелек лелеку додавао, све жалбе, и укупи, и четрдеснице, ја кукала. И остадох коротна задовијек, не скидох црнину, неутјешница. И брдо ми коротно пред очима, притисла га црногорица, пушта мршава. И тичје ми крило оставља црни траг пред очима. Зло трпим, а горега се бојим — само да Аксу може не претрчи мутна вода преко очију“. А сада прочитајмо још једном реченицу: „И остадох коротна задовијек, не скидох црнину, неутјешница“. Ови завршеци реченица — „ја кукала“, — „неутјешница“, — „пушта мршава“, носе дискретни наговјештај тужбалице.

V

Вуковић је оплеменио традицију црногорске прозе, искористио је њене значајне тековине. У коначном резултату доказао је особеност тиме што је епско-приповиједачку црту замијенио драмско-лирском. Он је одбацао комотно, широко причање, велики број епизодних лица и бирао и стварао драматичне ситуације које су нагониле његове јунаке да се откривају до сржи, па је површинску глазуру лијепог

говора жртвовао ради дубинског трагања за немирима савременог човјека (јер човјек, садашњи или средњовјековни, увијек је савремена категорија), налазећи актуелне теме и колебања и у тегобама Петра I (акција Ивелића и Вучетића неодољиво подсјећа на четрдесет осму) и у привидно неплодној активности студента Младена (није ли његов напор да се братство пробуди стална потреба да се дјелује на конзервативност средине?).

Дјело Чедо Вуковића је у процесу сазријевања имало стилских, композиционих недостатака и неједнаке снаге али ни у једној прилици није изневјерило у трагању за човјечношћу. Овај хуманизам, разумије се, није неочекиван и усамљен у југословенској прози нити је изван токова наше традиције, али се јавља као њено обогаћење у смислу тачне дефиниције Риста Трифковића да је „човјек човјеку најпречи“. Човјечност се не поставља као задатак већ као услов. Нема људи и нељуди, анђела и звијери самих по себи, већ и једни и други постају и управо у тој могућности да се утиче и лежи смисао ове прозе. Дакле, не у дијелењу правде, у класификацијама степена кривице, јер с истог крова двије воде теку у два мора¹², у супротним правцима, и на том самом почетку мало је потребно да се скрене правац, и кориснији је тај мали потез у право вријеме него каснија борба са стихијом. Један јаук мање и Вито би издржао, једна блага ријеч више и Урош би прешао на праву страну, једно охрабрење и Рајко не би изневјерио, и у том колебању добра и зла у људима а не ковитлацу добрих и злих људи, Вуковић је пронашао своју нијансу, своју боју и тон и тиме дао допринос борби за човјека којој „краја бити неће“.

Радослав РОТКОВИЋ

¹² Ово је идеја новог Вуковићевог романа „Развође“.

МРТВО ДУБОКО

У ЗЕМУНИЦИ ДАН ЈЕ ЦРЊИ ОД НОЋИ,
А НОЋ ЦРЊА ОД ГРОБА

Да сам како треба дочекао прве зелене војнике, све би се одиграло друкчије. Можда бих и погинуо прије но што би сунце отопило новембарску слану.

Прича о мени, о Вукману, потекла би друкчије.

У сам расвит разапесмо засједу око друма. Моја десетина имала је задатак да назове „добро јутро“ Нијемцима који буду наишли. Нагрне ли јачица — повући се испред њих, намамити их у планине.

Борцима рекох — мој метак је први.

То ми је било по вољи: умјесто било какве команде — пуцањ. И борце сам тиме усхићивао.

Мијат је ударао шаком по кундаку, а из очију му је капала злурадост: низаћу их као рибе на прут!

Мисли и на себе, и на себе мисли — коррио га је Новак. — И теби је кожа мекша од олова!

Већ недјељама смо у непрекидном метежу, па су почеле да нам расту лијепе браде. Оне су биле повод многим нашим шалама. Док бисмо пролазили каквим селом, дјеца су довикивала за нама: Гледајте, иду четници са звијездама на капи! Нијесмо то могли да подносимо, и браде су биле осуђене на смрт. Договорили смо се да их, по сваку цијену, скинемо тога дана.

Али не би тако.

Праскави звук мотора процијепи јутро — откиде се лист са младог храста и паде покрај грлића моје машинке. Мотоцикл са приколицом. За њим никога. Погледах лист — три слива жилица стачу се према петелци. Слана га посребрила. Од ње се бјеласа и камењар, и храшће под којим спава наранџаста простирка лишћа, и просушена власаста трава. Извирује Мијат, напрегнуто гледа низ друм, па мига према мени грозничавим оком. Мотоцикл се примиче. Клечећи подигох

машинку. Уши ми бубње. Чекам да ми се кацига возача насади на мушицу — окинућу сасвим изблиза.

Оте ми се поглед према војнику у приколици. Спава. Приклонио главу к рамену, усне напућуо — дјечак којем су учинили нешто нажао. Протрнух. На прсима му жут лист, храстов. Вјетар га прилијепио, покрио њиме једно дугме и танки каиш провучен испод нарамнице.

Причини ми се рикну мотор. Из свих оруђа моје десетине груну — мук.

Устријели ме немир. Скочих, усправих се. Угледах возачева леђа и румени потиљак за спалог.

Што не пуцате, момци? Удрите!

Искашасмо цесту рафалима.

Али Нијемцима се није гинуло тога јутра.

Не би дуго, опаса нас ланац кацига. Хитро потражисмо узвисине — везу с батаљоном. Располагали смо изобиљем тактичког искуства: надвисити бројнијег непријатеља, митољити се између његових заобилазних колона, ницати му иза леђа. Покушасмо то и сада. Али све се изокретало против нас, до ђавола.

Био сам сав огрезнуо у зној и дрхтавицу. И нестале ми метака за машинку. Објесих је

о врат и маших се бомби. Измијешали смо се с Нијемцима низ некакву алуку и ваљало се сударити прсмице.

Однекуд из даљине причу ми се Мијатов глас. Обазрех се.

Шта ли то би са мном?

Спотаче ми се десна нога, засуках се у страну. Ипак доспјех да хитнем бомбу према клековом шибу.

Падох ли по навици вична бомбаша или ме нога издаде?

Остадох на земљи, мучећи се да отрпим бол који ми се усијецао у ногу. Ето прилике да ослушкујем таласасту јеку битке. Она се шета удолином, прхне к висовима. Наједном проври, згруша се на једном мјесту — рекао бих недалеко од мене — па се опет распрши, разгранана.

Ногавица ми топла од крви.

Рекох да сам лежао на земљи. Није истина. Испод мене је склиска наслага лишћа. Ранио сам је при паду, па ме омамљује натрули мирис јасенова листа који је, ко зна прије колико јесени, окретао свој брид вјетру не би ли се одржао на грани.

Бол ми сијевну уз десну ногу до тјемена. Разгрнух лишће да челом допрем до студене мокрине.

Зачух брзе кораке. Прснух се. Висок туђинац устремио се к мени. Безруко раме подигао до самога ува. Црвено лигтање низ кабаницу. Лице му расјечено, уста зинула до украј вилице. Пружио к мени ону здраву руку, а корак му клецав.

Не сјетих се пиштоља. Одупријех се рукама и лијева ме нога зањиха високо.

Погледасмо се изблиза. Видјех да му се горња усна модро згрчила. Рука посеже право к мојим очима, али се прсти заплетоше у чуперку који ми се просипао из капе.

Он поклецну, зар му понестаде даха. Увалих му шаку у уста и шчечах за саму ресицу.

Тада малаксах и преврну ми се небо.

Набасах јутрос на момче једно танковијасто.
Рука му у жвали Нијемца, а коса очи закрилила.

Те ја прокуни себе: Даосаве, зла ти срећа и
још гори сломиврат! И заиста, куд ме ђаволи носе
да се мајем по разбојиштима кад ми је лула тежа
но некад пушка. Што с анђелом не режем дуван
у дубирогу, но метларим за ратницима, стари пла-
нински чворовак.

Вазда носих и сахрањивах момке, увијек само
момке, тешке, стасите, и оне мршаве момачке
журице, оне хитре лакце што на куршум натр-
чаше. Олињали гавран, полажем руку на њихова
чела, очи им склапам палцима, па земљом.

Оно нашко момче као да бјеше живо. Те га
ја повуци за раме, одвој од туђина. Глед-глед по
њему: десна нога пребијена. Окренем му чело
к небу, дланом обришем зној.

Леже један поред другога, оба дивотници.
Притнем се к туђину — уби ме студ у лице. На
оној једној руци куца лијепи сат. Принесем ово
своје длакаво уво — куца јасно, уједначено, а
рука модра и земљава.

Да узмем сат? Што ће ми. Ни носити га не
умијеш, Даосаве. И да је бар с ланцем, а не ова
зврка с каицима. Левора немаше. Цокуле да му
изујем, не бих се усрећио. Јесу самонове и око-
ване, ама, претешке. Једва вучем и ове опанке.
Кабаница без једног рукава. Никакве ми користи.
Те ја покидај жуту пуцад с прсију — однијећу
сеоској дјеци, нек се играју.

Намах се окренем од туђина. Спопаднем момче
и одвучем га до извора. Опрах му лице, исплак-
нух рану. Не помаже — црвићи крви гмижу из
ње. Те ја отрчи до онога другога, раскопчај га и
подери му кошуљу. С оно мало већ крвава платна
утепни момчету ногу.

Како да га снесем до села? Јесте понаниж,
под ногом, што се каже, али и ја сам сав кренуо
наниже, рамена трошна.

Одвалим јаку грабову грану и положим
момка на њу. Потегнем, иде којекако.

Уврх Бијелог Крша блијешти мало сунца, а доље се најезило сумрко јутро. Мртво Дубоко прошарано димовима. Вазда су најездари и пљачкаши ударали низ ове пустолине. А какву ли су срећу тражили и за њом гинули, да ми је знати?

Рањеника ми закачи опаки трн, свали се, јекну. Те га ја опет намјести на грану и вежи појасом.

Сокољане, све је ситно при смрти, а смрт при срамоти. Не вјеруј никоме док не умре. Кад видим како си задњи пут зијевнуо, рећи ћу ко си и какав си. А ти си био наумио да умреш мушки. Јеси, укопне ми капе. Само, не смијеш доље с том црвеном звијездом, откинућу је и бацити у трњак.

Хајдемо сад полако, богу се молећи.

Оно ти је доље наше сеоце, све сама нејач. Што ваљаде, окити се четничким фишектарима. А старци по селу носе пушке, колико да их мине жеља за младошћу. Рекох сеоце — ни да кога притиснемо, ни да се одбранимо. Свега двадесет и четири пушке. И то до првога црна гласа. А они нам пристижу често-пречесто, па се јаук пропне до уврх Стравча, а црна шамија зачвори још једно женско грло.

Уморих се, пасја ми погибија пукла, и с тобом, јутрос!

Изиђох пред кућу да остружем каблић кад тамо — ја кукала — лежи момче крваво, уста му пуна земље, по челу и образима модрице.

Загледам мало боље — довукао га неко на грани. И што га остави баш ту, испред мојега прага? Да је какво добро, не би ми се пред вратима ни одморило, не би, засигурно.

Падох по њему да прислушнем је ли жив. Чујем — удара срце, ријетко и трзаво. Али нијесам начисто — јесу ли то моји узманитали дамари?

Савна, Савна, мила ли си свакоме злу.

За трен обеспаментих, узеше ми се руке и ноге. Ако би, далеко било, мога Акса или домаћина овако донијели пред нечији праг...

Узвих се око рањеника, здерах робу с њега, трљах га и прах водом из бурила. А дјеца ми се плету око ногу, не помаже ни карање ни задланци.

Видим — није из нашега краја, биће да је варошко момче. Чудан му ђубер крије обрве. Баш као у Акса мога.

И заплаках, брзосуза.

Млад ли је, леле му мајци. И ударих у јектање, а сузе пресушише. Није ни чудо. Оне ми квасе уранак и починак. Сва се сузом источих. И заклела бих се — суза ми све бистрија, све је мање мутне жалости у њој — нема одакле да изавире. Само празна јака из грла провали, и одрони се камен у лубини.

Шта ћу с њим, ја кукала?

Проклето мушко што високо носи главу — закратко. Што се не причува мајци, Рањени мој.

Да ми је ту домаћин, лако бих. А овако, сама женска страна, с двоје писконоге дјеце.

Јадо јадовити, шта те донесе у ове горе? Дланови су ти бијели и меки, држалица их није цјеливала. Ова рамена нијесу носила трупце и корита. Шта те нанесе овамо да ме о јаду сметеш?

Ојуначих се. Заметнух га преко рамена, његова глава и руке објесише ми се низ плећи. Танушан је и лак, момачки кокотић. Мој би га син под пазухом носио, мој Аксо.

Загазих с њим у поток, па десетак корака узводно. Спустих га крај воде. Разгрнух лишће с улаза у земунуцу. Ту ћу га удомити за неко вријеме. Али како да га његујем, шта ћу му к устима принијети? Ни за дјецу немам да се честито нахране.

С муком и натегом увукох га у земунуцу. Пазих што могу боље да му рану не повриједим. Не опрах је како треба. Син би ми могао бити, а опет — еј, морам и то рећи — не усудих се да му чакшире свучем. Но га онако убалих под земљу, па како му буде.

Што би његово — бомбе, капу, ону кратку пушку, левор — све набрзо закопах више земунуце.

И опет похитах к њему. Покушах да му капљицу млијека на силу улијем у гркљан.

Он се шрену. Очи му слабашно синусе у мраку.

Мама, јесам ли ногу угануо?

Само то рече и опет паде у незнан.

Како да му пружим руку помоћи, ја кукала?

Потегнух за уши Зара, старијег сиџчића, потегнух га да ме боље чује и послуша. Потрчи, зовни старца Даосава. Реци Савна те зове. И реци ако икад мисли да помогне, нек дође.

Старац ће да дохита, знам. Он умије да намјести сломљену кост, и благове да привије, и да начини маст за убој.

Сједох ниже земунице и тихо затужех — да ме не чује млађи син. Ено га, врзма се око грмења — бојим се да га змија не уједе.

Најприје ми се учини да видјех мајку над собом (а куд је она зелена војничина?). Пожалих јој се — на шта, не могу се присјетити. Нога ми је сва у врелом болу, тешка.

Радо бих ускрнуо дувански дим. Већ одавно нијесам.

Зашто су ми очи у мраку, отворене а не виде? Олипах капке и трепавице. Закружих руком кроз тмину. Шта је то изнад мене, око мене? Земља. Свуда земља. Ја сам закопан! Мене су жива закопали! Или сањам, или булазним... И виках,

дозивах мајку и другове. Не чуше ме. Нико да се одазове, да се макар издаље јави.

Ударах песницама горе у свод, одазва се само земља — грумење ми паде по лицу.

Заспах ли од ужаса, изгубих ли свијест?

Црна женска марама пробистри ми пред очима. Оцрташе се повијена рамена у бјелкастом раму.

Говораше нешто сама са собом и разабрах да се зове Савна.

Питах је гдје сам. Рече да сам рањен, кост ми је у нози размрскана. Скрива ме у земуници, недалеко од куће. Осјетих сламу под собом. И закле се: Чуваћу те, Аксове ми младости.

Од кога ме кријеш, жено, гдје ме кријеш?

Каза да је већ сутон и да ми је некакав старац намјештао сломљену ногу, и преврио је. И рече: Ти нијеси од овога краја, видим, ти си варошки. Шта ћу с тобом?

Пусти ме да умрем.

Исприча: Једна је птица једном долетјела, пала крај трупца гдје се сијеку дрва за ватру; крило јој преломљено; чворак је то био, птица које нема у овом крају; домаћица је његовала птицу, крило јој уз дашчицу привијала, научила је да сркуће млијеко, а дјеца је хранила туцаним просом.

И мене ће тако.

Пружи ми чанак каше. Сркнух двапут-трипут. Не могу више — зелена мука савила ми се под грлом.

Припита жена: Знаде ли, Рањени, ко те довуче на грани?

Зар на грани? — одговорих.

И пита ме знам ли шта о својој дружини.

Чују ли се пушке, жено?

Од пушака ни гласа, каза она, а подалеко тутњи, ђаволи се штене. Бојим се да ми Аксо не пободе чело у ледину, да га друг у јуришу не прескочи.

Она се понаша као да не зна како сам доспио овамо. Све је ово замка, мислим — уловили су ме. Убрзо ћу и ја пребринути ратне бриге. Ко је тај Аксо?

Пусти ме да умрем, понових.

Не аветај, Рањени.

Гдје ми је пиштољ да прекратим себи муке? Гдје је мој пиштољ? Опљачкали сте ме!

„Тице га знале“ — чујем њен глас испред земунице.

А затим се надви над моје ноге и узе да ме тјешу:

Не жалости се што ти је земља више чела. И ми смо у грдној урвини, задовијек у земуници, само је наша пространија. Облак нам никад није

сакрио сунце. Ни дим из оцака не допре до висине гдје сунце грије, но мрки Стравач вазда баца сјенку преко нас на Бијели Крш, не бијелио се.

Надовеза да је ово село четничко. Ни пред ким се не смијем одати. Ако се некако прочује да сам ту, она ће казати да сам јој подаљи род. Рече да је њен домаћин т а м о, заједно са сином Аксом. Но, дочеула је, у борби су раздвојени, не знају један о другоме.

Све ми је јасно, прекидох је — твој домаћин је са четницима. И ти ме засигурно мрзиш, држаћеш ме дан-два, па ћеш ме отровати или предати кољачима.

Она викну да сам зло мимо сва зла, и закле се у дјецу и у кућно шљеме да ће ме чувати и његовати баш као да сам јој од њедара откинут. И каза да има у дому још два румена дјетета, два дјечарца. А земуницу је домаћин за себе и сина копао, злу не требало. Нигдје близу ни вароши ни села, а опет је ово вјетрометина — пролазе војске, краја им се не зна.

Даску на улазу прекри лишће. Остадох сам. Никад тако сам, тако потпуно сам.

Видјећеш наличје рата, тјешим себе.

Испод сламе опипах широку подницу.

Домаћин се побринуо, видим — ово је припремио за нечије боравиште, то је ипак лежај.

Може се стијешњено дисати и лежати. Па, шта би хтио више, господине друже.

Опазих на себи некакав туђи џемпер, поширок али добар.

Овако слаб и беспомоћан, дијете сам, право мазно дијете. Препуштам се млакој влази. Усне ми у мраку траже било шта ледно. Безмало, годи ми ова немоћ — она је одмор и враћање у мирне завирке. Опет сам сељачић, трчао бих, звиждао, ћукове дозивао. Овај ме бол унио у топло безнебље, па ми је кожа кртичје крзно. Па ми постаје добра ова тмина, ова смирена земља нада мнош. Нигдје толико мира на свијету. Рекао бих, не трује ме овај задах вучјег лога, но само мами, лагано ммили уз мене.

Ето ме на улици — ђак с новом капом. Чиграм се, фијуче бич. Мајка ми ставља уштипке у ђачку торбу и преклиње да се чувам од куће до школе, јер сам једино мушко дијете. И сестра ме понекад прати до близу школе.

Јесам ли то ја, онај окрутни, немилосрдни Вукман? Однекуд ми уз само уво сикће Мијатов глас: Ничега се не бојим до змије и ране; љепше је и погинути но гледати скотове а лежати на узнак као породиља. А Новак додаје: Мисли и на себе, и на себе мисли — ко зна шта нас чека.

Много ли сам пута машинком решетао непријатеља или изблица прибијао рањеног друга, па

у колу зацјевао: Падај кишо — крв опери. И видјех жену, овисоку сељанку, коју стријељасмо на ледини, на опрженој трави. Нађосмо у ње четничко писмо, кренула да га носи Нијемцима. Мозак је присут, раша дивље засукана, а на лицу се скаменила блага љутња, као да кара дијете. Нијесам тај Вукман, дјечак сам: плетем кош за пастрмке, мирише врбова кора. Вара ли ме ова густа тмина, влажна и љепљива? Приснивају ми се мириси цвјетова, свакојаких. Здравац ми додирује трепавице. Са шишарке ме кропи мирис борове смоле. Трзам се. Трне ми рука у жвалама Нијемца. Одгурнух га свом снагом, али он остаде на ногама — падам ја. Ето га, неумољиво корача право к мени, нараста из убиственог ритма маршевског корака и над лице ми се надноси, а очи му без зјеница, без зјеница — биоњаче колутају, па се укоче и сијеку ме плавкастом бјелином. Изроних из тмице која дави. Сад ме блажи мирис каћуна и метвице, густо миришу откоси, узлазим пут неба с облацима, а облаци миришу на јомужу, бију млазови из вимена.

Мама, сатро сам ногу. Привиј облоге.

Глас ми робује земљи.

Будаласт овај рат, факат. Војевах, четничко-вах као по један мајчин син, а коња још не закучих. Све пјешнице, све за реповима официрских бедевија. Оно, ако ћемо право, пјешак сам мимо све војнике — бијели човјек не може са мном.

Нека га, нека, дако и ја постанем какав наредник, барем то, фактично. И други, будалестији од мене, прикачили звјездице, па се зоре, па се кокоте — нико као они. А ја задовијек кљуцах мотиком и дријех рамена бременима, а сад још тегли ову пушчетину. Да сам кукавица, нијесам. Да сам каква лажава слаботиња, ни то. А све се нешто

домишљама: да ми презиме не смета, факат? Чапрић! Чакнут био и ко се тако назва. Приших кокарду, брада ми густа, црна, пушку не носим горе од других, осмудих многе партизанске кровове, и ете — шупаљ ми нос до очију. А официри масте браде и ордене нижу. Еј, да ми је почем имати дугомашну руку, па да други мало и од мене пострахују. Но, дако закучим какву рагу, дако се углавим у седло, па ћемо се припитати за јуначко здравље, факат.

Доклимах некако до Грубанове куће на конак. Срете ме Савна. Напријед, Чаприћу, вазда смо ради гостима. Само, рече, војске се узмутиле наоколо.

Сакриј ти мене, женска главо, да ја факат не страдавам забадава. Кад сам кренуо у војску, савјетовао сам себс: не кукавичи, ама и чапру своју причувај, боље је сам да је носиш но да ти виси о трну јали жици, факат.

Савна се устеза, устеза, па ме поведе к земуници. По мраку узврнух ногавице, у поток се увалисмо. Савна стаде. Каза — унутра је неко момче, рођак ли је, ђаво ли је. То ми не би по души, а опет — сигурација није на одмет. Данас ти је најсигурније ако си мртав. А земуница је гроб, у неку руку.

Какво ли је то кривено момче, претпоставимо? Торбу и оружје опрезно унесох у земуницу.

Он се укурвио, заклео бих се да спава, факат. Савна зашущка лишћем и оде.

Затрапи нас домаћица испод земље као да смо кртоле.

Унутра базди — куна би се угушила.

Опружих папке и хукнух, као што је ред да учини заморени путник. А онај се не јавља. Гурнух га лактом — јекну. Болесник ли је, рањеник? Или какав ма'нитац? Савна га пази и крије. Да није старнула, фактично бих посумњао, жене ти вазда нешто мотају и снују, показују да су добре душе и некога ђавола крију у загучке. Оледих се: да није партизан, зло ми у торби коначило. Привукох оружје к себи, нек ми је с друге стране и нек је под руком.

Питах га ово и оно, а он смрси и преплете језиком. Факат — нијесу чиста посла.

Поћутах, па се опет загнах да га испипам. Рекох: Са бојишта сам ти, друже, четници пропадају, сврну им се брдоножице, падају, само падају, факат, и цокуле им пуне крви, а оно што претече, то се расу планинама, стрва им се не зна. Ето, мајстор сам да кога излукавим — бијели човјек не умије тако.

Али онај ни да зуцне.

Заноћисмо.

Злосано ми потече ноћ.

Љут сам на домаћицу што ми доведе ову злу браду (у батаљону смо се шалили да су све четничке браде вашљиве). Зар је овај човјек морао доћи баш ноћас да се чеше и да стење уз мене, да ми до краја загорча ионако тешке часове.

Тамо, напољу, готово нијесам знао за страх или није било времена за страховање. Гдјекад бих помислио: то је луксуз доконих. Идем наслијепо, отворених очију, а Новак нека до миле воље наглавља: Мисли и на себе. Што да се замарам тиме. О мени ионако мисли непријатељ, поставља

замке, лови ме, труди се да састави обруч. Он се стара о мени, ја о њему и — квит смо. Али сада, сада, враг да ме однесе — у свему око себе назирам опасност, постајем опрезан, помишљавам на могућност да будем изненађен нечим кобним и унапријед се довијам како бих избјегао мноштво скривених пријетњи које се, може бити, сваког трена плету око мене. Зазирам и од овог придодошлице — није свратио за моје добро, не. И домаћица је од њихових, она га је свакако послала с неком намјером — можда жели да ме се отараси руком брадатог. Имао сам прилике да се увјерим: многи сељаци, сујевјерни, избјегавају да неког смакну својом руком и кажу: Нека га мутна вода однесе, али — без моје кривице. Ако Савнине намјере нијесу чисте, зашто ми је, кад га је допратила, дала на знање да је четник? Рекла је да бих и ја чуо: Само причувај браду у земуници. Рекла је то весело, у шали.

Ђутим упорно, слушавам како ме испитује. Тупав је, нема збора. Покушава да ме надлукави. Али, најзад, како да га прозрем докраја кад му не видим очи?

Глође нешто из торбе. Брљави, куша ме. И намјерно жваће гласно, мљаска, пуца врхом језика.

То ме изазива, срди. Уздржавам се да не праснем. А онда ми се нагло буди жеља за јелом.

Он усркује мрвице са длана — увом пратим сваки његов покрет, сваки залагај и дах. Чак ослушкујем како гута.

Не жваћи гласно! — побуних се најзад.

Он проговори мирно: Јеси ли гладан?

Јесам.

Нека, нека — каже он, а не нуди ме.

Тако ли је зар! Ти би да се поиграш са мном, да се мало нашегачиш. Нек ти буде. Закачићемо се, па шта ко понесе.

Заподјенух с њим разговор о свему што ми паде на памет. Опазих да је радознао, и узех да причам и што знам и што не знам. Опсјењујем га лагано, неопaziце. Он постаје повјерљивији (или и то глуми). Распитује. Једном чак рече: А чује ли се шта за Кинеску? Развезах о Кинезима, њиховом животу, политици. Споменух и њихове жене, и како се женској дјечи ставља калуп на ногу, и како је у Кинескиње нога мања него наш длан. То га разгали.

А она моја — рече — има ножурду, ихај, позамашну. Моји су јој опанци по мјери.

Тако заврзосмо разговор о женама. Велим, као да из мене сушто искуство говори: Жене су ти, пријатељу, овакве и онакве. Ето, шта ти заправо знаш о својој жени? Знаш ли о чему мисли кад ћути или кад јој се не спава? Или кад се спорјечка с тобом.

Он се разгалами: Та ти је на мјесту!

Насадио сам га: љубоморан је. Бјесни, па се смирује. Неочекивано постаје повјерљив, брада ме голица уз само уво. Кад је већ тако, пријашко, остаје ми само да поджижем ватру, а ти се лагано пеци на њој. Провлачим руку иза њега, опипавам торбу, одломим мало кукурузног хљеба, чупкам смрзнути сир. И приганице. А он се не да зауставити:

Не умијем ти право рећи је ли добра или опака, факат. Да кажем, није језичара, али кад јој дође оно њено, жње језиком, само сијева. Пред вече се разњежи, претпоставимо, па ме мази, па ме нутка, фактично. Овеселим се — подржи, боже, овако. А она сјутрадан изокрене шамију, заштекће баш као бреда — ко ми је драг, не био јој мета. Тада је не би надговорио па да имаш матуру.

Еј, зла ренатога. Ја се ту леденим, и буве ће на мени покрепати, а она дочекује јарана. Отвара му врата, вод-вод, па у собу. Скида му цокуле и пере ноге, факат. Дјеца спавају, на тигању зврче приганице, а онај мрчо се грије уз ватру, раширио ноге и тапка је по рамену и сапима, а очи му се умачкиле...

Ама чекај, неће бити баш тако, куд би она, факат. И кад би хтјела јали пожељела — не смије. Над креветом виси мој џемадан и капа, нова-

-новцата. Ја сам, да речемо, ту, и то персонално. Не смије од мене, куја никаква.

Не смије, она, је ли? Е мој будалашко будалашковићу. Женско ти се утвара, пренемаже, трепће пред тобом, факат, ни да јој стотину страхова кости тресу. А обрнеш ли плећи, готово, пиши кући — пропало. Њој се много не треба мучити: шарне оком, љуљне боком и — ето мила госта. Куку ти га, домаћине!

Не подмећи јој, сиротици. Није њој до тога, не. Ти само наклапаш, факат. Она ти је, јадан не био, из честите фамилије. Чуј, младићу, жене од те лозе чувене су — ни за једном се реп не повуче.

Али она моја је нскако, некако... И кад сам оно болестан био, и ремагиз ме савио у гудало, она пита: Јеси ли лашњи, би ли шта на своја уста? А из очију вирка ђаволак: би ли могао? Еј, зла репатога. Свакојаки ти се људи мотају свијетом као ово нас двојица, на прилику. Потуцају се војске, бјегунци и луталице. Можда га није ни звала. Али, о поноћи куцне на прозор какав похотник. Пусти ме унутра, добра жено... А она је добра, и жена је, факат.

Баљезгам којешта. Она и мени једва отвори врата. Двапут и трипут припита, док по гласу не утврди да сам одиста ја. Таква ти је она, факатично...

Он тако баљезга у недомјер. А ја га слушам, досолим по коју ријеч, пецнем га. Наједном станем да је браним: Не може она бити неваљала кад има оваквог мужа. Он ме и не слуша до краја. Сумња му се распали и све жешће је осуђује. Онда се окоми и на мене: Што је браниш, 'двокату један, факат!

На свој ужас, опајам: о жени не причам само да бих њега подбадао. И мени то годи. Ноћ је дуга, без икакве искре, па су ријечи о женама и мелем и вино, и лака играрија, најзад.

У неко доба он захрка, неочекивано као што је бануо пред земуницу.

Стадох да једем оно што сам кришом узео.

А онда у безвољу. Час ме срди његово хркање, час се заборавим и омаглица прође челом.

Он у сну пребаци руку преко мене — длакава надлактица притиска ми грло. Најсжим се од тог додира, љутито му одбацам руку, а он замумла.

Присни ми се да сам умро. Ожалили ме и погребли. Не лежим у сандуку, већ у земљи. Обавила ме топла мокрина. И бездањи дани нижу се нада мнош, сунце за сунцем гине и пада некуд, остају празни огњени кругови на небу. Праскају бомбе, чује се халак и негдје плачу дјеца и морише тек зарезана оловка.

Охлађени бивају закопани да живима не сметају.

Не заспах сву ноћ — ја кукала — ока не сведох. Страхујем за ону двојицу под земљом.

Саставих у земуници два љута крвника, саставих кремен и огњило. Онај Чапрић је назлобрз. Како је лакомислен, украсаће варницу и — држ за грла.

Шта учиних, забога. Ономе с великом брадом могла сам простријети било гдје, макар и на тавану.

Савна, Савна, сад се туци шакама у главу, доцкан је. И од предоброте твоје може некое

закукати мајка. Шашава женска главо, одведе ону алу да притисне и придави обнемогла рањеника. А све ми се чини: помогнем ли невољном, и мога ће сина добра рука испод пута прихватити.

Десно ми око заигра, бојим се — плакаћу.

Више пута се прикрадах земуници да послушнем шта раде. Ријечи њихове лових и бунцања. Мирни су, увјерим се, па се вратим дома, легнем и задријемам, а онда сам ђаво стане да ме копка, забринем се па опет поскочим с лежаја.

Колико сам пазила да прилаз земуници остане скривен, чак ни те ноћи не одох дванут истим трагом — да се путања не утаба. Квасих се у потоку, а зуби све у цвокот. И тако до свитња.

И Заро се једном пробуди и упита ме: Мајко, ко је онај рањени стрико? Спавај, кажем му ја. А он: Сањао сам да се онај стрико жени, па му веелика-велика свадба, па пуцају пушке и пјева се... Подвикнем: Жмури, жмури де! Једва га смирих. Би ми теже — Заров сан не слути на добро.

Друга би жена спавала на оба ува. А ја не могу. Зао ми би повој, и покров ће ми бити. У злу ме подњивише, па се злу надам, па сам приправна да га дочекам — не може ме изненадити.

Завише ме у црно још прије но што опазих момке. Коротка ми утули дјевојачке очи. Дође глас од Скадра: отац се превјеси мртав преко жице на Бардањолту, и сахранише га на ливади, као да су знали колико је волио да се опружи по трави. Стриц јекну од ране код Мојковца, ни братске га руке не прихватише жива. Старији ми брат, још момче безбрко, комитова, изломил стас по горама, те га зла шпањолка обори, изгорјеше му цигерице. За њим пресвисну мајка. И све тако — некога однесе болешчина, некога освета, а некога планински утрзи. Све ме лелек лелеку додавао, све жалбе, и укопи, и четрдеснице, ја кукала. И остадох коротна задовијек, не скидох црнину, неутјешница. И брдо ми коротно пред очима, притисла га црногорица, пушта мрчава. И 'тичје ми крило оставља црни траг пред очима. Зло трпим, а горега се бојим — само да Аксу моме не претрчи мутна вода преко очију.

Већ ни запјевати не умијем, но — кад ме погоди срећни камен — савијем се у грумен, па тужим и наричем, и с мртвима се разговарам. Само издаље слушах како момци и дјевојке једногрлице запјевају, па лишићем прође трепет од силине њихова гласа. А ја се завранила, ноћ ми не силази с рамена и косе, па се плетенице прије времена прошарале бјелином. Чим ми шамија

изблиједи, у карабоју с њом. Не знадох, као друге жене, за ошвице, ни за ћенар на прсима, ни за долактице свитне и зубуне. Колико сам луда, причини ми се — црно млијеко музем из овчјих вимена.

Па ми се дојадило јадовати, жалосници.

Чим опазих како се бјеласа Бијели Крш, би ми лакше. Клонух главом на домаћинов столовач.

Пред зору ме спопаде ватруштина. Прилази Мијат и кори ме: Бруко једна, с брадоњом лежиш као да сте се побратимили! Браним се, убјеђујем га да је тако морало бити. Не примам те за друга! — виче он. Али, Мијате, друже, не бојим се четника ни колико сјенке. Само сам слаб, у трап ме сабише.

Чим ми спаде мрена с очију, Чапрић се наврже:

Партизан си, курвићу! Излајао си се!

И рука потражи моје грло.

Извих се, одгурнух га.

Не будали — рекох. — Заробљавали ме партизани, па сам се пред њима претварао да сам црвени, да сам друг. И сад ме страхови прогоне, па булазним којешта. Да сам партизан, зар би ме домаћица сакрила у овој земуници.

Говорим онако како ме је домаћица научила, а истог трена опет посумњам у њене намјере. Зашто је послала овог човјека? Он се крије од партизана. Значи, ако би наишли наши, и он и ја остали бисмо скривени. То не бих никоме опростио, па ни домаћици. И, најзад, сачувао сам нешто поноса. Побуних се у себи:

Слабићу, ништа-човјече! Пред ким си пао на шапе, зар пред једном балавом брадом. Гдје ти је кичма? Како ли ћеш изнијети чело на сунце, како ли се смијати с друговима?

Он ме узе на испит, натенане. Ни да је иследник био. Начисто сам: не остаје ми ништа друго него да игру наставим до краја, до неког расплета.

Одакле си, из које чете?

Из те и те.

Гдје си био заробљен и како побјеже?

Измислих узбудљиву причу, с пуно појединости. Чак споменух да сам, бјежећи, украо једну комесарску капу.

То му се допаде.

Примирих га донекле. И као узгред додадох: Бићу писар код вашег четничког команданта, понешто ћу моћи да учиним за своје пријатеље.

Додирну ми лице прстима.

Брада! — узвикну. — Сад чисто видим да си од наших.

Био је матиран. Рече да је према мени погријешио из превелике ревности. Времена су несигурна, па човјек мора да сумња у свакога непознатог. И стаде се додворавати. И спомену да се бијели човјек не може с њим мјерити у вршењу дужности, факат.

Он опет нагло заспа, убијеђен да смо „своји“. Наједном ме обгрли и притеже, и уснама ми овлажи уво — ваљда сања жену.

Одгурнем га и прибијем се уз сам зид земунице.

Напречац се одлучих: убићу га.

Боље је да га предухитрим. Преписах цевове. У чакширама наћох ножић. Увиђам: овај рат нема наличја; гдје год био, суочиш се с његовим лицем.

Вребам. За оно што сам наумио, биће ми довољан само тренутак његове неопрезности, задовољићу се тиме. Он је опет будан, сан му је искидан, немиран. Од њега се шири гадан смрад.

Познајем себе: кад се на нешто одлучим, узмака нема.

Не питах се зашто то чиним и није ли сувишно. Убиједио сам сустанара да нијесам од црвених. Чак сам га, бар привидно, био подредио себи.

А ипак, корице ножића ми се утиснуле у длан и осјећам да се у мени пробудио онај убилачки живац и да ми чело гори и да се никако не могу смирити.

Прибих се уз њега.

Не схватам како, тек — он осјети моју намјеру. Одби се у страну колико је могао, рука му препијава одстојање између нас. Чујем му тешки уздржани дах. Бојим се да не употријеби што од оружја. Бомбу не смије. За пушку је преблизу, али — могао би. Пружам руку, провјеравам да ли је грлић окренут к мени. Додирну нам се прсти и обојица се без гласа тргнемо. Сад ми је гадан и његов дах и задах, све његово ми смета, најезим се од самог додира. И понављам у себи:

Ипак ћу те заголицати по грлу.

Опет падох у ватру.

И не знадох шта сам чинио и викао.

Зовну ме Савна, а глас јој јак, баш као мушки одлијегне долином:

Даосаве, притеци, соколе!

Те ја похитај.

Свака узбрдица за мене ти је узмидах. Али, не жалих себе, но потекох што игда могу. Кад Савна кликује, није то без превелике нужде и невоље.

Још на помолу Грубанове куће упитах: Која је мука?

Па гледам, она се узвила више потока и виче:

Потеци, Даосаве брате! Двојица се даве у земуници, ја кукала!

Што ти је женско: „ја кукала“, а руке јој се сапеле и глас кријешти као у вране.

Која је невоља јутрос?

Те ја допадни тамо, момачки прескочи проток (и сад се дивим самоме себи). Чујем — стала их вика — гласови јече под земљом, мукло, меко. И допире грдно комсшање, рекао бих — ђаволи се рвају око злих душа.

Савна бјеше разгрнула суво лишће с улаза. Те се ја сагни и овом коштуњавом ручетином потегни за нечију ногу. Осјећам они се унутра гушају на живот и смрт, даве се, стењу. Из отвора ме запахну некаква накиссела млака влага. Потегнем из све снаге, извукох само цокулу. Кунем се свачим на свијету да ме Савна не прихвати, свалих се у поток.

Зар сам баш толико обабио!

Расрдим се и ја. Прискочим отвору, па дочепам ногу у шареним чарапама. Држ ми се сад, копиљане. Није Даосаву рука сасвим подјетињила.

Уз мене се окуражи и Савна, припомаже као момак, те извукосмо брадатог.

Шта то чипите унутра, напасници?

Лице му крваво. Испљуну зуб у поток, па се сагну да га тражи међу облацима.

И то ми је памет.

Рањеника кињиш, никаква пасмино! — подвикнух. — Да си човјек на мјесту, помогао би му.

Он махну руком и рече да су унутра торба и оружје. И тобоже се загна према земуници. Савна се понесе с њим, ухвати га око паса, а једна јој нога у потоку.

Ни ја му не остадох дужан. Фуј на тебе! — скресах му. — Какав си, од тебе се клинци ковали! На тебе се метка не опалило, но вазда бјежао!

А он:

Хтио је да ме закоље, курвић ниједан!

Савна и ја се чудимо: чиме да га закоље?

Чиме стигне, факат, ножићем или зубима! Еј, немам среће, чим ми је презиме Чапрић!

Савна се јави младићу, упита га смије ли к њему. Он одмах одобри. Али није имала потребе да се увлачи унутра — из земунице излетје торба, повелика, шарено ткана, у њој звекну нешто, порција или чутура. За торбом пушка и фишек-лије, окићене бомбама. Пушка се окваси. Брадоња све то хитро покупи и повјсша о своја рамена, цујући на сав глас.

Уто, као да зачух познат кикот. Обазрех се. Накрај шуме опазих унуку.

Борика — зовнух је. — Борика!

Ништа, ћути.

Од жеље бих стао и гледао је, али ми жалост не да.

Те ја потрчах к њој. Мени се учини да потрчах, а ономе ко гледа, могло је бити и смијешно.

Она је стајала иза ониска грмена и гледала кроз прсте, кружно састављене — као кроз двооки дурбин. Чим се прикучих ближе, скочи у честар као срна.

Опет зовнух: Борика, не бјежи, сине, Борика! Не улових је, модрооку.

Модрооку, рекох. И нек је знано: у овој долини готово свима су нам такве очи. Да ли од неба, од гледања увис, у оно мало неба о које се отимају Стравач и Бијели Крш. Воде су нам мркасте, и облаци без бјелине, и стабла маховинаста, и лишће без сунца блѣдуњава, малокрвно.

А модрооких је у нас највише.

Она напаст у земуници изгребе ме као жена, факат. Удесио бих ја њега прије но што стиже старац, мекши би ми био од бабина трбуха, али немаш гдје размахнути, тијесно. Све бога молим, дâко се негдје на ширини похватамо, па ћу му се поштено одужити. Ама сам га мазнуо по рањеној нози, нека му барем рана упамти Чапрића.

И ти ћеш ми, Савна, платити. Човјек ти крвави чакшире, бије се с трометковићима, затире им куће, претпоставимо, а ти им ране видаш. Све ћу испричати Грубану и Аксу нека знају. Само ако их сретнем.

Она сијевну пут мене: Не лај! Да нијеси гост, ову бих ти притку о глави изломила!

Жена си, а да почем носиш гатњик, шију бих ти заврнуо док тренеш, факат!

Уто се врати из горе онај старац што је трчао за некаквом цуром и рече разложно:

Свога си пута, пријатељу. Ни ми овдје не лижемо вериге. И ми смо нешто слано јели.

Послушах старца и заждих уз планину. Мораћу да потражим своју чету, а боље би било да сам још који дан остао у земуници. Загрћем кабаницу да иколико сакријем брадурину. Несигуран ти је сваки корак планином. Ђаво га знао чије те око вреба иза грмена или стабла или камена. Идем, а све заговарам себе: видим ли Грубана, потужићу му се на Савну и казаћу ко му се у земуници гнијезди.

Свеједно, и ја ћу се некако дочепати коња. Морам. Велика срећа — као да је на седлу слађе гинути, факат.

Лукаво зававам страх, бијели човјек не умије тако.

Огријеших се према жени која ме је прихватила. Жао ми је што сам сумњао у њу, иако јој то нијесам открио. Зар сам могао друкчије? Рат ме је научио — и то је било једно од првих слова његове азбуке — не вјеровати никад онима са друге стране. Исто тако, не очекивати да они имају, ма и за трен, повјерења у мене. Тек сад ми постаје сасвим јасно: да је Савна радила о злу, зар би ме с онолико пажње и благице смјестила у земуници и свесрдно се побринула о мојој рани.

Досадашња сумња у њу постаје ми огавна и увредљива. Пребацујем то себи и истовремено

покушавам да се правдам тиме што сам слаб и што су ми нерви крајње затегнути. Увиђам да ми ипак нема оправдања јер, на крају, куд је ишчезла проицљивост у коју сам вјеровао. Она ми чак није помогла ни да нађем одговор на питање: како сам доспио овамо?

Муж и син су јој с оне стране. Зар ће ме она тетошити ту уз праг, зар ће ме искрено подржати?

Ни овдје нема мира за мене.

Нигдје мира ни за кога.

Онај Чапрић обиједи мојег домаћина пред тобом, Рањени. Рече да је зликовац. Ти, ако си момче од праве руке, послушај истину истинску — зборићу као да ми је задња ура пред очима, тако ми оно двоје дјеце, и тако ми се непоменице на огњишту не гнијездиле.

Чапрић изговори свашта, ја кукала. Не узми то срцу. Најприје мораш знати ко збори, па онда шта ти збори. Не мјери Чапрића по изгледу. Он ти је прав као копље, а нарав му грбава, лице му бијело, а душа крастава.

Нипошто немој помислити да је мој домаћин подивљао, питомијег човјека није било у овој

долини докле дозвати можеш. Чапрић рече да мој домаћин роби и касапи и пали по народу. Лаже! Мој домаћин је вазда био душа од човјека, ето питај кога хоћеш. Као и свако живи, знао је да се љутне — једном ми преврну ваган пасуља, јер заборавих да га осолим. Али никад дијете не дочека задланком, нити повуче за косу, као што други чине почесто. Знам га боље но ико. Руку бих у огањ ставила за сваку ријеч коју пред тобом изговарам, чу ли, Рањени. И кад бих хтјела, није ми никаква потреба да те варам. Домаћин ми ни кокошку није волио да закоље, но ми дадне сјекиру у руке, а он се загуби некуд преко потока, нађе какав му драго посао, само да не гледа крв и копрцање. Такав је он... Е, сад се присјетих. Једном пуче муња из неба и — далеко било — располути највиши бор горе над потоком. Хоћеш ли вјеровати, мој домаћин је плакао и за годину дана спомињао како му је жао бора. Па сад просуди, зар он да коље и пали? Ја кукала, свашта ли се прича данас. Како се свијет исциганио, не чува ни свој образ, а камоли туђи.

Зачудо, Аксо је сасвим друкчији — ако би се за Грубана рекло да је мека јеловина, Аксо би био косијер од челика. Тврдокост је, силовит, вјетар му се пред стасом повија. Није ли он нагнао оца да се прозли? Неће бити. Вазда се за оцем приклањао — стао би иза њега и сачекао

шта ће стари рећи о нечему. Видиш, Аксо није заборављао да син мора стајати иза очеве рамена.

А ти, Рањени, не слушај никог. Видим — грдно си се забринуо, ријеч ти скупља од соли. Тишти ли те што? Или ти онај недруг рану позлиједи? Или мислиш да си запао међу туђи свијет, па нијеси посве спокојан. Не бој се... Нека де, знам да нијеси страшљив, само желим да будеш без бриге што се нас тиче. Јутрос, кад ме сан превари, твоја мајка приђе, па ме закуми, сирота: Прими га, вели, за сина, умиљат је он и мек, само се промеће у злицу, и пази ми га као да има три године. Обећах жени да те нећу двојити од своје дјеце, оног ми дима више куће.

А мој домаћин, и да дође, био би бољи од мене. Пренио би те својим рукама до огњишта, па би у великом котлу забркао качамак и питао ме: Планинко, има ли који залогај скорупа... Не знаш ти мога домаћина, гостоприман је, то ми очи нијесу видјеле. И меке је крви, опет велим: Теле сломи ногу, а он сав ужути, брк му спа'не преко усана. Право да речемо, мени то дојади, зар да ми је такав човјек у овим горама. И једном му пребацих због тога: Твоји стари нијесу били слаботиње, но су сјекли јуначке главе и поигравали се сабљом као ја вретеном. Он окрену главу од мене и прећута цијели дан. Жао му, зар, што га тако љуто укорих. А и ја се послје по-

кајах и више му о томе нијесам ништа зборила. Најближи сам му друг у овој самштини, па што да га једим и жуч да му у сваку кашику циједим.

Оштроуман си, ништа ти побјећи не може. Питаш: кад је тако мелеман и добар, како се одлучи да крене у рат?

Човјек се колеба хоће ли учинити добро или неће, а испред зла се нико не премишља, Рањени.

Сваки пушконоша из нашега села покрену се од упрета, па и мој домаћин узе пушку по средини и сина поведе. Ни ја му не бих рекла да остане дома, постидан задовојек. Нек иде с људима. Ако га тана не цјелива, пламен ће га очврснути. И мало ли је сирочади кроз Мртво Дубоко. Дјеци остави мајку и неразнисане даске над главом, то им је доста да се подигну до пушке и прстена. А очеви нека барјаче до миле воље, праг им се нада и не нада, дјеца их памте и не памте, а жене... еј, женама низ грло ћердани од суза. Само да ми се Аксу кућни праг обрадује.

Старца Даосава молих да ти рану опет превије, али он оде љут. Само ми тутну у руку мало дувана — сам га је нарезао — па ћу ти њиме засути рану да се не подљути.

Не узвијај се, не боли то. Де, знам да не боли.

И ти си рођена злоћа. Надала сам се и тврдо вјеровала: бићеш паметнији од онога с великом брадом, нећеш се с њим изједначити. Преварих

се. Обојица сте у огањ загазили, па сте као наклани вукови. Нико никоме данас не опрашта, нико никога не штеди нити жали. Помислите, јадови, на своје мајке, па ће се све с мање зла свршити.

А, такав ли си. Нијесу ти по вољи овакви разговори. Хтио би да врднеш у страну... Само се окрени на бок, придигни ногу да је лакше обмотам.

Питаш ме за каквом је дјевојком потрчао Даосав и што је онако обезвољен.

Ни сама не знам да ли да ти причам о томе. Кад се сјетим те женске младике, туга ми и о ручку и о вечери сједи за трпезом.

А ето, кад питаш.

Чуо си како је старац зове: Борика јој је име. До минуле јесени друге јој није било у овој долини. Е вриједна и работна, е послушна и хитра, е милокрвна, е пребиство женско око. И својатљива бјеше, добра за свога и за свакога, јесте, очију ми. А јесенас је снађе казна. Нападе је Талијан, Калабрез кривоноги. Нападе да је осрамоти. Али се она не даде, рука јој се позлатила. Закла га и гурну у понор. Раскиде ли му гркљан зубима или чиме другим, нико не знаде. И сијевну дјевојка у гору, испамети од страха и срамоте, недозваница. Од свега ми је најжалије — никад јој кору хљеба не дотурих, ја кукала. О чему ли

живи у гори? Бјежи од свакога, само, веле, послушнује из грмења и дочује шта се по селу чини и прича. Кад год је назрем, побјегне. А учини ми се понекад да је ведра и срећна, ни да је борови просе.

Јесте, она је унука старчева. О њему не питај. Одавно је чурак био, а сад се кући не савија. Потуца се по планинама, онако стар и онемоћао и вазда нешто прича и гунђа са самим собом. Није му се чудити — самоглавац без икога свога, обе-сињен још за првога рата, а сад га и унука дотуче. А мудар је, паметар прави, то ће ти свако казати. И јуначан, само му невоље не дадоше да се покаже. Сад прича једно те једно: узео би, вели, пушку и отишао да погине, али не може оставити Борику. Ко би је припазио у планини.

Запричах се, ја кукала, а дјеца ми сама. Стравиће се од нечега или ће им гаће уз огањ сагорјети.

Мируј, Рањени, па ћу се опет наминути да те видим. Приспавај мало, окријепи се.

Позва ме онај стрико из земунице: Приђи, мали, слободно приђи. Па ме запита: Како те зову? Рекох му: Заро. Он се наврзе: те колико ти је година, те слушаш ли мајку — уши ми оглода. Па још вели: умијеш ли читати? А ја њему: шта му то дође читати? Радо би ме учио, рече, али се то сад не може. Па ме искушава: бојиш ли се Нијемаца? Па ми прича: у његовој војсци, у партизанској, има малих курира и бомбаша, мало старијих од мене. И они су ти прави-правцати војници. Хтједох да му речем: стрико, кад будеш кретао, одведи и мене... али не смијем ни шупнути од мајке.

Предам ли се, покушам ли да се смирим, занесем се у маглуштине, па пловим и округ и сунувратице, а привиђења ми се праћакају пред очима. Старац Даосав трчи за унуком, Чапрић уходи жену, промијењеним гласом јавља јој се испод прозора. Устријељена жена покреће руку да поправи мараму и кара ме — умјесто језика јој змијски жалац. А ја се знојим и правдам се: сад је питање ко ће кога, без икакве милости и опраштања.

А чим ме пробуди бол у нози, мучим се да окренем главу према улазу не бих ли што угледао

и чуо. Помјерим малко даску, кроз лишће пробијем отвор, па виркам и ослушкујем. Ускнем свјежег ваздуха и пружим длан да ми бар на њега падне она блиједа трака свјетлости.

До мене допре ријеч, одломак реченице, узвик. Зграбим га, унесем у себе, па окренем-обрнем, надограђујем, нагађам шта би могло бити испред и иза. Заро викне: Каменом га, каменом! Кога ли ће то удесити? Можда је долутало нечије псето, или су смука угледали, или је камен намијењен јарцу који рогом пријети дјеци. Ако се долином испрелама дозив, покушам да га у себи поновим, да уловим боју и трајање вишеструких одјека који ме сјећају на јодловање.

Изнаснадох се веома, угледах дјевојку с оне стране потока, у пристранку. Лијева рука гола. Блуза на више мјеста подерана, виде се груди, чврсте, трњем изгребене. Је ли то дјевојка о којој ми је Савна причала, Борика? Биће да је она. Држи грану задјенуту за сукњу — баш као преслицу — и прстима врти невидљиво вретено. Преде, рекао бих да је сва предана послу. Постоји мало, нагло крене два-три корака у страну, па се врати на старо мјесто. Усне јој се мичу, а поглед се често управи овамо, к земуници. Није лијепа, ако ме не вара први утисак. Грубо скројена, ход више мушки, некако војнички крут.

Помно је разгледам, не без мушке радозналости. Шаке јој велике, црвене, мора бити да су јој испуцале од вјетрова и студене воде. Има прџаст нос, а грло тамно, неопрано. Трудим се да јој проникнем у очи. Неуловљиве су. Ипак опажавам (или ми се то само чини) да јој очи блистају тупом благошћу коју ријечима не можеш дочарати. Оне се замодре овамо пут мене, па наједном прхну, узнесу се к висовима и закруже. И опет почину на прстима између којих тече замишљено предиво.

Је ли то њена игра, шала или збиља?

Хуућ. Добар дан, друго.

Добра ти срећа. Шта то работаш?

Ето — предем, друго моја, момче ми без рукавица.

А гдје ти је момче?

Под земљом, друго завидна, под земљом је.

Земља, земља, студеница,

Близу ми је вјереница.

Тамо му је лијепо-прелијепо. Савна и ја смо му намекшале и најљепше јастуке подметнуле под главу.

А је ли чему, је ли гледан?

Очи га моје не видјеше. И не гледала га, као што неће. Питах само: је ли висок? Рекоше: као он. Борови да се постиде.

Јеле, моје посестрима,
Сретосте ли Високога?

Преди, друго моја, преди, ма пази да ти је жица једначита, и пази да те Високи не гледа испод земље, ако те погледа, све ће ти жице по-мрсити, око му је жива стријела, па ће ти се руке препастити, па ће ти се срце откинути, киц — нема га, па ћеш срце да тражиш планинама, друго моја, а потоци ће пут да ти прегребу — хуу, хуу — па ће ти се косе поквасити, а момчад ће да иду за тобом, па ће гадне ругалице да ти сроче, еј добога.

Грле, грле, грличнице! За босиок, даћу ти мацу, за чемерику нек ти је добро и горобиле и типац.

А ко ће му плести рукавице?

Ја, ко би други.

Велим огласито: нећу гњидаста момка! Само нек је висок. Да су сви момци оволицни уз њега.

Високи, Високи, пути ти се заплетали и к мени те окретали.

Само нек је висок, забога. Да му се моја коса свије испод пазуха, па да одоздо виркам к њему.

Сврнух оком низ долину. Угледах Зара. Трчи према кући, чело му расјечено, биоњача се црвени, а он ни да писне. Вуче за собом борове шишарике нанизане на прут. Једном ми Савна рече: Овдје дјеца не плачу пошто проходају. Ако падну на камен и озлиједе се, не запомажу, већ зграбе други камен, па туцају и бију крвника, и тако му се освете.

Сваки Заров покрет чини ми се чудно лак. Уопште, из земунице све напољу изгледа друкчије. Свака је боја свјетлија и сваки предмет изразит. Али гласови добију мукли призив, они

пролијећу мимо мене, тек ми окрзну уво. И сам изговорим: Вукмане! И слушах себе. Није то онај мој глас са пољана, из соба, са улице. Борика још стоји на својем мјесту. Зашто стоји? Да сам ја тамо, ноге ми не би мировале. Ено је, сад одлази, али предосјећам да ће се убрзо вратити. Замало да јој позавидим, без обзира на сву њену несрећу. Она је ипак напољу. Ако јој се само прохтје, може да крене било куд, да скочи, потрчи, извор да потражи, да камен баца с брда у брдо. Напољу су слободни, до воље им је да путују и да се враћају, да погину ако баш хоће. Они се могу изути крај ватре, огријати дланове и табане, па се протегнути стојећи.

Моја неслобода има и друге изворе. Около се, мора бити, врзмају четници у пролазу и којекакви бјегунци. Налетјеће некако на мене. Улаз у змуницу прикривен је, додуше, ниским жбуном, не знам ни којим. Па ипак, ипак је ова змуница увелико несигурна.

Трудим се да не мислим о томе.

Однекуд ми се јавља жеља да будем славни говорник. Пењем се на трибину од јелових дасака, као на партизанским митинзима (какве јелове даске, балкон је то!). Рикнем, плотуни ријечи лепезасто се разастире на све стране, а маса се повија, опијена. И Мијат је близу мене, па ме бодри, а Новаку се смијуље жуте очи. Онда ме носе на

раменима и кличу као Мирабоу. Отимају се о мене — и то дјевојке више од свих — потезу ме овамо и онамо, па ме од тог размицања боли нога и снага малаксава.

Зар да се развијем у говорника, ја, муцави ђачић. Заврзивао сам језиком пред дјевојкама, саплитао се пред професорима. Да није тако било, зар би моја изабраница остала у недоумици — одох у рат, а не рекох јој начисто шта осјећам. Истина је, нијесу се дјевојке отимале о мене. Видим се: прилично слабањан, уских рамена, блиједих руку и лица. Носио сам по двије марамце — једна за нос, а друга за руке, које су ми готово увијек биле влажне. Имао сам у џепу парче тамноцрвеног сомота да бих у свакој погодной прилици углачао ципеле. То је била нека врста пасије — ципеле да су чисте и сјајне (и у рату сам се више од других старао о цокулама). Поносио сам се и бијелим буретским панталонама; кад сам пролазио улицом, десна рука ми се знојила у џепу, а пеш капута био је обавезно посувраћен да се види свилена постава. Рекох — нијесу се дјевојке отимале, али ни бјежале нијесу. Но био сам неспретан и зелен у првим додирима с њима, и само сам маштао о њој једној, и у таванском собичку остајао будан до поноћи, смишљајући како да јој приђем и кажем све оно што се у таквим приликама говори. А на часу историје заборављао

сам и Клеопатру и Ханибала — наставница бијаше бујна, сва се трескаше у ходу између клупа, а ниже ува је имала младеж са двије длаке...

Ако се зарати — говорили су ми другови — ти ћеш несумњиво бити најгори војник. И дирали су ме: Иако ти је име страшно, ипак припадаш колу мекушаца — пристајало би ти да носиш љуштуру као пуж. Мало-помало помирио сам се са тим задиркивањем, бар наоко. Али, чини ми се да је негдје у мени живјела скривена жеља да се истакнем, да будем некакав (било у чему: у фудбалу, тучи, љубави) херој, да се другови најзад застиде својих ријечи. Можда сам се зато и потукао онда — сам против двојице, спреман да погинем (а у себи сам дрхтао од страха)...

Шта се то деси са мном? Како огрубљех у рату?

Неосјетно, уз пушку и паљбу, уз жеђ за осветом.

Војници из Помераније увели су славонске коње у нашу школу, од приземља начинили коњушницу. Оца отјераше у логор, да се можда никад више не видимо, а мајка остаде шлогирана и уз њу сестра да је придржи и кашику јој пружи.

Савна рече: Помислите на мајке. Своје мајке ријетко сам се сјећао у борбама. Нема се за то времена. Њен лик или глас јави се само за трен, као опомена. Свака помисао на мајку омекшала

би ме, постајао сам сјетан, сажалјив, присјећао сам се да би лијепо било не погинути, сачувати се некако — јер мајка жели да ме види. Све су то подмукле замке осјећања, борац мора да их заобиђе или прескочи. И још, моји су меци светили њену узету руку, и очево гладовање у не знам којем логору, и сестрине очи црвене од ноћних бдијења уз непомичну мајку. Сад имам времена и за њих, походе их моје мисли и брижна шапугања. Пожелим да говорим с њима или бар да им поручим: не губите наду у виђење.

Бану Савна. Рече — дошла је да ме обиђе. Принесе ми воде у дрвеној посуди коју зове горужда. Опет спомену домаћина. Она га никад именом не назва.

А онда узе да прича о сину. Вели — није превисок, али је јак — ни под једним бременом не угнуше му се рамена. Мојих је година, тек почео да погледа дјевојке. Растао је уз стада и чактаре, успињао се на храшће, букве и борове, могао је погодити каменом гдје ти око погледа. Није се чудити планини ако страхује од њега. Једном се на ледини усред шуме сучелио с медвједом. Имао је тек толико времена да подигне тешки камен и да сможди главу звијери. Али га шапа закачи по челу, повише самог ока, и тако Аксо остаде без десне обрве, а било му је тада шеснаест...

Без десне обрве! — јекнух.

Бјеше облак простро меку сјенку преда мном, а ја се залетио да претрчим ливадак, дрско — не бих ли збунио очи брадатих нишанџија. И крочио ја, огрнут сјенком, кад искрсну с лијеве стране момчина модрих очију. Пушку за грлић, па замахнуо. Претекох га машинком — гађах право по очима. Бјеше без десне обрве! Занесе га мој рафал, занесе га мало у страну од мене. Паде, пушка се преломи, а кундак остаде заривен у размекшану ледину, остаде зелен од пригњечене траве и жут од цвијетног праха...

Чујем Савнин глас: Би ли ти плавушане (зашто кад ми је коса тамна?), би ли пуцао на мојег домаћина да се негдје сретнете?

Глава му бјеше неудобно подвијена под рамена (јесте ли опазили да умирући не умију да легну како треба?) и види се очна рана без обрве, и уста пуна земље и бијеле мљечике, и брада земљава.

Зашто ми не одговараш, Рањени?

Изнад капе — звиждук метака. Падох иза момчине, ослоних машинку на његово раме и припуцах. Уто наши подиђоше здесна и избише на косину испред мене. Прескочих убијеног.

А јеси ли много пута убијао? Збори.

Пушка се не носи од дике, кажем.

А би ли пуцао у мојег Акса да се почем сретнете?

Заврну ми се врат, осјетих потиљак негдје за плећима, а уста као да су пуна земље и траве, и капи мљечике пале ме по језику.

Не питај ме о томе! Не питај, жено!

Она ућута, а руке јој уздрхтале, никако чвор да завежу (поправљала ми је завој на рани).

Не видим — рече — тмушно је.

Морам бјежати одавде. Морам. Наћох у себи снаге да упитам: Гдје ми се налази оружје? Она ћутну, нешто се ломи у њој. Онда одговори кратко, опором. Објасни: Изнад земунице је, није далеко — украј кривога јасена, ниже самог стабла.

То рече и нагло ме напусти. И не дође задуго.

Ожалостих ли је, уплаших? Или је што наслутила?

Она ме храни, а брашна има мало и за своју дјецу. Кад би само знала кога држи у земуници! Она говори да је њихова кућа одувидјек била дочекиште (баш тако рече) и да врата никад нијесу остала затворена пред путником. И она и њена дјеца жељни су разговора код огња, кад угријани намјерник одријеши торбу, па нашироко прича о нечем испреко брда. Али ја нијесам тај радо дочекани добри гост који дјецџ дарује приче, а жени могућност да јој кућа замирише на печено месо. Осјетио сам из посљедњег разговора: није

ни претпостављала да бих на све њено добро и њено жртвовање за мене могао одговорити немилосрдним ратничким поступком према њеном сину. Она то није могла да прими чак ни као претпоставку. Па шта да радим, зар да глумим пред њом, да се приказујем као преподобни светац? Никако! Дужан сам да јој кажем истину, а она нека чини шта хоће.

Глупост! Што да стављам главу у процјеп. Убио сам, па шта — тушта и тма сам их потаманио, и једино се бојим да нећу моћи да наставим тај ратни занат. Постајем равнодушан. Аксо је добио своје — шта ме се тиче и он и ова жена за коју нијесам начисто шта смјера са мном.

Или настављам да сумњам у њу само да бих правдао себе што јој истину не казујем.

Игра случаја: како доспјех баш у ову кућу. Нема ту никаквог случаја — многе сам слистио и могао сам бити донесен мајци којег другог, било којег од убијених мојом руком.

А ништа лакше него убити. Живот изгуби цијену и често зависи од неке ситнице, ђаво га знао какве. Овако је једном било:

Ухватили ми два четника. Зове ме наш нови командант (имао је некакву ману: око му само намигује), зове ме и нареди: Стријељајте ову двојицу. Онда ме задржи и каже: Немојте их убити. И — намигне. Мало касније ми се вратимо. Ко-

мандант пита љутито: Камо вам брадоње? Смакли смо их, друже команданте. Како! — виче он — рекао сам да их не убијете! А што си онда намигнуо, друже команданте?

Радо бих запушио. Опет ме, по не знам који пут, обави дувански дим.

Шта ли не бих дао за један колут дима. Скроман сам — шалим се са собом — не бих тражио скадарски дуван, ни требињац, зарадовао бих се и оном грубом, крупно резаном крцу.

Моје среће!

Сјетим се да ми је Савна засула рану дуваном који је добила од старца. Прсти се већ сами завлаче испод завоја — трунку по трунку, влакно по влакно, извлачим дуван и стављам га на сред длана. Додирујем рану, трпим. Извадићу све што будем могао.

Онда приносим длан ноздрвама, удишем логано да и дуван не повучем у себе. Повјерујем да ме тај мирис кријепи и не одмичем длан од носа.

Омамљен сам.

Али, до ђавола, то није чисти мирис дувана! Опажам задах ране. Најежурим се и отресем шаку о чакшире.

И смјеста се покајаш. Ипак је то био дуван, друшкане.

Извирнем напоље: опет она дјевојка!

Зна ли да сам ја овдје? Ако не зна, што се толико задржава на једном мјесту, и то баш насупрот земунце? Ако зна да сам ту, зашто тако упорно стоји? Никад ме видјела није. А рекоше да бјежи од свакога, боји се сусрета с људима. Збуњујем се. Па она чак не зна ни ко сам ни шта сам.

Хајде, буди паметан па то размрси. Бавим се њом да не бих мислио на Акса и његову мајку.

Налазим да ипак има нешто лијепо на тој дјевојци. Али шта? Борим се са собом да јој не гледам груди.

Да ли да јој се јавим?

Занима ме да видим како би поступила. Уздржах се.

Желим да ми Савна још прича о тој дивљакуши и питаћу је кад дође, ако буде хтјела да разговара са мном.

Чобанице, стадо ти оде на појило а ти дангубиш, гледаш се с Високим.

Иш, шуго једна, иш завиднице!

Не питај ме, Високи, шта је и како је било, не питај, забога, не питај.

Ено војника с перушкама, ено их иза дрвећа. Мисле да ћу се препаста, знам за јадац. Вјерујете ли, зелени, да се бојим вас... А ти, мртви, не гледај ме тако. Не заклах те ја. Ни моја рука. Ни зуби. Вјеруј или не вјеруј — то се тако само прича по селу, докон народ. Казаћу ти истину,

да други не чују: грло ти је крто било. Грло ти се преломило. И глава ти је сама пала на плећи. Истина је, тако ми обрва . . . Не гледај ме тако, еј мртви, имам ја момче, па ћу му се потужити, па ће да те издевета уздуж и попријеко. Не заклах те ја, грло ти се само преломило. Што не бих бржа, ја шашавица. Што коза не бих, стригла се, па да ме камен камену додадне, а ти да се лијепо сатреш и да ми не обалавиш образ, и да се ђедо не љути на мене.

Ихај,
По трави ми се просуле звијезде,
Редом ћу да их поберем
И у мараму завежем.

Имала сам срнећа стегна, мајка ми тако говораше.

Извор ми рече: Лијепа си, прелијепа, и стас ти је јаругаст, а већ коса.

У гаврана црни грак, рече: Бездомица си, о Борика, момчад окрећу очи од тебе, пред ногама ти је недоход.

Иш, гавране, перо ти побијељело.

Није ми коса острижена, ја предем, предем момчету за рукавице, нек му грију и руке и прса. Само да ми га не уграби која облизуша. Он је мој.

А вама, језикуше, нека расту зазубице. Јадац, јадац! Он је мој, само мој.

Ова ми жица кроз прстен пролазила — иш, ви вјештичји лептири, ви ноћни цикавци, моје момче још расте, још расте, па му се рукавице омалиле.

Не показујте ми га. Видим га и под земљом.

Само нек је висок, боровит. И нек су му све воде до испод кољена.

Да није као они зелени, нек је сијев од човјека.

Не отјера је ни киша, ситна, росикаста. Тек у сумрак је нестале, а не онаких како. Влажна ноћ дахну ми у лице — морам се окренути главом у дубину земунице. Нећу. Остајем овако, ближе шумовима споља, ближе киши, потоку. Одлазак оне дјевојке постаје за мене готово стварнији од њеног присуства. Била је као привиђење. Какву ли ће пећину ноћас потражити да се склони? Онако мокра и прозобла цвокотаће дуго, па ће се смирити и причаће у сну с вјеверицама.

Пролебдјех ноћ између танка сна и ослушкивања кише. Све ми се чини — мишје војске про-

лазе лишћем изнад мене, а поток због тога постаје љући, све бјешње дере недалеко од мојег ува. Једва разазнајем трупкање медвјеђих шапа по земуници. Она се раствара, видим краву њушку звијери и на њој људски осмијех. На чему ми захваљује. Оштро зујање, кружно. Оса? Не. Око без обрве спушта се к мени — за њим остаје љубичаст спирални траг. Гранам рукама да се одбраним, а руке ми се змијасто повијају као да су без костију. Оно ми око намигује: не бој се, нећу те одати Савни. Напрежем се да викнем: не бојим се. Али коме? Зелени свјетлаци шарају ми трепавице. Поток се одаљује. Меки облак избоден просјајима грије ме одозго, па ме пробуди дрхтавица.

У неко доба киша посла неколико капи право на моја прса. Повукох се дубље у земуницу. Домаћин је, изгледа, није начинио солидно. Подметних шаку, ловим невидљиву капавицу све док ми рука сама не потражи ослонац. Касније, мора бити већ пред свитање, рука ми додирну расквашену земљу. Само с једне стране. Бојим се да не подаври вода. Шта бих онда? Лагано опипавам прстима мокрину, хтио бих да се увјерим да ли је земља више надојена. У том немиру превари ме сан. У школи сам. Наставник ме прозива, излазим пред таблу. Креда се троши под прстима — унапријед осјећам да ми је глава потпуно пра-

зна, нећу моћи да одговорим ни на једно питање. Од стида сагибам главу, знојим се. Прилази наставник, на њему крвав шињел, једна му рука нестала, ону другу пружа право к мојим очима, али му се прсти заплетоше у коси која ми пада преко чела...

Дозва ме необичан сплет гласова. Пјевање. Овлажих трепавице извирујући кроз лишће. Киша бјеше некуд отишла. Поток се мучи у мутној ломљави.

Угледах најприје мокри барјак, а за њим назрех дјевојку у црвеној долактици. Воде је под руку — с једне стране црнкаст бркајлија, румен и прав, а с друге ни дјечак ни момче, уши му оклемпавиле под великом шајкачом. За њима црни гроздуљак жена и стараца.

Некоме је до женидбе, а ја се ни помјерити не могу. Дјевојка коју воде биће довече милована. Трудим се да је мало боље осмотрим — то је помало замућена жеља да је упоредим с Бориком. Али се онај брко изребрио између мене и ње, само за трен јој сагледам профил, очи спуштене к земљи.

Чини ми се да сам покраден. Они одлазе с дјевојком, а за мене је само земуница. Привиђају ми се Борикине груди ишаране огреботинама.

Мало касније саопшти ми Савна: Жени се један Прекобрђанин. И рече да им је изнијела здравицу, боцу ракије, али се обрукала — боца је била полупразна.

Питам: Чији си ми џемпер обукла?

Аксов.

Руке саме кренуше да га свуку.

Нека, Рањени. Има Аксо још један. А то му је стари, подеран је на лактовима.

Остави ме ошамућеног.

О ручку пуче долином глас: иду Нијемци!
Ето их право за сватовима.

Шта ћу прије, ја кукала?

Саплетох се, не знам шта бих руком дохватила. Никако да се, у оној брзини и пометњи, сјетим гдје ми је која ствар. Да барем имадох времена да промислим шта ћу понијети и без чега се никако не може.

Да ли дјецу да покупим, по поњавицу да им тутнем у руке, нек бјеже узбрдо? Камено ће они бјезати — мањега морам да носим. Дограхих котлић, торбицу брашна, соли и нешто кромпира.

Онако сметена, Зару дадох да носи Вјечити календар, дебелу и тешку књигу из које нико од нас није умио читати, а ни знала нијесам како ми та књига уђе у кућу.

Истјерах дјецу напоље, па кроз прозор и врата избацивах ствари на које ми паде рука. Избацих наћве, стари долап за брашно, некакву дрвенарију, карлице и штругље, и домаћинов столовач. Онда све то развукох и разбацах унаоколо, мало подаље, по шумарцима и преко потока. Ако туђин, којом несрећом, запали брвнару, нека нам барем нешто остане.

Шта ћу с момчетом? Како ћу га оставити сама?

Умјесто котлића, кренух да носим столовач, па и њсга бацих у грмење. Ко зна колико ће се остати у бјсжанији и чиме да затиснем дјечја уста горе међу брдима?

Дојурих до земунице.

Ето Нијемаца, плавушане. Можеш ли се икако покренути?

Он само јекну испод земље и опсова. Спустих му крај ногу прегршт варених кромпира.

Затражи да му бомбе донесем. Бомбе? Ако га наћу овдје, ионако ће нам пламен заиграти на шљемени. Што му казах гдје је оружје, ја кукала. Али, нема он снаге да се довуче до јасена.

Попријетих му: Не покушавај да сам излазиш, Рањени, јер земуница се споља затвара — да се улаз не примијети. И рекох: Немам времена да ти бомбе откопавам. А он ме из мрака спопаде за обје руке. Не остављај ме овако, завапи. Бомбе ми дај, не могу остати да лежим без одбране!

Тргох се назад, к дјецци морам. Извукох му главу и рамена из земунице. Бјеше модар и цвоташе.

Из њега провалише ријечи — сад више нијесам начисто је ли у њима било више пријекора или беспомоћи:

Остављате ме Нијемцима. Остављате. А ви сви к планини. Нека, не мари. Знаш, то је твоја освета!

О чему трабуња?

Образи му се нађоше међу мојим длановима.

И псето ћете повести, и мачку, и краву!

Ни сама не знам шта ми би — ја кукала — тек рекох ово и овако, а истог се трена покајох у себи:

Једно моје дијете нека остане с тобом... ако велиш.

Он ми одгурну руке и рече да сам луда и да он ту жртву не тражи, и само му је до оружја, до оружја и већ ни до чега — да им се не пусти незамијењен.

Ако је да се гине — рече — морао бих уграбити бар једнога од њихових. А пошто имам добар положај, можда бих насложио више њих.

Пуста младима, о чему ли мисли. Ни о мајци ни о дјевојци, но о томе како ће пасти на туђа бездуха прса. Може ли бити, црна ја, да ови млади знају нешто — није ли лакше умирати мрзећи туђе чело?

Он угледа вретено које је вирило из котлића (скамених се — шта ли ми је оно требало!).

Дај то вретено, бар њега ми дај!

Пружих му га. То нек је момчету оружје. Онда му помогох да се увуче унутра и натрпах лишћа на улаз земунице. Осврнух се још једном да видим познаје ли се гдје је улаз. Нијесам добро поравнала лишће, изрвавшено је. Може бити сумњиво ако се боље загледа.

Али, дјеца заврискаше, неко с брда викну и ја потекох колико ми снага даје.

Кућна врата остадоше отворена.

Планина нас убрзо прими у своје невидбоге и пландишта. Поиздаље стаде јака пушака.

Не доспјех да се прикључим осталоме народу, но се некако осамих — биће ми теже и забрижније.

Дјеццу повукох према рунама, гдје се још бијеле зуби лањском снијегу.

Смијешна ова бјежанија. Кад трче дјеца, кад се разобатам ја с дружином, дивота божја. Али, погледај како је полетјела мајка, а све на мене виче: де, Заро, ово, па држ оно! А скућени Даосав раздеветио узбрдо. Па жене раше рашириле, а старчеви заборавили да их кости боле. Не могу да потрчим, смијех ме савија к земљи. Овако луде бјежаније још није било.

Стадоше ме претјецати и жене и дјеца, лако им је оставити за собом мене старца. Те ја убрзај корак, жеља ми је да се измакнем подаље, некуд у замрачје Стравча.

Па ме још задиркују дјеца:

Крочи живље, стари! Ау, брз ли је, бржи од вука! Што си се залетио, старино, чувај — не прескочи планину!

Мало потом у мене кану нова туга. Није још много дана преда мном. Однијеће ме на гробље и казаће: Би и прође, и поштен је био, и знао је

да каже добру ријеч и да млађарију посавјетује и напути. Хоће ли канути која суза или не — није ми до тога, јер има суза свакојакних. Али једно прежалити не могу: овој данашњој дјечи остаћу у сјећању само као старац! Причаће послије више година: Бјеше некакав старчић Даосав, спрчен и погурен, сијед, сјенка људска. Дјеца бијасмо и претекосмо га уз Стравач, а он гевеља за нама, хрипи и пљује . . . Чекајте, дјецо, станите — нијесам ја увијек био овакав! Надалеко бисте тражили хитрину којом су биле обдарене моје момачке ноге. И прав сам био, и пушку без зазора носио, и јатаган. И орден имам, еј, орден. Ево ми га — зашивен испод поставе да се не загуби.

Ни сам не знам шта ли бих дао да ме ова дјеца — ма и за трен — виде млада, да ме памте млада.

Али, ништа од тога. Јурите ви, дјецо, летите, и рођени сте да претекнете нас старије.

Уморих се, иако не носим ништа тешко: торбицу кромпира — за трбух, мало дувана — за душу.

Те се ја, овако стар и гомбав, испењи на букву, углави се у ракљу, као мали кад сам био.

Одавде видим прелијепо.

Доље ниско стисло се Мртво Дубоко, убога долина. Никад досад не видјех је овако пусту,

ни дима да се извија над брвнарама. Збјегови се расуше планином — ко у пећине, ко у сњежанике. Већ их ни оком не могу пратити, па ми и планина опустје — ни 'тице, ни звијери, а камоли крштене душе.

Крвави дане, недане, пространо ли је Мртво Дубоко — краја му у свијету не видим.

Мртво Дубоко за горама, Мртво Дубоко у нама.

Ено Швабе, ено зелембаћа!

Посматрам их радознано, много сам причао њима слушао. Гледај: хитри ли су, јаки ли су, модра их муња шинула, као што их и хоће, ако бог и божји угодници нареде.

Што нијесам млаћи!

Дође ми да од јада скочим с букве и сатрем ове старе кости. Ко није за пушку, није више ни за кашику. Што ће јадна глава на раменима кад нема руку које би је од срамоте браниле и ногу које би је носиле куд срце зажуди. А ја бих све некуд далеко, без починка, што даље из ове јаме, па ме само срце боли од те жудње.

Гдје ли ми је Борика?

Да не би рата, сада би се испрошеницом звала и зет би ми даровао куповну лулу, а овако — дочепих се старости без радости, а она, јадница, ни радовања ни младовања.

Заборавих се. Гледах Нијемце како надиру. Иду стојећи, ни да се посавију, ни да испитају шумарке пред собом. Јуначна војска. Такав сам и ја био, чини ми се. Понеки тек насумце опали из кратке пушке брзометке. Можда су дознали да онуда нема партизана, па кроје насигурно. А четника се не боје, подложници су им.

Даосаве, црн ти вијек задовијк, што се веза за киташе!

А шта ћу, сви моји кренуше непутом, шта да чиним ја, натрула грана. Говорих им, говорих: Не тамо, не на зли пут! Ко је туђу руку цјеливао, његову су сјекли и псима бацали. А они: Ти си, стари, јадослут, хучеш као сова. Привали уз пепељак и ћути. Зар ја да ћутим уз пепељак, Даосав Шћепанов! Да ми је, црноме кукавцу, бити с оним одважницима који кидишу на Швабу, да ми је макар три дана, па ме ногом гурнули украј пута!

Од муке ми се припуши. Те ја укреши.

Шта тражите овуда, куд сте надрли, злопутници! Ту ни сунце никад не загледне. Ту је трава бљедуњава, а лист труне брже но игдје. Ту је вјечити за'ладак. Што дођосте овамо, гдје нас ни божје око не милује, нити срдито гледа. Ни лептирове нам дјеца ни видјеше, а јагоде никад не дозрену — остану бијеле и тврде. Шта тражите кроз Мртво Дубоко, куд ни просјаци не залазе.

Да ми је барем издаље угледати Борику, препашће се од војске, знам. Она ће ми босонога дочекати снијег. А ја се узалуд ломим за њом под старе дане. Еј, простран ли си, Стравчу црни, за моје ноге. Уз тебе окашљах и опањатих, а ти једнако стојиш исти, млад и чврст, и сваки ти дан по дукат сунца дарује, а ти му не мораш ни захвалити.

Пошто оде Савна, глуво ми постаде ово безвидно подземље.

У потпуном мраку затворих очи — и то је једно од малих лукавстава, нека врста спонтане самообмане (тобоже, не видим ништа само зато што жмуриим). Наивно.

Ослушкујем. Ни дијете да се заплаче, ни да рикне говече. Или бар да затопћу телад, или да вода пљусне с прага, или да звекне сач који испадне домаћици из руке, или да се дјеца покошкају око струганица из котла. Заро је имао обичај да приђе земуници пред мрак. Куцне зав-

јеренички и, кад му се јавим, шапне: Не бој се, стрико, никоме Заро неће казати да си ту. Чуваћу те као Акса.

Би ми лакше кад улових прве пуцње. До мене допријеше њихови слабашни одједи, као да цокћеш врхом језика. Ако нема друге среће, бар нек се пуца.

Онда топот чух, изблиза. И туђе гласове, осјечите.

Чему да се надам?

Сад ће нањушити путању к земуници. Можда су и псе повели. Псе! Као да чух љутити лавез из даљине. Биће да су то неуки сељачки рундови. А њихови пси не лају. Ђутке јуре напријед. Стрижу ушима, рбат и реп пригну к земљи, па грабе. Изненада се јаве својим дахом жртви на-домак.

Кажем себи: Повјеровао си да постоји мирни кутак, а ево — и ваздух у земуници густ је од рата.

Био сам у приправности, глава окренута к улазу (звао сам то улаз, јер за мене излаза није било).

Није паметно, а ипак се осмјелих — помак-нух даску мало, сасвим мало. Вретенем начиних рупу у лишћу. Приближих око као кад сам посматрао Борику. Имам шта видјети: колона Ни-

јемаца лагано, веома одмјерено ступа долином, поред саме Савнине куће — не жури им се. Мало са стране прођоше двојица, сваки води по пса на ланцу. Само нек их воде, нека су што даље.

Одмакнух око. Не могу да гледам. Чекаћу овако па шта ме снађе. Опет стиснух капке. И видјех Нијемце јасније него малоприје. Видјех им капе, машинке, каишеве, значке. И онај тешки гинки ход, својствен само њима.

Два се гласа примакнуше сасвим близу. Измијењени допиру до мене: један 'рапав, мукао, а други заобљен, мекши. Зауставише се испред самог улаза у земуницу. Нешто зашишта по лишћу. Мокре. Ола! — викну један. Круцифике! — одазва се други. Сједоше ли? Гласови им мирни, лагани. Тако говоре само људи који су сјели да попуше и одахну.

Стискам вретено. Вршком прста пробам му оштрицу. Да ли би пробола униформу? Не вјерујем. Морао бих јако ударити у врат. Или у грло. Онога који први наиђе. Њега па себе.

Опрантам се с мајком. Молим је: Иако си при концу, немој жива дочекати глас о мојој погибији.

Овај ме џемпер пецка кроз кошуљу. Нећу да погинем у његовом џемперу! Здерем га са себе и бацим ниже ногу. И чудим се како сам га

могао и за трен трпјети на прсима. Наједном, стаде да ме копка: какве ли је боје џемпер? То ми постаје потребно и важно. Морам сазнати какве је боје. Један његов крај приносим отвору — биће да је сив. То ме раздражује: зашто баш сив!

А они напољу мирно пуше. Мора да су им цигарете педаљ дугачке. И нико да их зовне. Што се растурају — и то ми је војска. Што не пројуре долином и — мирна крајина.

Биће да су то подофицири.

А пси? Ако пси наиђу?

Опет сте дошли, зелени. Идите куд вам је воља, само се не примичите земуници.

А, хоћете мене и моје момче да ухватите — јадац!

Зуби су вам мали,
Зуби су вам мали,
оволицни!

Камен вама, камен вама, еј ви!

Шта тражите туда вас двојица, што шврљате око земунице? Ту ми се Високи одмара, ево сам-му и јастук нови спремила.

Хтјели бисте да ми га одведете, је ли?

Зелени, камен вама, камен, камен... Нек вас камен закоље по грлу — фик!

Тада се деси оно чему сам се најмање надао. Додуше, знао сам да Нијемци нијесу кренули на излет и да никакво добро не треба очекивати. Али, у неко доба сам већ био повјеровао да је опасност прошла. Војска ће ваљда кренути мирно даље и неће бити особитих незгода.

Преварих се.

Зачу се тресак и ломот низа страну, повише земунице. Војници узвикнуше, настаде пометња. Она двојица што су сједјели близу мојег скровишта отрчаше у страну уз крике и псовку.

Замријех у очекивању. Тутањ се сјури мимо саму земуницу — до потока. И ту се смири. Трен један потраја тајац. Онда осу густа палба, одсвукуд, из долине и са пристранака.

Опет не одољех радозналости. Вирнем напоље. Швабе стојећи пуцају некуд узбрдо. Показују руком навише — некога су опазили. Официр испитује двогледом брдо изнад мене.

Ко ли их је то смутио?

Проширих рупу, погледах к потоку. Чудо. Повећи камен бјеше се доваљао с брда и ту се зауставио и упола преградио пут води. Камен с једне стране бјелкаст а с друге мрк.

Не опазих кад престаде пуцњава.

Нијемци се стадоше хитро прикупљати. Мора бити да су добили наредбу за покрет.

Најзад. Већ сам био спреман да одахнем.

Али не дадоше.

Два војника притрчаше Савниној кући. Једноме у руци кантица бензина. Док су остали већ пролазили низ долину, она двојица упалоше у кућу. Сину ми: хоће да је запале. Одмазда за камен. Страдаће најближа кућа и можда још нека у селу. Војници искочише из куће, прилупише врата, али она се одбише натраг и остадоше отворена. Један војник се саплете о старо решето, па га кивно шутну као лопту.

Гледам напрегнуто. На врата куљну дим, прљав, сур.

И задњи војници одоше. Гласови чиле, пије их даљина и мокра земља. Спопаде ме узнемиреност, грозница. Кућа ће ми пред самим очима изгорјети, а ја сам немоћан, лежим као узет.

Плануће Аксова кућа.

Нека.

Сагорјеће Савнин дом.

Нек сагори.

Али гдје ће Заро заноћити? Гдје ли ће Савна склонити онога мањег шепртљанца?

То нијесу моје бриге. Оставили су ме, самог ме препустили Нијемцима. Нек им се огњиште удави пепелом.

А ја, куд бих онда?

Дим се навија к мени — вунаста шапа која позива да се покренем из мртвила.

Не предајем се.

Одгурнух даску, лишће се разлетје од мојих руку. На лактовима и кољену здраве ноге забатргах према кући. Ни помишљао нијесам да би могла наићи још која група Нијемаца. Видио сам само кућу и дим који без журбе прелази праг. Сквасих се у потоку, па забрзах тврдим двориштем. Убацих се унутра. Кроз дим једва назирем румене пламичке у десном углу. Сунем тамо, не осјећајући бол у нози. Гуши ме дим. Чиме да

гасим? Има ли овај напор икаква смисла? Здерем капут са себе. Мокар је и тежак. Размахнем њиме по ватри. Запалили су некакву сандучину у углу. Ни сам не вјерујем да ћу ишта постићи, а опет помамно ударам, ударам, а очи ми залирене сузама, млатим и рукама по пламену. Добро се сјетих: потегнем запаљени сандук, одбијем га од брвана. Онда га оставим па распалим по брвнима у која је већ загризао пламен. Не знам колико је то трајало и одакле ми толико снаге. И како раније не клонух у диму.

Као да ми се смучи од задаха бензина и нагорјелине. Нагло почех губити снагу. Ослоних се на лијеви лакат. А десном руком једнако млатим и не знам, не видим, има ли још пламена ли не, или је можда шире захватио брвна.

Силазим низ планину, кад — загусти дим више нашег шљемена. Шта то би, ја кукала?

Изгорјеће ми кућа!

Сигурно се Рањени побио с Нијемцима — зато су и пуцали. А ово је њихова освета. Шта учини, Рањени!

Оставих дјецу код жсна, а ја тргнух сама наниже, умало се сва не изломих.

Прескачући поток видјех да је земуница отворена. Нашли су га. Свршено је с њим. Слабост ми нека паде у ноге. Али, погледах кућу и понадах се — нигдје пламена.

Срете ме густо дим на прагу.

Једва нађох буре с водом, изручих га на оно мало пламена у углу.

Спотакнух се о нечије тијело, вриснух.

Побјегла бих, али ме дозва познат глас.

Ти си, Рањени! Шта ти је?

Не говори, само јечи.

Ти си гасио — сачувао ми кућу, рука ти се златила.

Повукох га према потоку. Одјећа му бјеше захваћена пламеном, а брада нажута, нагорјела.

Шта ово би са мном?

Пробудише ме гласови или један ужаснут крик, ударање по лицу, мокра крпа на челу. Препознадох Савну.

Разабрах да је кућа спасена и учини ми се да тек сада могу мирно да клонем.

Опет ме Савна дозва свијести. Даде ми на силу да попијем нешто — је ли била вода или млијеко? Језик ми просто опрљен врелином, прекривен чађу. Сигурно сам лежао отворених уста. У грлу ми још задах дима. Не могу да се надишем.

Потужих се да ме пече кожа на рукама. Савна
брзо намаза нечим, умота крпама.

Сумрак.

Савна рече да ме мора брзо увући у зему-
ницу, сад ће наићи остали сељани.

Обретох се поново унутра.

Мало се предомишљах, па најзад навукох
онај џемпер — што да зебем кад је он ту. И боље
је овако, да Савна што не посумња.

Унутра сумрака нема. Само мрак.

Студено ми, студено ми — без момчета. Без
момчета високога.

Наложу, друго, да се гријем.

Мркло ми је, тмина ми је — присвијетлићу.
Да препаднем вукове. И рану своју да огријем.
Боли ме, боли, а ти Високи и не хајеш за то.

Што сте се сви стисли у куће, камен вас
цјеливао.

Да је кућа добра, и вук би је имао, па би ба-
новао у њој.

Наложу, наложићу да се гријем.

Па ћу мајку-мајчицу да доведем, нек се и она
при пламену утопли. Закопана је. Лажете. Није
закопана. У земуници лежи моја мајка-мајчица.
Баш као оно момче.

Гори, гори, ватрице,
Моја мила сестрице!

Грозница ме тресе, тресе, тресе.
Момак.
Само нек је висок.
Ватру! Ватру!

Пушчани хитац ми прекиде сан коме се бијех
свесрдно предао. Разгрнух прстима хрпу земље
измијешане с лишћем.

Спреман сам да се искобељам из земунице и
да се предам ноћи, нек ме она прикрије.

Нијесу ли то четници? Све чешће помишљам
на њих и очекујем да ме потраже.

Граја и истурени повици свађају се долином.
Промолих главу напоље. Одавно нијесам видио
звјезде — ено их, свега двије се отимају из
мреже голограног жбуна. И оне заробљене у ви-

соком процијепу. Мани се сад звијезда, погледај шта се доље ради!

Неко вапи за водом, а жена лелече мушким гласом, промукло и оштро.

Подалје, низ долину, иза планинског ребра, сукља дим, од њега се затамњује и клобуча жути блијесак.

Гори нечија кућа.

Журно топћу ноге у трку.

Помагајте! Помагајте, забога! — виче неко. — Видјели смо Борику како бјежи! Борика је била, шашавица!

Очи ми засјењене.

Начас се утишају гласови и јасно чујем прасак дасака у огњу. И убијеђен сам да видим издужене женске сјенке које допиру чак овамо, до пред земуницу, али их поток заноси наниже, а очи ми остају голе и опчињене блескањем.

Спасао си кућу само ради себе — кажем — не кити се као херој, не користи Савнину благодарност (ионако си јој крвни дужник). Вриснух: бунцаш! У рату нема себичности ни према коме до према својим друговима. Војник је дужан да се одржи, он све околности подређује себи — он мора да остане у строју и ту нема милости. Нема је ни према њему, најзад. Ако борац држи ка-

шику или ако накратко заспи, он то не чини за себе већ да би могао сијати метке и бомбе. Не одмара се борац да би њему самом било лакше и пријатније, већ да би силовито јурнуо у идућу битку. Он више не припада себи. Па, може ли бити себичан? Чекај — кажем тихо — борцу се то донекле може признати, али није јасно шта си сада ти. Борац! — вичем. — Бићу то убрзо!

Жалим руке твоје, Рањени. А видиш, да не би тебе, јуче би нам кућа планула као шачица луча и јутрос бих са дјецом царала по кућишту, ја кукала. Никад ти се не могу одужити за ову доброту, чини ми се.

Не вријеђај ме сумњичавим оком. Минулог љета млаћи ми брат остаде на Сутјесци, под звијездом црвеном, а већ годинама се наше очи не гледаше. Тако остадох и без њега, ја кукала. Па те не смједох ни питати: чу ли што о брату мојем, је ли живо његово име међу дружином? Много вас је, велиш, па нијеси чуо. Може бити

да је тако — просули сте се по земљи пространој. А шта ћу ја — дајем воду за двије ријеке, па се двије ријеке бију, па се пропињу и љуте, узмућене, па се преко мене уједају... Еј, која ли ће ријека бистра истећи испод костију?

Нешто си ми грозничав, јадо мој. А ја сам, видиш, сва сметена: синоћ се не сјетих да ти наложим ватру у земуници. Сад ћу да је пропирум. Шта је, бојиш се дима? Не брини, донијећу сува-рака, а мора мало и да ти задими. Велиш, споља ће се видјети дим. Нек се види. Данас неће овуда наићи ниједна војска. Откуд знам? Е, Рањени, већ сам запазила: ако за Нијемцима не пролете четници да им помогну или партизани да их гоне, онда никаква војска не пролази барем за два дана. А доцније, како видимо: ложићемо само ноћу, а ти се мучи да преданиш.

О камену ме питаш. Прича се овако: Борика се сакрила на стијени горе над земуницом, одвалила камен и гурнула га низ страну. Чобанче је видјело. Шта је хтјела тиме, нико не може да докучи. Лудо јој нешто свирнуло у глави па свалјала камен. Чуду се чудим како је могла онолику грдосију да покрене. Код нас се вјерује: они без памети имају снагу као дивови. Шта мислиш, може ли ту бити лијечак истине?

Е, почуј још ово: веле да је Борика рањена. Нијемци су помамно пуцали за њом, и сам си чуо.

Јутрос зором Даосав нађе крвав траг, али само до извора. Даље трага није било, а ње нигдје.

Прозлила се од голе невоље — запалила кућу Русанову. Ето шта се учини од ње. Па кога сад да окривиш? Узнемирило се село — веле да ће старци и жене на заред држати стражу сваке ноћи, стражу од Борике. Кад је, луда, кренула да пали, неће се лако зауставити. Неки пријете да ће је каменовати или да ће пуцати у њу чим је опазе. Није ли то грјехота?

Драго ми је што мислиш као и ја. Нијеси остао сасвим без срца.

Окрени к мени главу — опекотину на лицу намазаћу ти киселим млијеком, видјећеш како оно лијепо ублажи ватру. Полако ћу, нећеш ни осјетити. Причекни још мало, смета ми брада.

Ти би хтио да се обријеш. Имам дома домаћинин бријач и гладило, али — док је он жив — не могу ти га дати. Његове ствари никоме не дајем, не ваља се, кад је човјек далеко и још у рату.

Да ти се пожалим, Рањени. Ко ме ћу, ако не теби.

Дјеца ми се побољеше, ни да их пушка погоди. Једоше ли снијег, онај грки снијег надојен лисном рђом. Или се стравише у бјежанији, па им мука паде на срце. Или их вјетар проби, онај зли пла-

нински кривац, она стријела. Или легоше на мокрину, на бриждалину ниже извора. Никако да разаберем — како и од чега.

Велиш нијесам смјела пустити снијег да лижу. Како да им браним? Била сам више њих, иза камена — мотрила сам војску, а малишани, ето — нагазише на ђавола.

Заро — може бит зато што је старији — не даде се, јуначки прекашља и јутрос се оприје на ноге. А онај мањи ми паде преко руку, прекриви главу — као преклано јагње.

Шта да чиним сад? Савила сам се око ове дјечице, она су ми и нађ и вид. Да није њих, испаметила бих и синула у гору за Бориком.

Сачува се кућа, побјегах од једне невоље, а већ ми друга чучи поред прага.

Мали обноћ занеможе. Кашља, кашља, па удари у кукуријекање. Грло му се цијепа, чујем. Прислањам уво уз мајушна прса — а отуд шкрипи и хрипље као да по смрзавицигазиш.

Грдно се препадох. Немој се чудити, невоља ми је: црно носим — црно чекам.

Сву ноћ га преметаше и пренесише моје руке. Пред зору као да се смири. Сан га помилова. Потраја мало, па се малишан опет закопрца и ватруштина му леже на грло. Ледне му облоге привијаш. Прскаш га водицом са седам извора (ту

водицу чувам у тиквици нек је има у кући — злу не требало).

Како да му сад помогнем, ја кукала? Знаш ли какве траве које лијече дјецу?

О чему си онда учио!

Да ми је ту домаћин, у по јада. Страхујем да ће ме прекорити кад дође: Тако ли ми чуваш дјецу, запричаш се са женама, језичиш поваздан, а дјеца болест нагрђу на себе.

Научи ме, Рањени, шта да урадим.

У рано јутро (по гласовима знам да је јутро) чујем да се Савна узнемирила. Биће да је дјетету горе.

Присјетих се како је умирала сестрица Бисерка. Лежала је до пећи, а онда је принесоше прозору — да би лакше дисала. Око ње су се мајале бабе и рупцима јој брисале пјену са усана. Тјерале су нас дјецу, а њој говориле: Не бој се, шуле, неће тебе бака. Никоме те бака не да.

Утрнух, јабучица ми заигра у подгрлцу. Образи ми се сквасише. Не бришем их.

Шта ми је? Толике године су прошле а не заплаках за сестром. Готово сам је био и забо-

равио. А сад, ето, као да је видим: кожа се истањила, постала прозрачна и плавкаста на сљепоочницама, а лице јој бјеље од покрова.

Покрсах руке, пипах око себе као да нешто тражим. Стресох главом и покушах да мислим на другове: гдје ли су сада? Који су још живи? Може бити да је наша јединица пребачена некуд далеко, па се ни састати нећемо чак иако будем имао среће да се одавде извучем. Или су овог јутра опкољени, са свих страна грми на њих, а они — момци моји — вребају тренутак да се пробију и уздају се у своју ратну срећу. Колико смо се пута тако пробијали! Кад се чује да смо опкољени, Мијат се туробно осмјехне: Пет пара за то не дајем, опкољени ми, опкољени они, све се измијешало, држ' капу, држ' пиштољ! Мијат — нико ми ближи од њега. Пазили смо се боље него рођена браћа. И били смо налик један на другога. Не по изгледу — по оштрини.

Боле ме опекине по рукама. Десна је више страдала.

Борикин поступак нагло израста преда мном као велика загонетка.

Зашто је обурдала камен? Је ли то само мржња према Нијемцима, која је спонтано планула у њој? Или је то учинила због мене? Може бити ово: уплашила се да ће ме она два пушача пронаћи, па одлучила да их отјера или да скрене

пажњу на себе. Не могу то размрсити, а копка ме, наслућујем да се ту и о мени ради. У сваком случају, поступила је куражно. Морам претпоставити да се у њу усадио голем страх од туђинске војске. А ипак није утекла, ипак се одважила да откотрља камен на њих. Па шта ју је покренуло? Шта је било јаче од њеног страха?

Разгрну се лишће са улаза и мало свјетла паде ми на земљаве завоје.

Савна се спусти на кољена и увуче главу унутра.

Дрмну ме језа од студена ваздуха.

Мали је при концу — рече.

Зар? — налактих се.

Донесох га теби. Ти и бог.

Протресе ме језа, друкчија од оне пређашње. Тргох се, покушах да сједнем, па ударих челом о земљани свод, ударих доста јако и земља ми засу очи. Шта сад хоће од мене ова жена? Никад је не видјех овакву.

Од књиге си — рече — иако си, далеско било, окренуо лице од божијег зрака, онег — знаш молитве, учио си матуре, много си књига преко руку праметнуо. Вјерујем да ти срце није отровано, вјерујем, Аксове ми младости.

Какве молитве, жено! — махнито повиках, али ми глас убрзо сам клону, ублажи се. — Молитве? Ни говора. Никакве молитве не знам, ја

сам заратио против молитава, и с мајком побожном сам се препирао. . . И не спомињи ми Акса. . .

Говорим тако, залетио се па говорим, али ме она не пусти, прекиде ме.

Некрштено ми дијете, ја кукала. Зар да га пустим овако. . . да пијене као и свако живинче. Да ми га је ставити барем у мали крст. Дела, Рањени, богом те кумим.

Полудјела си. Нећу! Даље од мене!

Шамија јој спала на рамена, ресе подрхтавају. Сједина се сребри према тмици борова. Усне у грчу.

Ако не хтио, сунце те не гледало!

Скамених се.

Не умијем — рекох смирено и одлучно. — Давно сам учио, заборавило се.

Колико умијеш, Рањени, биће доста. Само нек блага ријеч па'не на малога. Ево, и водицу сам принијела и маказе. Попа не видјесмо већ годинама, попови за мрсом иду, а ми сиротиња нека липсавамо, за боље и нијесмо.

Не бих знао да објасним како се све то преломи у мени (заваравам се: сви ми понекад смо у власти спонтаних поступака, за које не преузимамо пуну одговорност). Дужник сам јој — због смрти сина.

Ако је Савна грдила попове с лукавом намјером да ме придобије, онда, онда — немам ријечи.

Принеси малога!

Изговорих ли то ја или чух нечији слаби озојени глас у себи? Сад, нека буде шта буде.

Она примакну дијете.

Глава му дође ниже мојих ногу, тако га положи мајка. Очи му склопљене, али назирем да се мичу под трепавицама. По челу врела роса.

Мичи се, Заро! — викну домаћица. — Одмакни се кад ти кажем, ђаволе куси!

Стиша се све. Видјех Савнину рашу. Клекнула је крај малога и чека мене.

Прислоних чело о влажну студен над собом. Одупријех се рукама да не малакшем. Лакше би ми било да проходам него да учиним оно што Савна очекује (а шта заправо?).

Опет морам окренути главу према отвору. То ме увијек замори. Примичем се лежећи потрбушке. Примичем се полако, спорије но икад. Одговлачим ли намјерно или још увијек очекујем неки преокрет?

У руци ми се обрете парче лима. Гледам га без иједне мисли. То ме и плаши, та празнина. Рука ми не дрхти, зачудо. Најзад кажем себи: Ако се већ мора, остани прибран. Кад би се то могло.

На лиму је жаровље. Загледам се у танки дим тамјана. Али мирис. . . Не, то је обична смола.

Тамјана немамо — рече Савнин глас. — Хоће ли се добри бог наљутити ако му анђеле преваримо мирисом смоле?

Неће — кажем — неће се наљутити.

Дим растопљене смоле нави се к мени, би ми испрва пријатан, па онда отужно љут.

Испружих руку до близу дјетиње главе, у ствари — заклоних је дланом да не гледам ропец.

Крешчаецја раб божји...

Прекиде ми се глас.

Јеленко — прихвати Савна — Јеленко. Нек ми јеленски испрескаче Мртво Дубоко. И нека га ноге до сунчане ливаде изнесу, амин, а хоће, тврдо се надам, амин.

Хоће, хоће — одјекује у мени.

Крешчаецја раб божји Јеленко...

Рука ми се сама спушта, помакнух је у страну. Видим — дјетиња се уста краткодахо отварају. Коса хладно слијепљена, а чело плавкасто, жилицама замрежено. Рекао бих чело му је посуто оном фином скрамом праха са шљива. Лице или израз, или нешто на лицу или нешто у изразу — подсјети ме на Акса.

Хтједох да кажем: не бој се, мали. Стрико те никоме неће дати. Али се сјетих баба које су обигравале око моје сестрице. И тако не рекох ни-

шта. Лажем. Учини ми се да ће молитве бити мало, па долах још неколико ријечи.

Оне се развукоше у муклу попијевку. Насумце сам их узео из друге молитве. Не мари — свеједно је сад.

Одјечи се одбијају од ниска свода и падају ми на прса као пријекор самом себи. Земунца ми отјешња за дах. Посегнем да истурим рамена напоље — треба ми ширине и ваздуха и заборави.

Мали Јеленко трза главом десно и лијево.

Савна ми уграби руку и пољуби је.

Рече: Попови не знају толико молитава, но све вуку за собом некакве књижурина.

У руци ми се нађоше маказе, оне велике — за стрижење оваца. Стрицнух мокри прамичак косе.

И јекнух гласно.

Опазих само да сам уплашио малог. И снизах се. Прекрати ми се грло. Сурвах се у трзање и бездах.

Исках да ми дијете молитвама извида, а он сам занеможе. Јекну, па му се угаси глас.

Узалуд га дозивах.

Препадох се: шта му би, ја кукала?

Бјеше се извалио наузнак, очи утекле навише, под горње капке. Прсти му се скочањили, једва отех маказе. Чело студен овлажила, усне о нечем шапућу. Трљах га и пошкропих водицом од крштења. Кад опет јекну и покрену се, обрнух се маломе.

Унесох Јеленка у кућу и положих га на даске уз огњиште.

Рекох Зару да га припази за трен, па заграбих горужду топла млијека и однесох момчету.

Како ли му бјеше питом глас док попијеваше оне црковне пјесме.

Нађох га у земуници, сâм се бјеше увукао унутра. Помиловах му чело, а он ми љутито одбаци руку. Ни млијеко не прими.

Упитах га шта му је, а он ћути. Да знаш, нећу отићи од тебе док ми не кажеш што те тишти. Он рече да је љут на себе и да би желио да буде сам.

Чудно момче: зар му није доста самавања.

Немадох времена да га даље припиткујем. Оставих крај њега горужду и похитах к маломе. А он — само жив.

Ни крштење му не поможе, видим.

Да потражим баба-Иконију? Она зна многе чини и гаска угљевље. Престрављену дјецу мјери кондем, провлачи болесника испод орахове жиле. Куд њене очи прошарају, болест не смије прићи. О њој се прича надалеко, много је чуда починила, а веле — не тражи много накнаде.

Само још она може повратити мојега Јеленка. А он ми је мален-премален, мој љешник комишанац. Рано ли га муке спопадоше — да ми је да их преузмем на себе, ја кукала.

Шта је скривио он, мали, најмањи под кровом, да оволико трпи?

Лице му бјеше бијели скоруп, па мекано, боже драги. А сад му снијег по јагодицама. И зла

га рука скопала за грло, па му откида прса од свијета.

Јеленак мој мали, никад се без невоље не заплака, нити пробуди уморну мајку, нити ме сузама покара. И никад ми се на рукама не помокри — дијете мимо сву дјецу. И колијевку никад не преврну, нити ме за сису уједе.

Куд нас вргоше у планину Швабе проклете, од прагова им се крстаче периле!

Морам да потрчим. Иконија ће сигурно донијети љековите траве и воде. Она зле духове изгони, а како ли неће обичну болест. Не зову је залуд мађионица, и бркача, и штригна, и свакојако друкчије.

А кућа јој далеко — сат брзога хода.

Још то да покушам, да ме послѣје не боли душа: могла си, Савна довести Иконију, она моћ има и начин сваки, не жали јој дати три аршина сукна.

А ако не хтједне да се покрене она напаст куконоса? Ама, истјераћу је из полога па да ћу је завргнути преко рамена. Иако је плашљива и никуд јој се не иде откако се зарати, има да ми долети, ако ће и на мстли, руњонога једна.

Још у њу се надам: она све замрске размрси и све путоплете раздвоји и поведе те стазом — макар право к јами.

Мама ми рече: Причувај малога Јеленка, ништо га не остављај самога. И пази, Заро, угарке не разноси с огњишта!

И притеже убрадачу и отрча некуд.

Ништа од свега тога не разумијем. Шта им је? Све никуд јуре и све се на нешто жале. Мама само: ја кукала.

Да сам велики као они, играо бих се повоздан, нема ту шта да се крије. Једну бих кулу озидео на самоме врху Стравча, а другу на гребену Бијелог Крша. У сваку бих кулу ставио по један

топ. Хајде, да видимо јунаке, нек ми се ко при-
макне!

Остадох код малог Јеленка. Рече мама: Тако
га одсад зови. Крштен је.

Е-хеј, Јеленко, што си прекривио главу? Рас-
пекмезио се, мамин син. Колишно је а лукаво:
хоће да сви скачу око њега, те ово, те оно. И сад
морам да се привежем уз њега и да чучим ваздан
у пепељаку. А напољу ме чека вóза — начиних
је мајсторски од гране на којој довукоше рање-
ника. Јака грабова грана, лијепо извијена и угла-
чана. Још је дотјерах и окреслах. Па лети низ суво
лишће, ихај! То није вóза, већ муња небеска.

Шта ћу ја ту, кукуј си га мени — маломе
заударају пелсне. И мене нађоше да га чувам.

Ене, шта му је сад?

Узврпољио се, дашће, као штене, а чело му
модрикасто.

Што зијеваш, мали? Ако ти се дријема, а ти
лијепо спавај. Ја ћу својим послом.

Опазим — задријемало му се: зијевну једном,
двапут, па се умири. Ништа љепше! Као да је
мене питао.

Гледај чуда — очи му остадоше отворене. Ее,
он ти је као зец — спава отворених очију. Зејо,
зекане — пуним пушку, чекај ме!

Искрадем се на прстима што сам могао тише,
само да га не пробудим.

С ноге на ногу — ма, уза страну. Усједни на
вóзу, па се сјури чак доље до потока, а све
кликћем.

Ноге ми се оквасише, не доспјех да зауста-
вим вóзу, таква ти је то жестока брзина. Ринем
право у поток.

Што ће мајка довече да загракће на мене:
Заро, Зларо, вазда су ти мокри обојци и опанци,
куку ти мајци! Па пружи оне прсте кривуљаке,
хоће за уши, а ја — петама у леђа, баш као зрно
из пушке. Стигни ме ако си кадра. А она за мном:
Заро, Зларо, стријела те пецнула! Ако се одмах
не врнеш, нећеш ми га вечерас сједати уз ваган!

Еј, што ти је вóза, још да друга имам.

Опет се отиснем низ брдо, а све вичем и клик-
ћем и цичим — нек ме чује бар онај стрико у
земуници.

Киван сам на себе, али не могу бистро да размислим — зашто, како. Зар сам могао да поступим друкчије према Савни и дјетету? Мајка би ми све одобрила (видиш, у борби се некад не бих запитао шта би мајка рекла о мојим поступцима). А Мијат?

Сама помисао на Мијата реже ме по грлу. Постајем туђ самом себи — мој положај, поступци, па и ова брада, све ме то дражи. Нарочито ми брада смета, киван сам на њу.

Рат је, брајко, и с наличја готово исти. Не завараваш се: и овдје је рат. И овдје мораш бити

онај из јединице, тврди, непоштедни Вукман — омекшаш ли као восак, туђи ће ти прсти промијенити лик. То се не збива напречац, већ полако, неосјетно: попустиш једном, клецнеш други пут, а онда — заваља се грудва низа страну.

Страх ме је себе. Привукох се отвору и истог трена осјетих потребу да потражим Борику. Желио сам да је гледам.

Не би је, као за пакост.

Грмење стрши голо и мртво.

Зачух кликтање Зарово. Не видим га, али по гласу наслућујем да слијеће падином, удесно од земунице.

Повукох се дубље.

Другујем са Заровим гласом.

Баш као да ми га неко украде, ја кукала.

Оте ми Јеленка из наручја — кога ћу сад на рукама нунати? Оте ми га испред очију — очи ми у црно зави.

Склопих му капке преко зјеница — њихова модрина намах поцрње.

Обукох му хаљинице, срезане од танкога сукна — мајка се надала да ће јој синак у њима дочекати бадњаке. Назух му мале бјелаче, плетене у борак. Па нове опанке, с бијелом телећом длаком, само крајевима остругане.

Капице немадох, па му очешљах ону свилу и дланом загладих, и пољубих га у чело.

Тако те отпреми мајка-јатка, Јеленко мој, да ми постидан не изиђеш пред ђеда и стричеве и ујаке. И да ми те дјеца не диркају како те мајка упути од куће боса и без танкога појаса.

Па ми се причувај, Јеленко сине. Не излази голопрс кад вјетрине ударе низ Мртво Дубоко. И немој се пети на стрмопадне горе, но се причувај мајци. Ако почем на вилистан нагазиш, побјегни брзо, немој да те намаме стрине виле — јер ти си мали и невјешт, нећеш препознати која је од њих добра. И вучја вијалишта далеко обилази, нећеш имати ни пушке ни ножа да се браниш.

Послушај мајку, не задијевај слабијега од себе, а с јачим чини како ти драго.

И не љути ђеда, но га слушај као оца. У руку га пољуби, а он ће те цуцукати на кољену. И реци: Један добри стрико из земунице сави ме у мали крст, па ми је име Јеленко. И реци да ти је мајка била добра и да је тврде руке за тебе јастучила. Муке око тебе не видјех, синак, лакосјен ли бјеше, никад злохран, никад не замучи мајку своју, ја кукала.

А кад тамо одеш, све поздрави. Ујаке и стричеве пољуби, и милокрван буди са свима.

И реци да ти отац није дома. Пушку је од невоље узео, кажи, а није крвник ничији, остао је мека срца као што је вазда био, и као што га сви они знају. И реци да ништа за нас не брину, дрва ћемо имати, ту су нам при руци, скроба и млијека имаћемо још за неко вријеме, а послије . . . зна се, чекаћемо коприве.

Баба ћеш пуно наћи, и с њима буди умиљат, не мрси им плетиво па ће те прелијепо пазити. Јер дјетету нема добра без бабе. Чу ли, Јеленко сине, чу ли, ја кукала?

И ово не заборави: ако ти се опанци подеру, ујна Перуника ће друге начинити, хоће засигурно.

Сад ће навојштити жене-плачаре, а ти ми се немој препасти. Не гледај њихову црнину, не гледај ни кад ноктима изгребу лице — но се чини невјешт, шашаве су оне, нек чине шта им драго.

Боли ме, Јеленко сине, пребољети не могу — што те оставих са Заром, што те Заро остави самог, она несрећа непослушна, онај зли немирњак.

А ти ми се надај, долазићу често да те видим. А кад ме ужелиш толико да више не можеш без мене зовни ме, зовни слободно, па ћу ти доћи, и нећу те више остављати.

Запричах се, црна залудница. А ти би да починеш, ја кукала, е си ми се уморио болујући.

Готово и не спавах. Гушило ме је. Иако је захладњело, оставих пошири отвор, само да имам ваздуха и да нијесам потпуно одвојен од свијета.

Сву ноћ је до земунице допирало нарицање за Јеленком. Жалосна бројаница капала је у поток.

Једва дочеках јутро. Извукох се напоље. На силу. Болови су сијевали од пете до тјемсна, у ушима ми је трајала некаква цика. Али ја се на то не обазирах.

Бјеше хладњикасто јутро, прљаве магле вјешају се о дрвеће. Али вјетар им не да мира, поцијепа их и разагна.

Све ми је ново и чудно. Ова долина је ипак пространа — и за дах и за мах, што се каже.

Обзирући се да ме не опази која од жена, отпузим узбрдо и сакријем се иза борића који су расли на двадесетак метара од земунце. Они су обгрлили бескоро дебло и штите га од вјетрова — нек на миру лежи и труне. Кише су га испрале, па је добио боју давнашње кости. Куцнем прстом — мукло јекне трулина. Опружих се по деблу. Ко ми шта може.

Тешко ми је вјеровати да сам напољу. Слушам поток, хтио бих да не чујем кукање жена. Осврнем се према земунци: гадне ли јаме! Тешко мени, зар опет морам унијети главу унутра. Нећу ни да је гледам, баш ме брига. Окренућу јој леђа, за инат. И учиних тако, баш као што би поступио свако дијете.

Онда стадох да гледам како се жене у црнини роје око куће. Једној млађој спазих крупно око румено од плача. Најежих се од жеље. Свињо! — укорих себе.

Послушах нарицање и јектање. Напрегнух уво: јесте, у кући се чује тужбалица. Да ми је да се привучем ближе, па да је слушам. Жао ми је да мучим Савну, била би ми за то потребна њена помоћ, ако бих се одлучио да зажмури и појавим се пред селом.

Узех да пажљиво разгледам своје руке. Између завоја извирује кожа бијела и мекана. Пипнух се по лицу — коврчаста брада притисла све до очију. Радо бих се нагнуо над поток да се огледнем у води — какво ли сам грозно страшило са брадом. Али то је брзотока вода, не види се у њој.

Јаукалице једнако пристижу. Још поиздаље чује се њихово јојкање. Прилазе, подижу раше преко потока. Чим се примакну кући, глас им порасте, извије се у жалобне јауке.

Опазих Савну. Прешла је поток и у недоумици стала испред земунце. Зовнух је. Она се прену, обрве јој се љутито извише. Осврну се, па хитро крену к мени. Очекивао сам пријекор због ове моје неопрезности.

Ако те ухвате, не криви никога до себе.

Рече то гласом који ми недвојбено откри да је у том тренутку била готово равнодушна према мојој судбини. Она која је толико учинила за мене не знајући ништа о ономе што сам извршио као ратник! Прстима осјетих да је студено дрво на којем лежим. Хтио сам нешто да тражим од Савне. Хтио сам, али никако да се присјетим. Не усуђујем се да је погледам. Као малишан, бојим се срдите игре бора око њених очију.

Најзад проговорих: затражих даске, теслицу, који ексер и све што имају од алата потребног за израду столарије.

Она ме погледа блаже и упути се кући.

Убрзо се врати, принесе ми старе чађаве штице. И теслицу. Затражих и сјекиру. Донесе је. Ексера, рече, нема ни за лијек, овдје се и куће праве без ексера, на засјек.

Узех да наоштрим сјекиру, брусих је каменом. По њој кржаве мрље. Сигурно су теле заклали још док је домаћин био код куће. Скидох мрље, сину челик. Прстом испитах оштрицу, гледао сам како то чине сељаци.

Сметају ми завоји на рукама. Покушах да одмотам десну, али се крпа бијаше залијепила за рањаву кожу.

Напрегнух се да сједнем.

Рањена нога је висила низ дебло и вукла ме својом мртвом тежином. Никако да се намјестим. Наљутих се на себе: какве ли то погодности тражиш, господине друже.

Узех да тешем оне дашчице. Мало-помало указивала се њихова глатка бјелина. Нешто сјекиром, нешто теслицом — скидао сам све што је тамно.

Бијеле дашчице мјерио сам једну према другој и уредно их слагао. Онда начиних засјек и срезих дрвене клинове.

Нијесам мајстор, све сам то чинио веома невјешто, дуго размишљао шта ћу и како ћу, покушавао овако и онако.

У неко доба приђе Заро и клекну крај мене.

Шта то тешеш, стрико?

Сандук за малога брата.

Рекох и покајих се. Да ли му треба све казати или га препустити дјечјем наслућивању о смрти и њеној неминовности?

Али он ми не дозволи да дуже премишљам.

Брат ће да спава у њему, је ли?

Да спава.

А јастук?

То није моја брига. Мајка ће му намјестити јастук, можда нски од оних тканих, са шарама. Имате ли таквих?

Имамо — рече он. — И ја волим шарене јастуке.

Онда почеше муке. Ваљало је саставити сандук. Положих дно, мучих се да склопим оне четири даске са стране. Молих Зара да ми помогне, бар да придржи понешто. Посао ми је напредовао веома тешко, споро. У себи сам ипак био пречисто: кад сам већ почео, не смијем одустати. И Заро ме је гледао с повјерењем, па чак и са дивљењем. Не смијем одустати.

Опет се јави Заро:

Да му сандук не буде превелик?

Биће му баш као што треба.

Зар си га мјерио?

Онако знам, одока.

Заро поћута, озбиљно размисли о нечем. Види се, није вичан разговору, тешко се одлучује да било шта каже. А сад му се дала прилика да понешто испита.

Јеси ли много оваквих сандука начинио?

Не, ово ми је први.

А у себи помислих: многе ли сам без сандука отпремио под земљу.

Он ме погледа с невјерицом. Свакако мисли у себи: лажеш зато што сам мали. И додаје:

Ако би начинио љепши сандук.

Не разговара ми се даље с њим. Којешта би му требало објашњавати, јер има прилично ограничен круг представа. А разговор ми смета, не могу сав да се предам послу који је ионако изнад мојих снага и умјешности. Постадох шкрт у одговорима, и он то одмах опази — чудно ме одмјери, искоса.

Дадох му посао. Заповједих (десетар проклети) да наложи ватру и донесе мало жице.

Одговори да ће ме за ватру послушати, али са жицом је теже.

Ти си луд — рече — жицу не дам па да су ти зуби од челика. Сакрио сам је, не бих је дао ни рођеном оцу.

Да видиш само шта ћу начинити с њом — рекох — права чудеса. Да гледаш, па да се дивиш.

А ако ме превариш?

Ако преварим, пас кучкин син био.

Пази, проказаћу те.

Прокажи.

То га увјери да ћу помоћу жице извести нешто невиђено. Отрча, накупи суварака и потпири ватру. Изведе то спретно и зналачки. Онда се изгуби и остави ме да почекам. Најзад га ето са парчетом зарђале жице. Каза да се пео на таван и да су га жене грдиле и тјерале из куће. И каза да је са тавана вирио између дасака и гледао Јеленка како лежи и како су га жене окружиле.

Један крај жице укуцах у дрвени држак. Онај други стуцах међу два камена, зашиљих га и гурнух у ватру да се усија.

Заро је чучао уз мене и нетремице, и као с правом неким, пратио ми сваки покрет. Ловио ме — да није каква подвала. Био је крајње озбиљан и напрегнут.

Кад се жица усија, принесох је иверу, ради пробе. Задими. Повукох — на дрвету се показа тамна линија.

Заро узвикну од радости.

Ово је тек онако — рекох — сад ћеш тек да видиш.

Улових себе: хтио сам да пред Заром учиним нешто што Аксо не би умио.

Приђох поклопцу сандука и додирнух га жицом. Добро ће ићи. И Заро се наднесе да боље види, смета ми.

Крајевима поклопца стадох да изводим шаре, танке и заплетене, како ме је сама рука водила. И цвјетове сам низао, ни сам не знам које — тек да су цвјетови, да имају латице и дршке и по који лист.

Жица се брзо хладила, па сам често морао прекидати шарање да бих је угријао. Заро ме молио — и то му допустих — да придржава жицу док се усијава међу жаровљем. Годило му је да ми буде сарадник.

Досади ми цвијеће, па пређох на гроздове, птице, жирове и још којешта.

А би ли знао да нашараш зеца, стрико мој? — Упиљи ми се Заро. — Мали Јеленко спавао је отворених очију као зец.

Покушах да нацртам зеца, убијећен да је то лако. Међутим, не пође ми за руком, иако сам у школи имао петицу из цртања и носио у себи скривену жељу да постанем некакав умјетник. Да није дугих ушију, мој зец би више личио на мачку. И Заро то опази, али не рече ништа.

Пођутасмо уз сандук.

Дјечак ми наједном додирну мишицу.

Ви ме варате — рече — ви сте лажови, ви велики! Све ми се чини да је Јеленко умро. Ми дјеца играмо се: Чувај да те не уграби смрт, бијела кост! Немој да те прстом такне смрт, бијела кост! Е, видио сам мртву врану. И теле сам видио, трбушина му надувена, најежило се. А ви ме лажете, ви велики.

Узе своју жицу и оде навише, у шуму.

Како ми се вријеме брзо прокраде. Свалих се уморан на ону широку даску. Полежах још задуго, а онда дође Савна и поможе ми да се увучем у земуницу.

Кренусмо с Јеленком према гробљу и тек
тада се сјетих: ја кукала, крст не начинисмо.

Станите! — повиках. — Не хитајте, нећемо
задоцнити. Кад год стигнемо, добро смо стигли.

Заро обиграва око мене:

Отесаћу крст, умијем ја то. Мајко, пусти ме.

Отјерах га, строго подвикнух на њега. А он
пови главу и потуљено оде некуд у гору. Не ваља
што тако поступама. Сад ми је он један. И осјећа
да је остао сам. И рекла бих да га то боли, али
— грешно дијете — не умије ни да каже.

Загракташе жене: Савна, јеси ли се помамила
— шта ће му крст кад није крштено? А ко му
сандук начини? питају друге. Доста ми је и овако
муке, жене. За крштење и сандук зна онај горе,
а знаће и мој домаћин.

Узех двије дашчице, упрекрст их свезах пр-
теним концем. Махнем руком — крећите.

Рањени се не појави из земунице. Он би на
крсту написао Јеленково име. Али нека га. Ан-
ђели не умију читати, као ни ми што земљом
табанамо. Ја ћу познати крст. Домаћину и Аксу
ћу показати гдје је. А ко би други тражио гро-
бак у планини?

По једној жени, а она ће по момчету које
одлази тамо гдје се пуца, поручих домаћину да
дође, да похита дома.

Туга ми се савила под грлом — нит плачем
нит наричем, ја кукала, но ми очи суве звјерају
наоколо, и језик ми дрвенаст и рањав, и хуји ми
под шамијом.

Жене се смјењују под сандуком и као да
брзају. Поумих да им кажем: лакше. Али, што
бих. Нек све иде како је кренуло. И ја забрзах
за сандуком, а очи ми пуне оних шара са по-
клопца — дивно их навезе Рањени. Није рекао:
здрава ти глава. Ни руку ми није пружио. Може
бити да се то код њих не чини. Али видим, не

вара ме око — жао му је. И оне је цвјетове у великој жалости нашарао. Није то била игра, не.

Од мушке стране на сахрану дође само Даосав, да и не спомињем она два-три безбрка момчића. Обрнух се — иде сам за женама, стиснуо ћелаве вилице, па нити кара вране јадозовне, нити ме тјеши и соколи као што му је био давнашњи обичај. И њему би био потребан тјешитељ.

Све се надам да ће моја порука допријети до домаћина. Нека се кућа, макар и за један дан, ослони њему на рамена. Вријеме је да га Заро опет види и чује — подивљао је, не слуша ме. Нек чује мушку очеву ријеч и нек види да нијесмо без заштите.

Ономе момчету из земунице морам рећи хвала. Учинио ми је колико иједан живи створ у овој муци. А само домаћин може рећи праву ријеч и како треба стегнути руку.

Јекнух кад земља забубња у јами.

Ниче малена хумка испод Стравча. Пободосмо крст.

Утрзи вјетра заплакаше се низ Мртво Дубоко. Куд је мртво, још је и дубоко.

Од јада и страве падох на земљу. Подигоше ме жене и поведоше међу се.

А старац Даосав крену за нама и рече: Благо маломе...

Благо маломе, очи му не знадоше за стид. А ви, жене, не јаучите ми уз уши. Да је што боље, и ја бих цикнуо до неба. Шта ви знате! И колико вас је, и како се све окупите. За радовање не можеш наћи друга, а кад је лелек — црна јата се крену према кући отворених врата. Све опримамо и на све смо завидни, до на жалост — е, ту смо искрено сви уз једнога.

Не јаучите, де, не могу више да слушам. И ја, ето, изгубих све што ми се од срца откинуло, па не завијам, но идем, све једнако идем, док не сатрем ноге под собом.

За Борику ме не питајте.

Тражих је свуд по планинама. И дан и ноћ је тражих и подерах опанке, и ноге увијах у крпе. Опази то Савна, па ми дотури Грубанове пречавине, дураће и мени који дан.

О њој ништа не зборите. Борика као да више није моја. Гурну онај камен извише земунице, па се престрави и одбјеже. Крвави траг одведе ме до извора, ту се напих и сједох. Никаква трага није више било. Је ли тешко рањена и гдје? Много јој крви источило, као јуницу кад закољеш. Шта оно прије рекох... Моја је она, моја. Од жеље за њом ни к небу ми се не гледа. Прије је барем прилазила к сеоцу и чули су је како говори сама са собом и могао сам да је видим издаље. А сад посве потону, обестрага се. Јадница, одмалена је горољубна била и гласкала ми се из далеких омара. Запутила би се планином, тражила ријетке траве и цвијеће и пела се уз највише дрвеће — за страх не знаваше.

Откад она запали Русанову кућу, село се забави о јаду. Ноћу се врзмају женске и старачке страже, нема се мирна сна. А Русанова породица остаде без крова, ни кашике не изнесоше из огња. Те их ја уведи у свој дом: што је моје, нек је и ваше. Већ су се одомаћили, спавају на нашим јад-постељама, једу из наших вагана, дјеца се пењу на таван, ломе даске и чине сваку штету.

А ја ријечи немам да их покарам — њихово је то сада. Крив сам пред њима и пред селом. И не долази ми се дома. А Русанова жена ми вели: Не сагињи главу, Даосаве, ако за бога јакога знаш, ни на тебе ни на Борику немам зле помисли. Хвала за те ријечи, жено, али ми од њих није ни за трун лакше.

И оболио сам и окашљао. Први пут се бојим зиме, изистински се бојим оног старачког лежања уз огњиште. Ако ме каква болешчина свали с ногу, никуд горе. Јер ноге су ти светиња, жива светиња. Ногама бих ја молитве читао и свијећу палио. Ногама.

Обиграх све пећине и поноре рачунајући: скочила је с какве стијене, сирота.

У једном понору нађох људске кости, давнашње. Те ја узми једну и дуго је гледај. Бјеше цјеваница. Мјерих је према својој нози. Дужа је, и још колико. Мора бити да је носила зорна мушкарца — од лобање му не бјеше ни трага. Неки главосјек му је одруби. Сједох уз те кости и попричач с њима, иако ме очне празнине не гледаше. Питах делију је ли му тешко било јунаковати, јер такво срце за радост не зна — од туге и пије и пјева. Зато је и јунак, отргао се од свега за чим људи жуде. Јуначан човјек све то гурне од себе и погледне животну ситнарију са своје висине, с коња или са брда. И питах делију је ли

из далека краја или га роди која од наших пушара. Он не би разговоран. Ребра му поломљена — од ране или су га вукови мртва растрзали. Еј, колико ли сам пута, делијо, срео вукове по овим висовима, и никад се не загнаше на мене. Идем мирно као да их не примјећујем, а мотрим испод обрва. Који од њих чучне, погледа ме, погледа, па оде за осталима. Изгледа — већ су ме упознали. Или ме држе за својту. Или мисле: стар је, месо му не ваља за нашу трпезу. А теби, делијо, кости почивају под снијегом, тек с јесени извире напоље, као ово сад. Завидим ти — старост си преварио, предухитрио је. Свака ти част, ко си да си. Ноге ти, изгледа, нијесу имале избројане кораке — од свога прага до свога прага сваког дана. Ове су ноге хитале у неомјер, пјешнице или на коњу, свеједно. Чак више цијеним јунака пјешака. Онај на коњу узохоли се често, готов је сиротињу да пршти и да се на пријатеља не окрене. Носе га туђе ноге, а он је богомдана величина, окићени херој, уклоните се с пута да пројезди. Пјешак дере своје пете и гине за правду. Тако је одувјек било.

Лутајући тако одох и на гробље, минух и поред Савнина синчића. Наједном утрнух од чуда, па и од страха јуначкога, ако хоћеш. Неко бјеше чепркао по гробу моје снахе. Помислих: Борика, ко би други. Хтјела мајку да види. Поравнах

ране на гробу. Не смијем о томе никоме ни ријечи. Рањена срца кренух даље у пустоход.

Долазих пред земуницу више пута. Рекоше да је она раније стојала напрама ње. И да је ту прела држећи голу грану у руци, аох мени. Питах Савну о томе. Не каза ништа што би ми избистрило наду. Наговори ме да припитам младића, он ју је виђао. Он ће знати да ли је долазила од оног дана кад нас Нијемци узнемирише.

Не могах се лако одлучити да приђем младићу. Не бих да му досађујем. Има доста муке са својим ранама. Нек сам му што мање испред очију. Бистар је он, сигурно покушава да се досјети ко ли га је довукао на грани. Може и на мене помислити. Не желим то. Обигравао сам земуницу поиздаље. Али не одољех. Застајао сам крај потока, пропитивао понешто малог Зара, зборио гласно да ме и момче чује. И попијевао сам ону стару, прастару пјесму, а већ сваки зна да ми није до пјевања:

У јавора високога
Доста листа зеленога.

А то и није никакво пјевање, ако ћемо право. Понешто од пјесме растегнем као уз гусле, а понешто утањим, уфитиљим — прије би човјек рекао да ми тужаљка потреса јабучицу.

Те се најзад одлучих. Трећи дан пошто сахранисмо малог донесох неколико листова дувана и свој оштри ножић. Савна ми даде Грубанов столовач. Изнесох га испред куће и поставих недалеко од потока да се лијепо види из земунице.

Намјестих се и стадох лагано да режем дуван.

Са Заром се шалим и довикујем, колико да се гласнем момчету. Увијек сам с великим уживањем резао дуван (и сад мислим: надалеко нема вјештака који би ме у томе надгорњао, који би изрезао тању дуванску жицу, иако ми се руке тресу). Скидао сам ножем најтање кришке, не обзирући се што засијецам и шаре столовача.

Стари ли сам лисац, боже драги.

Не прође много времена, разгрну се лишће — из земунице се јави млад глас:

Стричане, не квари тај столовач.

А што, да није случајно твој.

Није мој, али ни твој није.

А да нећеш мало дувана?

Погодих га гдје треба, осјећам. Он ћутну, превуче шаком по челу и обрвама. Баш кад ми се учини да је то оклијевање превршило мјеру и да не доликује јунаку, он смирено проговори:

Хоћу, хтио бих дувана, али нијесам навикао да од икога ишта тражим или мољакам.

Сад ћу ти донијети — рекох — причекај док изрежем ово што сам започео.

Кад дуван лијепо сложиш и почнеш резати, не смијеш прекидати рад, већ тјерај до краја. Момак ме је нестрпљиво очекивао, бјеше протурио напоље главу и рамена.

Приђем. Руковасмо се. Једна му рука још у крпама, а по другој ожиљци.

Те ја погледај изблиза: или ми очи све тамно виде или му се дим упио у кожу, па сва помрчала, а власи му изгубиле сјај, пуне су гара и пухора. Како ме издаље преварише очи. А опет, и овако нагрђен, лијеп је. То кажем и не одступам ни за длаку — младост је лијепа на њему.

У шта савијаш? — упита он одмах.

Завијам у лишће, синко. Дуго сам испитивао, пробао овако и онако, овај и онај лист. Најзад доконах: буков је најбољи за пушење, танак је, нема, да кажеш, никаква љута мириса.

Младић се изненади.

Ево овако — рекох — лист се мало овлажи у крпици.

Свом снагом усркну први дим.

Рече да није пушио већ око двије недјеље, дани му се погубили у сјећању. У себи помислих: грешна ли старца, што му раније не донесох овог врагопитника, нек му ране олакша.

Ни сам не знам шта ми би, тек рекох: Болестан сам.

Од чега?

Од јадобоље, синко.

Упитах га: Ко си? Немој мислити да сам какав непоузданик, тврд сам колико ми је и ријеч тврда. Нема муке која је јача од мене, а дјечарац би ме, видиш, без икаква загона свалио.

Партизан сам, што да кријем.

А чеговић си, од којег племена?

То није важно. Сви смо ми од истог племена — црвени испод коже и гинемо за слободу.

Те га ја савјетуј: Ово си рекао мени, али немој другоме, никоме живом, опак је свијет. Ово ти је село планинска краста, четници га уграбише. Шта да ти причам, несреће нагрћу на нас четимице, а ми — нит кукамо нит се бранимо како ваља. Рекао бих, синко, створени смо да се пакосни вјетрови поигравају нама. Зато се причувај, очију ти, јер смо бржи зло да учинимо но да се потрудимо око добра дјела.

Питах, сокољане, како опстадосмо овдје. Не умијем ти објаснити оно што мислим. Али ти си сигурно школован, разумјећеш мене старца.

Баци жива човјека на го камен, на пијесак, потражиће начина да се одржи. А ми смо ту одавно пустили коријен, не ишчупа нас нико. А какав нам је живот? Тек да се каже: живимо. Ето, за вино само из пјесме знадох, вели се: пију

рујно вино. А моје га очи не видјеше. Дим из ове провалије лети увис, а туга одозго пада на нас. Рачунам да су наши стари добјежали овамо пред невољом, голи живот да сачувају. Послије су их сталне опасности и ратови приморавали да остану гдје су.

А сад пази добро шта ће да ти каже овај планинштак:

Има у људима нешто, не умијем ти рећи, момчићу, има нешто што је јаче од рата и од зла — бити човјек. Увијек, у свакој прилици, у свему. И кад наступаш и осилиш као хат, и кад бјежиш, па завидиш врапцу, и кад ускачеш у шанац да прободеш непријатеља — остани чист у себи. И кад најсвирепију одмазду вршиш или постављаш подмуклу замку или сатиреш све пред собом (у рату се и то мора) или очекујеш милост од другог — не унизи себе. У теби су теразије за све. И кад висиш о залобају, и кад је пјесма, и кад је страх. Кратко речено: да се пушка не застиди у рукама.

Али ти не мисли да је препаметно ово што зборим. Некад ми је мисао била бистрија од ока. А сад сам ти посљедња кабаница из мојега дома. Док бијох млађи, ноге ме лако износише из овог ждријела и надах се нечему, а сад ми свако може рећи: потамо се, учини ми мјесто. И за брк ме може скубнути. Еј, ништа без ногу, сокољане мој.

Не тугујем за младошћу, да знаш, већ за ногама. Оне су ми биле и седленик и крила. Останеш ли без ногу, ништа си. Ти ћеш ме разумјети, момчићу, и тебе је зло псето шћапило за ногу — тебе куршум, а мене старост.

Најзад га упиташ зна ли шта о њој.

То је твоја унука — рече он дим у дим.

Ријеч му је брза, бритка, погађа право у мету. Све што каже речено је без икаква увијања, право и отворено. То је чиста ријеч, без присјенка лукавости.

Не видјех је — рече — од онога дана кад су Нијемци прошли долином. Жао ми је што је рањена.

Молих га да ми јави ако је случајно угледа. Надам се да је жива (онај траг на снахином гробу бијаше свјеж, као јучерашњи). Опет ће сићи с планине. Мора потражити кору хљеба. Спустиће се, знам сигурно. Али ово ме највише чуди: како се не зажели свога дједа, мене једнога има, погубо од жалости за њом, и све узалуд. Као да се и мене боји или ми не вјерује.

Стид је мучи — рече он. И упита: Је ли и раније који пут бјежала планином?

Љутнух се: Не! Била је кротка и паметна. Бистрија од све дјеце у овој долини. И знала је кад који светац долази, и кад су мјесечеве мијене,

и којој травки годи сунце а којој влага. Умјела је неки пут да постиди и мене, старца.

А је ли момка имала?

Тек јој је шеснаест година.

Опрости, стари, учинило ми се да је старија.

Муке је нагрдише, сокољане.

А мене?

Ти си остао млад и лијеп. Мало си подбухнуо, а није ни чудо, под земљом си.

Да ми се је видјети у огледалу — рече. — По лицу ми маховина. Изгледам као четник или поп.

Устадох срдито. Такав момак па би да се огледује! Те ја одох од њега без ријечи.

Старца одведоше бриге (и као да се мало наљути на мене), а ја се увукох у своју љуштуру (као пуж, мекушац?).

Било му је, изгледа, пријеко потребно да се пред неким изјада. Остао је усамљен међу женама, па је жељан разговора. Било би лијепо од њега ако ме опет посјети.

Мало затим трже ме лупкање песницом о земљу.

Ко ли је то сада?

Лецнух се — нема ли ту ипак наших, позадинаца? Или ме неко куша? Ово друго изгледа ми вјероватније.

Да ли да се јавим? Не, причекаћу док видим како ће да се понаша неочекивани посјетилац.

Зачух глас:

Еј ти, подземни, што ћутиш толико! Спаваш ли?

Јавих се. Разгрнух отвор само колико ми је потребно да извирим. Жена, старија жена у црном (сва у црном, до ђавола!).

Проширих отвор, непријатно ми је да се кријем од жене која очигледно зна да сам ту.

Ти ли си тај!

Шта је?

Био би лијеп поп, штета.

И стаде да богоради. Дошла је да јој крстим дијете. Зрно пасуља утекло му у душник. Дијете се гуши, о концу је.

Нећу, бјежи одавде! Нијесам ја ваш поп!

Она не попушта, упорно говори:

Покушај да га излијечиш, душа ти се излијечила. Погледај шта му је. Дијете као дијете — играло се пасуљем.

Помамих се. А она ме дочека равном мјером.

Комунисто једна! Ако га не крстиш, димом ћу те задушити као куну! Зваћу брадоње да те раскроје!

Чим се увјери да ме није уплашила, преврну лист. Рече да је донијела повећу грудуну сира и по-

каза ми је, и тутну ми пред очи вунене чараве, и исприча да их је сама плела, онако насумце, јер слабо види, али је ипак одлична плетиља. И рече да је дијете ту крај ње, само да га прегледам, а за крштење ћемо се већ погодити.

Једва је отјерах.

Савна је, значи, разгласила да сам јој Јеленка крстио. И казала баби да сам у земуници, и послала је овамо, а она сама чини се невјешта.

Полако, младићу, не љути се на њу, не буди дјевојачки осјетљив. Она је морала распричати да је дијете крштено, иначе би га сахранили изван гробља. Морала је тако. Жене су је сигурно довеле у шкрипац, питале су: Ко га крсти, друго? Рекла им о мени да би повјеровале у истинитост приче о крштењу.

Те жене! Около само жене у црнини. Нигдје људи. Као да их ту ни било није. Они оду, ратују, сањају о томе како ће однекле довести лијепа коња, скидају цокуле с гињеника да би своје прсле опанке ставили у торбу, а онда се изненада јаве дому црним гласом. Они гину не знајући начисто зашто и за кога, а у кући им нема ко ни сјекиру наоштрити док дјеца не приспију за рад.

Начас ми се учини да сам постао страшни грешник, отпадник. Да ли је баш тако? Нијесам

сигуран, али — ипак сам се нечим, нехотице, удаљио од својег пута. Чиме? Немам одговора, оног јасног, убједљивог. У којем тренутку је то почело? Ово ми личи на саслушавање. Не зановијетај! Све што сам урадио, ишло је некако само од себе, нагонски, спонтано. Је ли ту било ичег нечасног? Није, али ипак, ипак... Шта би рекао Мијат, кад би видио како ми сељанке доносе дјецу као попу? Јасно је: морао сам да утичем на своју средину, а не она на мене. И зар ћу још тонуту? Нипошто... Али, моји ме већ сматрају за мртвог, несталог. Пожалили ме, па одмах зајевали у колу. Тако сам и ја чинио. Мртав, нестало — свеједно. То и јесам, донекле.

Да ли ћу опет бити онај исти кад се докопам машинке и станем убацивати бомбе у бункере? Хоћу ли бити онај пређашни неумољиви момак, чији кажипрст на обарачу слуша само око? А око тражи опасач непријатеља. И да ли ћу као од шале командовати: Момци, пуцајте! Или ћу команду једноставно замијенити првим метком.

Сав сам се претворио у жељу да што прије изиђем из овог подземља. Морам опет улетјети у окршаје. Осјећам потребу да се искупим и очистим у првим борбама које ме сретну.

Засад не желим ништа друго, ништа на свијету. А зар и то није премного.

Нешто ми се Рањени промијенио, постао неразговоран. Крије очи од мене као кривац. И не прима ништа из моје руке, вели: није му већ ни до чега. Два су дана прошла откако ништа не стави у своја уста, чак ни кап воде. Опет је ослабио. Скапаће ако тако настави.

И све нешто прича сам са собом.

Лакше је убити човјека него примити хљеб из руку његове мајке.

Лакше је убити човјека него признати да је у нечем, можда, и он био човјек.

Лакше је убити човјека него се одрећи рјечи хваљења пред друговима („Смакнух га као ништа“).

Лакше је убити човјека него врану (не зато што је врану теже погодити).

Лакше је убити човјека него признати да си се, бар за магновење, препао његове цијеви или ножа.

Лакше је убити човјека него слушати плач жена за њим.

Нашто ми такве мисли: ваздуха, ваздуха!

Припадох к отвору, а чујем — нарицање женско љуља се над брзотоком поред земунице. Трепавицама додирнух лишће.

Два момка и двије жене, на раменима им се гibaју носила. Двије жене и два момка миле за њима. А испред свих старица, укрстила руке на појасу, марама јој није црња од лица. Испод кабанице на носилима укрупљено вире цокуле. Тај је имао среће: обувен ће под земљу.

Спустише носила. Сашаптавање. Најзад се један момак упути Савниној кући. Чини ми се чујем како му звецкају реденици и бомбе.

Кога то донесоше? Претрнух у ишчекивању.

Савна сrete момка на прагу. Прихвати се за довратак. Он јој нешто каза. Она се поведе уназад. Он понови. Она се исправи. Згрчени прсти загребоше сврх чела до грла. Учини ми се: не врисну она, већ разјапљена кућна врата. Онда Савна потрча мимо сметена момка с брадом.

Опазише је они други, па набрзо подигоше носила на рамена и кренуше. Онај гласоноша прибра се, па сустиже Савну и стаде јој нешто живо објашњавати.

Она стаде и окрену се. По лицу јој црвене бразде. Чух како кука за Аксом. Поиздаље се јавише жене у црном.

Свалих се натрашке.

Зашто су ми образи мокри?

Кукавице!

Шчепих себе за грло.

Кад бих могао да излетим напоље, па да викнем и њој и свима:

Не кајем се, Аксова мајко, не кајем се што сам ти убио сина, не кајем се! Опет бих пуцао у њега, и не бих ни трепнуо, опет бих га смакнуо, па макар заједно с тобом опет за њим плакао. Не кајем се, Аксова мајко...

За тебе сам био као она необична птица, какве нема у твојем крају. Био сам за тебе као рањени чворак, па си ме појила млијеком и болну ногу превијала. А ја сам твога Акса ошинуо по обрви!

Мало затим проломи се лелек. Ослушнух, до мене допиру само мукли далеки одједи Даосавова гласа.

Леле мене. Аксо! Леле мене, младо крило братско, мајци саломљено! Што и ти претрча мимо мене под траву, дивна младино! Леле мене, Аксо! Леле задовијек лелеее, леле!

Не кајем се, Даосаве, опет бих му очи просуо!

Заборавише ме. Брзо се мрачи. Кућна врата остадоше отворена. А унутра букнуло од свјетлости. Издаље са другог краја села допире кукњава и лелек.

Добро је што се не сјетише мене.

Развалих отвор, шакама па лактовима, немиле. Куд ћу? Не окренух узбрдо већ право према кући. Као даждевњак вучем се преко потока, остаје за мном мокри траг. Обилазим да се привучем кући с оне стране гдје је прозорче заковано дашчицама. Тако добауљам до куће. Подигнем се к прозору. Одаја освијетљена буктињом луча. Насред одаје сандук за брашно и наћве прекривене тканином. Чујем како Савна каже: Да ми га бар донесоше. Овако му се не зна гроба ни укопа... На тканици — Аксове хаљине. Капа с црвеном свитом на тјемени, чакшире, опанци од бијеле лијепо састругане опуте, чобански талаган сукнени.

Око хаљина црни вијенац жена. Савна извише капе. Даосав сједи покрај огња, обгрлио Зара и прихватио се за чело. А нечија два дјечака затрчавају се из угла, хватају му се о трошна рамена. Он као да их не опажа.

Да ми га бар донесоше, да га јатка види — понавља Савна, а ја више не издржах, одвојих се од прозора и кренух натраг. Некако се довучем

до потока, напрегнем се да пређем преко њега — малаксах, сквасих се. Али ми би лакше, од потока не чујем Савну, и очи ми залирене водом. Немам ни времена ни снаге да тражим оружје. Кренем узбрдо, опирајући се сад на лактове, кад на шаке. Оклизнем се, или се оспе земља с лишћем, па се хватам за стабла. Али, не бих добре среће — онако у невидјелици обурдах се низ једну падину, ударих рањеном ногом у дрво и сасвим ми се смрче. Једно вријеме ни бол није сам осјећао.

И ноћ нарицања некако мину. У саму зору сјетих се — заборавила сам Рањеног, ја кукала.

Жене се разиђоше својим домовима да што послују, па ће опет доћи. Заро одлута с Даосавом.

Потеци према земуници, она — разваљена.

До улаза бачен Аксов џемпер, један му се рукав кваси у потоку. А вода потамњела — да ли од борова над њом или од моје мараме.

Моја рођена жалост одбјеже: шта учиних, што пустих оно момче да се батрга уз наше пустолине, онако с пола живота!

Побрзах навише. Знам, неће он бити далеко. Ослабио је — и да није ране, не би га ноге изнијеле сунцу на поглед. Крочих навише, па брзо, па брже — преумих се, дошло ми некако као да Акса тражим. Право у срце себи изговарам: Аксо мој, Аксо мој, нијеси далеко, нијеси. Да ми је видјети косу твоју, ништа до косу. Смртна ти је рана попила крв из лица, а коса остала млада и жива, знам посигурно, и вјетар је покреће над челом. Ето ме, Аксо, к теби, није ми много корака остало.

Најприје видјех: омакнула се влажна земља, па видјех: снијела је Рањенога до јелова стабла. Загрнула му рањену ногу, а она друга остала напољу, згрчена. Лице му прислоњено уз кору стабла, уз ону рапаву мрку кору, а више јагодице жути се танки ћилибар смоле.

Отргох бијелу влас и принесох је његовим устима, модро су зинула. Покрену се влас. Имам се рашта мучити. Руке му подвучем испод пазуха, па с њим опет наниже, к нашем потоку. Још једном опрах рану и мокром му крпом оживјех трепавице. Те с њим под земљу да га чије око не устријели. Оциједих онај рукав, рада бих да му џемпер обучем, да утоплим мршава ребра. Али руке се бране — од мене ли, од џемпера, или од каква злотвора што му бунило чини црњим.

Сама земља јекну из њега: Не кајем се, Аксова мајко!

Нека, плавшане, не издахни снагу из себе.

Цијела земуница зинула на мене: Не кајем се, Аксова мајко! Опет бих пуцао у њега... опет, да се сретнемо!

У кога, јадан?

Акса... у расјечену обрву! Опет бих сасуо у њега...

Очи ми се занесоше к вршикама црногорице, а руке су још држале бијели крај завоја. Исправих ли се? Изгребох ли опет лице? Пожељех ли да о својој коси висим на највишој јели? Откако знам за сузу, први пут јад би јачи од мене.

Земљом ћу те! Земљом!

Између мене и њега је отвор земунице, црна јама — не било је. И неће је бити.

Хрпе лишћа и земље, камење из потока — све згрћем на ону злу јаму. Камење је љигаво, студено.

Земљом ћу те, гујо, студена... гујо под грлом.

Загуши се унутра, небо ти очи не видјело. Ти би опет пуцао у Аксу? Рече ли тако? Земљом ћу те, и каменом, и листом — да ни кап ваздуха не сркнеш. Нек ти живу очи живе сагњију. Ово ти задњи покривач био, гујо, гујо — да ти поток ни кости не опере. Да ти се мајка један дан нада, а други да прекука и тако до задње уре.

Побјегах преко потока. Нога ми о праг запе. Обрнух у луди витао око куће. Испод ноката подливена модра крв.

Шта ћу са собом? Да хоће ово вријеме да потрчи, да као поводањ задере низ Мртво Дубоко. Да хоће што прије. Све нек се сручи, нек се преломи, ако већ мора.

Али све је око мене стало. И борови, и млади Грубанови калема, и облак — само се поток разиграо. Све је стало, трну ми прсти, и биоњаче се коче. Сад је Рањени готов. Помодрио. Кренуше се борови и јеле лаконоге — све уокруг, све се њија и заноси, и планине, и кров, и пропланци — све у вртлог, све се усукало око мене и облака над тјемомом. Станите, забога, станите!

Опет прескочих поток. Руку десну зарих у земљу, колико да се начини отвор, колико да танка струја дана проточи унутра.

Усправих се и одох правце на гробље. Јеленка да обиђем.

Све се бојим да ће му бити студено, маломе.

Не кајем се, Аксова мајко.

Оставила си ме да цркнем, да ми се бубе населе испод пазуха? Нека! Било би паметније да си позвала брадоње, они су орни за игру ножевима, и то би се отрпјело — што грми, нек прегрми.

Зар вјерујеш да ћу се пустити?

Ово је подвала, грозна лаж и превара!

Откуд ја опет у земуници? Не желим ту да останем, нипошто. Ту ме је неко гушио, дуго ми је клечао на прсима и мокрим листом прекидао ми дах.

Зашто ми се не дâ да сам напољу? Нека клецам, нека бауљам, нека гмижем као најгори црв — пет корака на дан. Или бар да умрем испод гране, а не у овој кужној тјескоби.

Куд је Савна? Зашто се распршило оно нарицање?

Расприча се у народу о грдној погибији негдје на бојишту, па кренух мужа да тражим. А не знам би ли он за мном и корака крочио. То не очекуј од Чапрића. Кренух, слаба женска страна, лака на опанку, брзохода. Обрамницу заметнух, па преко планина. Еј, куме, да су све жене такве, благо ли би било људима.

Натуче ме пут, крвави ми подбој на пети, већ крочити не могу, но на прстима поскакујем.

Рекоше да је ноћивао код Савне Грубанове, род су нам далеки. Доспјех до Грубанова прага, лупах на врата, звах. Ни гласка. Погледах нао-

коло — никога жива. Шта је с овим народом? Нијемци су туда пролазили, па су може бити све растјерали, данас ти се свашта дешава на бијелом свијету.

Ау, шашава ли сам! Јесте, и сам Чапрић ми је причао: крио се овуда раније, кад су партизани салијетали Мртво Дубоко. Куме-кумашине, ко му даде такво име, умртвио се и удобочио, па га ни за уши не извукли на видјело.

Али ко ће Чаприћу вјеровати, то је преливода — сад овако, сад онако. Најприје крену с омладином, па, кад би опасно, преврну капу, забради и — нико жешћи четник од њега. Оно, нека га, тек да се претече живо.

Обрнух се око себе као да сам нешто изгубила.

Кренух наоколо, лагано чепуках, а око ми клизи по лишћу. Шта ми је, што се обзирем да ме ко не смотри — нијесам лопов. Или ме је страх нечега.

Одох до потока, изух се да расхладим подбој на пети. Велики камен. Подесно. Сједнем на њега и спустим ногу у воду. Тргнем је, превише студено. Загледам се у оно шарено камење, преко њега јури скакутави брзак. Зажмурим, па опет бућнем ногу. Трпи, трпи, мање ће бољети.

Наједном сијевнух у страну. — Куме мој, из земље, право из земље доприје до мене мушки глас. Рече ли шта, упита ли?

Удрвених се на мјесту, опчињена, а мравци ми кренуше уз бедра, па к раменима. Очекух, очекух. И онај под земљом се притајио. Онако боса кренух по лишћу, спремна да бјежим. Али, крећем се полако, пажљиво, ни да газим по мушким прсима.

Опет се јави онај глас, милозвучан некако: Ко је то? Савна!

Није Савна. Ја сам.

Прокамених то и сагнух се. Учини ми се, куме, да онај говор извире из лишћа да је сада слабашији и придављен, јер сам некеме стала под грло.

Која си ти? Носиш ли дијете?

Какво дијете, црњо!

Најежих се. Овдје је све испаметило: кућа празна, чује се говор испод земље, дјецу некакву спомињу. Боље је да бјежим док сам читава.

Мало више потока, уз грмен, покрену се прегршт лишћа.

Досјетих се: ту ће бити улаз у некакву земуну. Поумих да би унутра могао бити и мој Чапрић и то ме задржа да не побјегнем право у гору.

Али оно није његов глас. И пса бих домаћег по лавезу познала, а како ли не бих свога човјека, оног чвороглава.

Шта ми би — сагнух се готово лицем до лишћа и покушах да оком продрем унутра. Све дотле мислила сам да сам плашљива, а оно испаде друкчије.

Која си? Шпијунираш овуда, је ли?

Ја сам та и та, куме.

Онај се ућута, смишља нешто, смишља, па упита:

А што си дошла?

Тражим својег човјека, Чапрића, не знам о њему.

Знам ја — рече — хтио сам чапру да му одерем.

Нешто си много учтив!

Аха — одобровољи се он — лијепе су ти биле оне приганице, а сир ни цукци не би лизнули. Кад муж крене да погине, не ставља му се у торбу онако лош сир, никако.

Биће ово неки његов пријатељ, шалција — мислим у себи. А велим: Добро је урадио што те понудио.

Понудио! — удари онај у смијех. — Ни пошалио се није да ме нуди. Крадуцкао сам из његове торбе. Били смо ту заједно, цимер-колеге, а чини ми се да сам био мало и у бунилу.

Каква је ово напаст од момка (момка по гласу познам и никад се не преварим) — не крије ништа, изрекне све до краја. Данас ме сналазе све

неке необичне згоде, не слути на добро. Морам се попричувати, ако знам за себе. Паметно себе савјетујем, а чиним све наопако (шта ли ми је данас?).

А каква вам је ово земуница, куме? Никад унутра нијесам ни завирила.

Би ли то моја радозналост или ђаволак у мени, тек онај ме зовну, у шали кобајаги:

Ово ми је сад кућа. Изволите, молићу лијепо, ради смо гостима. Само извинићете, немојте много очекивати у нашем скромном дому: кафе немамо, а ракија нам нестала. Ако ишта имаш у глави, не улази к несрећнику.

Она радознала жена дође пред мрак и остаде код мене.

Хтједе једном да изиђе и чак се покрену са торбама, али — бјеше почела да росика киша. Она се пожали:

Покиснућу, јадна ја.

Остани, што да назебеш без невоље.

Само док престане киша.

Она додаде да је унутра лијепо и топло. И зачуди се: Гле, може и да се наложи ватра.

Снијега још нема — кажем — може се без ватре, особито кад су двоје унутра. Али ноћу сам ипак ложио.

Извиривао сам, очекујући Савну. Мучило ме је и то што је ваздан нема. Куд је пошла и шта смишља?

Она жена чуди се мојем немиру, нуди ми разговор, али ја само мотрим. Ето и Савне, најзад Зара је водила за руку. По гласу осјетих да је много плакала (долази са гробља). Моја се гошћа притаји.

А домаћица се и не осврну к земуници — глава јој укрућена, а очи уперене право у кућни праг. Као да ме ту и нема. Виде јој се бразготине низ лице.

Тек што њена црнина мину преко прага, напољу се нагло смрачи. Јавише се сеоски пси.

Моја се гошћа потужи да има грозницу — покисла је, све на њој мокро. Осјетих да дрхти. Потражих је рукама. Опори задах одјеће и зноја сретете ме изблиза. Бије ли од ње мирис млијека или овчјег руна?

Не дрхти, жено, угриј се уз мене.

Само мало — рече.

За своју смјелост захваљујем само мраку. Она бјеше сва чврста од грозничава грча. Крупна, пуна — отјешња нам земуница.

Стисни се уз мене, мали, али мируј.

Заболје ме рана, али се не потужих. Уз њу увидјех колико су ми бокови узани. Непријатан задах — коса јој је намазана петролејом. Покушавам да га избјегнем. Ослоних лице на њена прса.

Шта то чиниш, еј?

Наумих да јој било шта кажем, али се обле руке обвише око мене. Изгубих и дар говора.

Мируј, мали, злици једна.

Руке ми полудјеше.

Она послѣје стаде да се вајка. Обухватила ме снажним рукама (много јачим него што су моје), а не престаје да се правда и тужи на ово и оно.

Куку си га мени, куме, шта ћеш сад мислити — да сам некаква тамо. А нијесам, очију ми, нијесам таква, по поштењу се казујем и ја и моја кућа, оба ми ока испала ако није, но ме сам ђаво натента да погледам каква ти је земуница и гдје ми је муж спавао. Еј, муко женска, тако ти се то одигра: чим преко прага прескочиш, чим обрнеш леђа кући — измакне ти се земља испод ногу и постанеш свашточина. Дома су дјеца (како ми ноћас замркосте, дјецо моја?), дома је огњиште, кашике које свакога дана стружем и стружем, па је дома и мужевљев столовач и капа његова на клину и стари силав и штап трнови. Дома сам жена од реда, кумашине, имам се на шта опријети... Што ме намами овамо, први те

метак међу очи згодио, какав си! Мога ли без овога? Зар си сад нешто бољи? Де, не љути се. То се ја шалим, кумашине, не желим ти никакво зло, ових ми плетеница.

Рекох да је нијесам намамљивао и да је сама хтјела унутра и да је онда почела киша. Рекох то одлучно, више се правдајући пред собом него пред њом. Она као да пречу моје ријечи.

Упитах је за име.

Благица, а зову ме Блага.

Нијеси баш преблага.

Она с лакоћом преокрену разговор — стаде да окривљује мужа (сјетих се Чаприћевих ријечи: жње језиком).

Сад сам му конце похватала: мој ти Чапрић сигурно за женама лети, смуца се по селима, свуд су жене остале саме. Зато он онако брзо одвјетри од куће, ослачало му. Не може да се савије уз домаће вериге, уз жсну и дјецу. Ни три ноћи дома не састави, ни три ноћи, куме, пушта му чарапа. Но само лети, лети овамо-онамо... Он ти је лаке памети — да полуди, не би му се познало... Што стрецаш, увриједих ли ти ногу?... А знам га како је облапоран и плиткоум, па се узвије око жена, заигра му оно чакарасто око, а само о оним стварима наклапа, не би ли им се како умиллио и завукао под рашу. Јесте, упецала сам га: за

кућу и не хаје, колико да је туђа, кумашине, но пушку по средини — полетио соко ордене да убере и чиновима да се окити, а овамо, гдје год може, запреће се у женске раше... Еј, да га могу сад рукама дочепати, закукала би му мајка! Онаквога удри сјекиром међу очи, као вола. Нека те, нека, Чаприћу! Барем сам ти се једном осветила. Али ћу те исто припитати како ми то ратујеш, јуначка кућо, и што ми никад рана не допаде, и куд си све јурише изводио, и камо ти коњ заплијењен у боју? Све ћу те по реду испитати, па ћеш видјети свога бога... А ти си ми се, момчићу, нешто ућутао. Де, проговори коју. Ја сам ти проста жена, па само мељем овако, не замјери мени аветници таква сам ти ја. А да сам писмена као што сам усмена, гдје би ми крај био. Да нећеш још коју приганицу? Узми, образа ти, Чаприћу се ионако друга приганица спрема...

Тако је задуго низала, и кајала се, и соколила себе, и мужа корила и пријетила му, и мене проклињала и благосиљала и говорила чак:

У шта ми досад вијек прође, што те некако прије не сретох, несрећница.

И питала ме је по неколико пута:

Ама, реци ми, какве су ти очи?

И лагано ми је прелазила по лицу дрвенастим испуцалим прстима и говорила искрено ганута:

И ти си забрадатио, несрећо једна, а рекла бих да ти је лице као млади сир.

Није се устручавала, била је са мном слободна као да смо знанци одвајкада, па се сад опет слушајно срели у овом кртичњаку. Прсти јој потражише моја ребра. Не помаже ми што се увијам и браним — морам се препустити.

Мршуљав си ми — каже и гладушан, ја бих ти и мајка и сестра била, њега ти је потребна, и кад би макар мјесец дана био на мојем вагану, опоравио би се тако да те ни рођена мајка не би познала, таква сам ти ја домаћица.

Шта ли би ми рекао мој добри Мијат? Помисао на њега прогони ме ђаволски, никако да се отнем. Да ли га због тога мање волим у овом тренутку? Знаш, он би ми све опростио. Вјерујем да је постао десетар умјесто мене. Сад се, може бити, мрзне негдје на положају и прича друговима о томе како се кали челик и шали се: Има нас и од лима. Или је и он рањен, или се њиме госте вукови на планини. Или сједи с борцима у каквој појати, грију ноге при ватри и причају о онима којих више нема, па и о мени. Кад је мрак и кад се сједи на мокрој земљи, испод шаторског крила, мртви се пришуњају и сједе уз уморне борце. А кад је коло и дјевојке намичу мараме на очи да испод њих неопажено виркају, ту нема мјеста мртвима и несталима, они су заборављени. Ми-

јате, не кори ме за ове мисли, ни од самога себе нећу бити миран.

Али, гошћа ме није препуштала мислима. Питала је: имам ли какав младеж или ожиљак.

Голицав сам, јежио сам се, копрцао, а она се смијала.

Рече, као узгред, да ће ми оставити торбу коју је мужу намијенила. Обрадовах се.

Она подметну руке под главу, па опет осу палбу на мужа, на своју злу судбину, на карлице, домаћи пепељак, котлиће. И на бремена дрва, што их свакодневно вуче из шуме.

И као узгред рече: Хајде још једном. Нијеси рањен ће друго, но само у ногу.

... Куме, понекад ми се учини — нијесам жена но вучица, иако носим благо име. А ти ноћас ћутиш. Јеси ли се зарекао да не збориш са мном? Ето, малоприје нијесам ти била мрзна... Аох! И то умијеш... Удри, соколе, удри — ја сам крива... у слабине, у слабине, по прсима... Јаче, окрој!... Ја сам крива... Гдје су ти руке? Што их сакри?... Имам дома једно парче свијеће — што га не понесох да те видим. Чуј, у свитање ћеш изићи напоље, само да те погледам.

Никако. Ти мораш отићи прије сванућа.

Зар да одем а да те не видим?

О томе више нема разговора.

Углавио сам прсте међу прсте да је опет не ударим.

Она провири из земунице — хоће ли скоро зора. Рече да нема звијезда, погубиле се у мраку и облацима. И истури руку напоље. Мало затим принесе ми је устима. Бјеше најежена и сва пахуљаста. Снијежи! — Готово је — почињу црни дани на бјелини.

Жено, захвати ми мало снијега.

Држао сам грудву изнад себе и пуштао да ми капљице падају у уста.

Истог јутра кад освану снијежак, њисну ми коњ близу куће. Опустих руке низ себе.

Ко ли је, ја кукала?

Сва усцептала, истрчах пред кућу.

Нико други но мој домаћин.

Коњ гази лагано, ногу пред ногу, а он се невољник сав пресавио, једва се држи седла.

Прискочих да узде прихватим, а сузе ми грунуше саме, оквасих му пушку и кабаницу.

Он ништа не прозбори, само му брк задрхта, а из груди наврије ситно јектање. Звекнуше меци

у реденицима. Рука му се ослони на моје раме, осјетих — подрхтава.

Изгубисмо Акса и Јеленка, хтједох да кажем.

Али, нит шта зборисмо, нит се погледасмо.

Олазих да је слаб, помогох му да сјаше и поведох преко прага. Он покрену руку као да му није потребно моје придржавање, али га ја не пустих.

Уведох домаћина.

Заро се прибио уз брвно крај прозора, па некако дивље погледује оца. А он заокружи погледом по кући, видим лијепо — жељан је дома и починка.

Снијег — рече домаћин.

Снијег — кажем.

Он баци шубару на постељу, црну шубару. Коса му слијепљена, мокра и задуго непрана. Брада пала преко јабучице.

За дан-два, док сам ту, приготовићу дрва — рече домаћин. Биће опака зима.

Казах му да сам већ ишла са сјекиром у шуму, насјекла десетак букових трупчића, па ћу их по смрзлини сјурити до куће. И наћи ће се стабла која су сама пала, од старости, па ћу и од њих откидати кад затреба.

Све је то мало — рече мој домаћин. — Еј, ништа посла без мушке руке.

Призва к себи Зара и узе га међу кољена, а мени рече да му принесем торбу. Потегнем је, тешка као туч. Шта ли је то све донио, ја кукала?

Он извади из торбе нешто округло, шарено и тутну Зару у руке. Ја пипнух да видим шта је, а домаћин рече:

То је од гуме. Лопта. Лопта се зове. С тиме се играју дјеца, то само одскаче. Ево погледај, Заро, опа-ла!

Зару порастоше очи, баци се за оном шареном гуком и поваља се с њом.

Тако, играј се — рече домаћин — играј се сам кад немаш брата... А како то би с малим?

Загуши ме плач, а мој домаћин стиска чело длановима, чини се — кости му пуцају. Кад смогох мало ваздуха, рекох: Као да ми га неко украде. И испричах о Нијемцима и о бјежанији и о прехлади. А он се ражцилита:

Какви Нијемци! Што сте бјежали од њих? Они нашу чељад не дирају, савезници су.

Чију нашу?

Четничку.

И баци се обучен преко лежаја. Скочањене цокуле још му бјелкасте од снијега.

Поћутасмо. Понудих га да што стави у уста. Не одазва се. Неће значи. Примакнух се и клекнух да му изујем цокуле, а он се праћакну ногом

баш као срдито дијете. Тачно видим да је болестан и уморан и гладан, али га савладала жестока туга, па нит му је до одмора ни до јела.

А Заро већ као да је заборавио долазак очев, забавио се око оне, како рече домаћин, лопте. Баци је па гледа — она одскаче све слабије, све слабије. Заро као да се прибојава ње, додирне је па се одмакне. Опет к њој, притисне је кољеном, а она исклизне у страну, врашка направа. Опет Заро поскакује за њом, ни да је јарчић, пропне се на једну ногу, па се избочи, па за њом, за њом, а она, лукавица, све се завлачи под столовач под долац, баш као да је жива.

Домаћин се једнако удрвенио — чиме бих га оснажила?

Наједном он изговори:

Прошле ноћи погинуо је Чапрић. Рекоше ми његови: био је кренуо да потражи моју чсту. Ето, све тако, један по један.

На јад му свануло жени и дјечи, кажем, а не усуђујем се да право погледам домаћина.

Опет му се пригнух к ногама, полако смак-
нух једну цокулу. Потегнух за чаралу, он јекну. Погледах, ја кукала, чарапа му скида кожу с великог прста, а сви му прсти промрзли.

Он ђипну нагло, стргну чарану и омота ногу крпом коју му дадох. Друга му нога остаде обувена.

Опет се маши торбе. Извади дјечачке гаће, капугић, капу и све то баци к Зари. И ципеле баци. Рече да су ципеле можда мало превелике, али — нека у њима носи чарапе и назувке.

А ово је за тебе — рече.

И пружи ми златан брош и прстен и некакве котуриће с драгим камењем. Рече — то је за уши.

Одмакнух се к брвницама, руке сакрих иза себс. Викнух да нећу, ништа ми не треба — туђе је проклето.

Он рече да то није туђе већ наше.

Како наше: зар си купио?

Мој се домаћин насмија тако да сва претрнух.

Погодила си, купио сам. Ушао сам у кућу некаквог трговачког путника, био је потајни комунист. Ушао сам му у кућу, ја сам ћутао, а пушка је питала: пошто ово, пошто оно?

Викнух: Нећу туђе ствари, носи их из куће! Отето се није досад уносило под овај кров. Срамотно је и доноси несрећу. Несрећу доноси, чујеш ли. Погледај ми кржаве украсе по образима.

Скупих оне прње и све оне златне дрангулије, па с њима кроз прозор.

Мој ти се домаћин накостијени, крену к мени. Устравих се, рекох у себи: помамио се, пребиће ме, ја кукала. Он ми се унесе у лице, опали ме врелим дахом. Заклопих очи чекајући ударац. Предуто ми се учини то чекање.

Не би ништа.

Погледах. Бјеше се прихватио руком за чело — између прстију роса зноја. Једва стоји. Слабим гласом ми нареди да смјеста изиђем, покупим оне ствари и унесем их у кућу. И да му више никад и ни за шта приговорила нијесам, он је глава куће и зна шта ради, а моје је да слушам.

Покорих се. Изиђох на снијег, а очи ми сузне. Кулим избачено, а све у себи мислим: Не могу да препознам домаћина. Шта ли ми га отрже од куће? Вазда поштен и својепослен — за туђе га није бољела глава. Ни завидљив, а камоли лаком на туђе. С малим је био задовољан.

Чепрам дуго, једва пронађох прстен у снијегу. Најзад сину — сам се прст увлачи у њега. Погледах своје грубе прсте. Не, рекох, није за вас злато. Ви сте расли да потезете уривке с бременима, и котлове да носите, и да премећете дрва.

А што да не? Носила бих прстење за инат онима варошким намигушама. Усто се сјетих да имам још само Зара — нека ми га анђели закриле и сачувају — трипут пљунух на прсте и скидох га нагло, и позлиједих квргасти зглоб.

Нешто јако бубну у кући. Потрчах.

Заро се дере из свега гласа. Срете ме опори непријатни задах. Домаћин се љутито усходао. Видим зло: лопта је пала у огањ и распрсла се у комаде.

Мислим у себи: Није добар знак, не. Знала сам и говорила — нико се пљачком није окористио ни унио радовање у кућу.

А мој домаћин тутњи мени:

Ето ти наше среће!

Узех да послујем по кући. Погледам — још увијек му једна нога у цокули.

Дај да те изујем, човјече, што си се узјогунио, и ноге су ти жељне одмора.

Рече да ће се изути сам. Сједе, баци ногу преко кољена и поче да распетљава везице.

Је ли ко долазио к нама?

Споменух Чапрића, казах да је ноћио у земунци. Онда ме сам ђаво повуче за језик. Ту је — рекох — и једно момче, не знам одакле је дошло, под ранама је. (Како га заборавих?)

Мој домаћин ђипну и очи му набрекнуше.

Да није од црвених?

Видјех злу прилику и проклех у себи свој женски језик. Морала сам домаћина припремити за ову вијест, почети изосола или казати Рањеном да бјежи куд зна, да носи што даље своју злу главу.

Од којих је, не знам начисто.

Дрмнуше ме длакаве ручетине.

Је ли имао петокраку?

Не знам, човјече, пусти ме. Ја те ствари и не разумијем. И није ме брига је ли имао. Кољите се ви, мушки.

Јесте или није?

Притјера ме уз брвно.

Заро се опет заплака.

Видјела сам му капу — рекох — била је без петокраке, само . . . познавао се њен траг, била је откинута . . . Он ми је крстио Јеленка, и те како крстио . . .

Не чу до краја. Није ни хтио да чује. Натуче шубару. Одгурну ме испред себе, ударих у софру која је висила до врата. Софра се откину и отко-трља се поред огњишта на други крај куће. Он у ходу отрже бомбу с каиша и сину кроз врата.

Полетјех за њим, а све ми се стреловито смути по глави: Је ли то он, мој благи домаћин, зар је то он?

Како бјеше слаб и уморан, престигох га и падох пред њим на кољена: Не, ако за мене знаш, не! Он нам је малог крстио и сандук отесао! Не крнави ми кућни праг!

Осјетих ударац у груди и свалих се на снијег. И видјех повијена рамена мојег домаћина. И како куцну бомбу о огњило и приђе земунци и разгрну снијег и убаци бомбу. И видјех како снијег рикну и полетје увис. И рекох у себи: Нека га је разнио, нека.

Допадох с њим до ране у снијегу, сагнусмо се да потражимо раскомадана младића. Од њега не бјеше ни трага.

Само подерана поњавица, слама и парчад даске и комади Аксова цемпера.

Домаћин се окрену к мени — ако се љуто не варам, угледах му у очима малко оне његове доброте. Припита ме: Је ли истина да је то момче крстило Јеленка и сандук начинило. Потврдих. Он застаде, промисли. Наједном гурну шубару на затиљак, а челом му ударише протови жила.

Свеједно ћу га потражити!

Чим сам спазио домаћинова коња, био сам начисто: нема ми више останка у земуници. — Стигао је Аксов осветник. Спремио сам се што сам брже могао, извукао напоље своју тешку ногу и побавучке кренуо узастрану. А прије сам затрпао излаз лишћем и снијегом.

Прва мисао: наћи оружје. Потражио сам мјесто које ми је Савна тачно описала. Ено јасена, крив је, ваљда га вјетрови ишчашили. Она је рекла: мало ниже стабла. Прстима сам разгрнуо само снијег, а земља је смрзнута. Од суве гране одломио сам палицу. Њоме сам копао.

Нашао сам све. Машинку ми бјеше спопала зеленкастоплава рђа. Опасао сам се клечећи. Набио капу до очију. Репетирао пиштољ. С обје руке захватио снијега да се истрљам — моје лице огарави бјелину.

Видим — коња су заборавили — нити су га свезали, нити му пружили шаку сијена.

Запутио се према мени, њушкао снијег и тражио неће ли наћи који листак да обрсти.

Усколебао сам се: да ли да кренем к њему, а то значи ближе кући, или да се вучем што даље колико и како будем могао?

Руке ми нијесу зебле — биле су вреле.

Кренуо сам према коњу. Он је стао. Саставио ноге као војник и стригао ушима. Нијесам имао никаква искуства с коњима. Гледао сам га молећиво. Мора бити да сам га погледом преклињао и да су ми очи све више расле од малаксалости и пустога страха да се ова ждрепчина не разигра низ Мртво Дубоко.

Пружио сам руку као да му нешто нудим на длану. Неповјерљиво је тргао главом и отресао гриву. Очи су му блистале зачуђено. И он је процјењивао сваки мој покрет.

Не смијем га варати.

Наоко равнодушан, готово га не гледајући, кренуо сам према њему. Он се није ни помјерио. Можда га је опчинило моје пузање.

Кад сам га прихватио за узду, изблиза ми се загледао у очи и фркнуо. Повукао сам га мало уз навишицу — колико да се заклоним иза првога бора.

Машинку сам окачио о врат. Успео се на пань, с крајњим напором ослонио се на здраву ногу и успио да се превјесим преко седла — с једне стране ми је висила глава, а с друге ноге. У руци пиштољ.

Кад сам видио да ће брадоња бацити бомбу у земуницу, спопао ме је ужас — као да је дио мене унутра. Или ме је, за трен, поразило сазнање: могло се десити да останем у земуници, да сам још увијек тамо. Хтио сам од јада да пуцам према Грубану, али се уздржах. Пресјече ме прасак бомбе, смирих се.

Пошто домаћин крену према мени, прибрано подигох пиштољ и сачеках да се приближи. Онда окидох између коњских ушију. Опалих повисоко изнад шубаре с китама. Брадоња се свали. Пушке нема, ни пиштоља. О каишу му не виси ниједна бомба. Можда има коју у цепу или њедрима. Лукави су ови ратници са села.

Ипак погнах коња право к њему.

Лежи лицем у снијегу. Причинио се мртав. Нагоних коња да му нагази руку. Не хтједе, пропе се.

Казаше ми: Даосаве, стигао је Грубан.

Кад ратник дође с далека бојишта, обрадујем се веома. Те ја похитај на виђење.

Прибрзи ме нскакав прасак.

Те се ја с муком прикучи Грубановој кући, кад тамо мука. Лежи Грубан на снијегу. Оно се момче пребацило преко коња, а левор му у руци.

Гдје је невоља, ту сам и ја.

Натрчах на малог Зара — препало се дијете, цепти. Узех га на руке, онако копрцава, па кренем правце према коњанику.

Хтједох да га закумим небеским огњем: Не просипај крв по првоме снијегу испред куће која те прихватила (ако већ није било оно што се не може исправити).

Зинух да проговорим, а зачух глас момчета:

Знам да си жив, киташу! Али нека те — Савни захвали за свој живот од данас!

И погнах коња долином.

Дође ми да у сав глас запевам, иако ми је седло стјешњавало груди и крв ми се сливала у главу.

Увиђам да овако не могу дуго издржати. Чим не буде опасности, мислим, одморићу се — морам прикупити довољно снаге да бих узјахао коња.

Куд сам се упутио?

Осврћем се, онако изокренуте главе. Терен ми потпуно непознат. Како да се снађем?

Опазих улијево пут к планини. Скренем навише. Није било никаква изгледа да ћу набасати

на своје, борба се не чује. Али, зар ми и оволико није доста: на коњу сам, испред мене уски пут и планина, а за мном, све ниже, остају димови који казују гдје је Мртво Дубоко.

Обазирем се — ни по чему се не да закључити да је Грубан покренуо потјеру.

Изненада, на путу искрсну дјевојка дугих витица. Борика! Коњ се пропе, па се искоси. Она прискочи и зграби га за узду.

Који си? Казуј!

Не снађох се, оледи ми се кичма од тог сусрета. Умирише ме њене безазлене очи.

Курир сам — рекох — штапски курир.

Не казах којег сам штаба курир, али то њој није ни било потребно.

А не јаше се тако, грдан био.

Рањен сам, добра дјевојко, немам снаге да узјашем коња. Помогни ми.

Јаке ме руке подигоше, нађох се у седлу. Машинку скиде с коњског врата, пажљиво је загледа, па цикну и хтједе да је баци под пут. Уграбих је за каиш и објесих о раме.

Машинка је њемачка — рекох — али ја сам нашки, не бој се. Поздравио те старац Даосав.

Она се прену, погледа ме с више повјерења. Онда стаде пред коња, обори главу, узе да чупка час узду, час гриву. Боси прсти ноге зашараше по снијегу.

Знаш ли што о ономе момчету из земунице? Отјешња ми кошуља на грлу. Коњ јој оњуши њедра, ови их влажним дахом.

Је ли висок?

Јесте, висок и витак.

Тако, само нек је висок. Нек су му борови до рамена. А ти му чувај стражу, чујеш ли! Стражу му чувај!

Рече ми Високи: сатријеће зелене војнике и биће зелен само лист и биће зелена само трава.

Подиже прст — нокат земљав и црн од згрусане крви. Очи ме, за тренутак, опоменуше мржњом и пријетњом.

Морао сам нешто да јој кажем.

Јутрос је тај момак отишао за војском — рекох — али ће се вратити, чекај га. Кад се врати са својом дружином, биће за подланицу виши.

И погнах брњаша.

Она загрли стабло, насмијана.

НАСЛОВ „МРТВО ДУБОКО“ СИМБОЛИЧАН
ЈЕ И НЕ ОДНОСИ СЕ НА МЈЕСТО КОЈЕ СЕ
ТАКО ЗОВЕ.

ПРИПОВИЈЕТКЕ

КАБАНИЦА

— За народ? Лажу и једни и други! Данас се нико ни за кога не бори... Или, ако ти је милије, свако за себе. Ја — за свој рачун, Ти Кићуне, — за свој...

Пут, час раздеран и оједен јесењим бујицама, час, на ријетким заравнима, пребрисан ситнопјешчаним наносима — ту се меко утискају копита Никшина Мркова — пропео се уз прибордицу над вртачама и, сав згрчен и изувијан, пробија се уз овај мутни предно.

— Знам те ја, жутобрки подмуклаћу. Ти си и подвиреп и кремено око... Јесте, тако то бива. Пратилац мајора Никше посегнуо — но, рецимо — за наредничким чином. Ако се не варам, дотле сеже твоја сељачка амбиција. Да-а-а... Данас скаче као подјарени прч испред мајорова коња, а сјутра би да се опаше тупом сабљетином с цакленим канијама и да брца над млађима... Не, не! Не поричи!

Умотана у облаке, зима већ полаже бијелу папу на теразије — да превагне њено доба. А најезени облаци дрхтуре на сакривеним снијежним висовима и укочили се, сумрки, спљоштени између камена и ведрина висинских.

— Већ те видим, Кићуне: окитио се црвеним наредничким гајганима, прсиш се и трбуљип, измузаш од државе ону цркавицу плато. Као што је ред, спрегнеш уз себе какву претилу сисачу, а овамо (знамо се ми!) штипљеш туђе снаше и бркове превлачиш лојем...

— Нека, мајоре! Душе ти, мајоре, нека! Мајоре...

— Идеш, чакшире на стегнама пуцају. Нижи се само преледе, стријеле од твојих бркова, а трси касније псују ти потиљак, потиљак румени, ухрањени, подбријани, намирисани јевтином одеколоњ...

— Немој... хи-хи!... Мајоре, немој, душе ти! Хи-хи...

Као да га мајорове ријечи, праћене заузданиям фрктањем коња, голицају по голом живцу, Кићун успаљено граби узастрану, притеже лактом пушку уз усцепталу слабину; очи му се овлажиле, телећи разњежиле и удобриле, а жуту браду запахнула руњава топлина груди. Као да лијево и десно уз мокри, сурим пругама избраздани камењар не деру двије чете с брадама над укрштеним фишектарима. Као да за њим не јаше на коњу човјек чија се лијева рука осушила, прострижена партизанским куршумом... Он, Кићун испод Жуте Греде, сав разигран у себи, надире у маснобрки, товни, звецкасти, намирисани живот, у салутирања, параде, рапорте, међу сабље и кокарде и ширите, у јурише на засједе женских погледа и бедара... И све се то, овијено млаком маглином, подастире, подаје...

— Испада, Кићуне — за себе крвавимо чакшире! Е, а ко се спотакне о куршум — слава! Пао за груду своју, за нацију, за... еј, еј!

Циничка студен мајорова гласа ошину му потиљак. Кићун скупи рамена, стиште вилице — зуб на зуб, по неокрњеном бриду.

„Увијек он тако, растарака се, пошали, потпали ватрицу у ономе што га слуша, а онда — ђаво га знао зашто — запљусне водом-ледени-

цом... Послије сам потоне у неки јаросни беут и дремљиво шкргуће зубима, а прсти сами траже да нешто скрше..."

Тако и би.

— Сад ћемо преко нашег села...

Никша као да није ни чуо ове бојажљиве ријечи.

— А...

Десна мајорова обрва узви се у очекивању.

— А... зна ли се, докле ћемо данас?

Мајорова обрва клону, па се затеже, задрхта на истуреној повији изнад чврсто склопљеног очног капка.

Да викне на њега, да натјера коња на та искривљена леђа под црним сукном, с чутурицом која поскакује и раздражујуће мућка у себи ракијичину?

„Ето, каква ти је војска, мајоре Никша! Оно, опута једна, подли кријељ, пита — докле се иде... С том ли си дружином кренуо да ратујеш! Дивну ли, предивну ли киту водиш, мој Никша! Зар ти је то војска — ова црносукнашка, сељачка, ушљива, лукава, сурова руља... Зар је то војска?!“

Мамуза задрије у слабину Мркова који као да бјеше задријемао иако се примицао дому јачачеву.

Никад се Никша није радовао доласку у своје село (а сада понајмање). И чему би се обрадовао. Син („она несрећа заблудјела“), стасом и ликом на мајку, а сав од очеве нерва, отишао „по непуту“, обестрагао своју главу и присилио оца да буде још жешћи ратник, ако се има куд. Жена („сељанче била, па јој се није тешко опет посељачити“) завршила се за неким рођацима, пригријава вазда болна крста уз огњиште или куња под главобољом („донијела ми варошку мигрену под чађаво шљеме!“) и шапатам ниже бројаницу погинулих, додајући свакодневно по које ново име...

Данас ће јој се Никша само јавити — нек зна да је прошао — па ће, при повратку, вјероватно (ако се уопште врати овим путем), који часак да посједи уз кућну кладу, да узме преобуку и распита се о којечему домаћем и о новостима у селу.

„Како се сва осушила, лице — скорјели опанак... А Кићуну сам пожелио претилу сисачу... Ђаво чучи наврх плоче... Онаквима као Кићун обично припадне женка, она права, с мезгром у бедрима, с листовима без проширених вена...“

На десном крилу један узрујани пуцањ процијепи сивину над камењаром.

— Ђаволи! — рикну Кићун и, стргнувши пушку с рамена, баци се према стијени украј

пута. Онда, савладавши се, прискочи Никшину коњу и узне га тапшати по врату.

Разниза се пушчани прасак и дивљи халак запалаца између плавкастих трњина, кошћела и сасушених купина.

— Напријед!

Никша се пропе на Мркову и Кићун одоздо угледа, под танким брком, његово пепељасто непце и мутноцрвену ресицу.

— Напријед! — као Никшин одјек проваљивало је из Кићуна. Он је тешко топтао за коњским сапима. А те обле побијешњеле сапи скакале су му пред очима, угибале се и клобучиле, заклањале му пут и планину и пуцале перјаницом распрамљена репа. Испред саме браде копита су му кресала помамне варнице.

Узана мајорова плећа полегла — грива шиба кадифено меку шубару. Лијеви скут мајорове кабанице узврнуо се, црвени троугао чохе млати по сапима и крвавим одбљесцима залива Кићунове очи. И граби напријед у великим спорим луковима коњског пропињања.

Та црвена чоха мајорове кабанице, та увијек одгрнута пласа крви ратника, зорни пурпур груди и разлепршаних скутова над конитањем у галопима, — то је бацало Кићуна у омаму дивљања, у зајенушену суровост, самозабрав и оданост тој кабаници с дугмадима жутиим на којима су

лако отрта испупчења утиснутих грбова. И сад би, да икако може, прстигао Мркова и срнуо на грлић чије му драго пушке, и млатио кундаком, пустимице, и давио, уједао, мрвио лобање цокулама...

Ни мајор ни пратилац не чуше кад је пресахнула чарка. Тек — сива јека спласну, упи се у мокре шкрапе. Још су само њени мумлави одјечи — чини се — гмизали по замућеној изломљеној линији обзорја посустајући у маглама и облацима.

С прилаза селу у мокри ваздух изронио би покоји глас, усплахирен или осички разјарен.

Наједрали, готово зазрнили облаци притискали су дан, гњечили га и сабијали к продолима.

С лијева и десна гласници су низали вијести на мајорову испружену руку.

А он је промукло испаливао наредбе кроз визир укрупњених коњских ушију:

— Гонити у стопу!

— Не дати да предахну!

— Бомбом у пету!

— Без заробљавања!

Он је избјегавао да својим борцима издаје заповијести утврђеним војним рјечником. Био је убијеђен да на тај начин могу код сељака придобијати предводнички углед само официри без оне праве унутрашње ватре, несамоувјерени, али

зато жељни моћи и сујетом надувани мундири који, често, у најзамршенијем кркљанцу, своју неспособност да сагледају и оцијене ситуацију прикривају — чак и пред собом — бесмисленим наређењима с егзерцира. Нипошто није допуштао да буде налик на такве људе. Можда је и ту, у подлози, било оног његовог ниподаштавања сељака („изродили се, обеспоштенили, поциганили...“), из којег се извила тежња — не скрнавити свету војну ријеч међу овим ушљивим брадама... Не, у томе код њега није могло бити жеље да се приближи својим људима, да их плијени живом ријечи. Просто, тражио је свој начин у овом непојамном гибању маса, у метежу чарки, битака, продора и опкољавања. Био је поносан на оно своје „Бомбом у пету!“ Она непатворена, огњем опрљена ријеч! А тек смисао; у пету гађаш онога који бјежи, у пету гађаш да га свега разнесеш, одоздо — из жила, из коријена...

Јавише му да се „сасвим мала група шкрипара“ повукла незнано куд, те, према томе, даље гоњење... Никша није допуштао да му се било какав савјет искаже до краја, — био је унапријед спреман да га одбаци и поступи по своме.

Он нареди да три лаке патроле крену у разним правцима, не удаљујући се одвише, а остали да остану у селу и примјерно казне породице које дају подршку партизанима.

Није рекао шта да учине, какву казну да примијене. То би било сувишно. Кад он махне руком као да нешто сасијеца, знало се — без икаквих ограничења, без обзира, без милости.

Да му се не пребаци како је посијао страву за сваком својом стопом, а овамо штеди своје село. На крају, шта је данас, кад те грлић вреба иза сваког листа, шта је данас своје? Иду ли ту и они што малочас припуцаше, они што „муте злу крв“. Ништа данас није своје што за тобом не лети у дим! Па и то, ко зна, обноћ, сјутра... „Зар ће ти, Никша, сви ови људи остати вјерни до краја? Није ли доста да се један од њих узљуља као кваран зуб... Куршум у леђа... Задњи посртај... Награда и казна за све...“

И ту, на прагу села, крај првих огољелих међа, испред раштрканих кућа-плочара, из којих већ шикља врисак за вриском, он се лецну што је сам под облацима, на тек осушеном камену. Не зато што је Кићун одмаглио да истражи своје бјесове. Сам — због невјеровања у тај узмућени рој људи што се мотају око њега сваки са својом нечистом рачуницом и подмуклим побудама.

Окрену се да обгрли врат Мркова који је објесио главу да оњуши раздрто копито.

Подигнута рука остаде за трен непомична, па се, у хитром трзају, маши за узду.

Нешто касније, сјаха испред своје куће. Узду натакну на један појачи колац, пошто га је одабрао брзим прелетом очију низ плот (као низ stroj војника). Осврну се — нема ли гдје у близини мало сијена за коња. Онда покуша да се силом осмјехне дјечи рођака Павла (још прије више година припустио га је у једну собу да му кућу чува и као наполичар обрађује оно мало њиве и воћа). Према њему се Никша, изузетно, односио у тону једне надмоћне али добродушне блажности и повјерења, никад не водећи рачуна о диоби прихода. Сада дозвољава Павлову жену и наложи јој да принесе коњу наручје сијена, што љепшег; а добро би било, ако она то може, да му мало попусти колане, јер га је Кићун одвећ притегнуо при седлању.

Росу нађе, као што је и очекивао, у великој земљаној одаји, крај огњишта, како намотава некакво сингаво клупко. Она скупи опружене ноге, па устаде необично лако, не одајући своје вјечите болове у крстима. Клупко јој остаде у руци. Да ли га је заборавила или је хтјела да му што упадљивије покаже како она, и поред тог пушкарања око села, бар данас може бити колико-толико мирна?

Упути јој кратак поздрав и један отегнут подозрив поглед: шта она жели да сакрије тим својим лоше одиграним спокојством и овом суром

пређом што виси преко вена њене надланице? Било би много природније да ју је затекао како јеца на земљи с главом ослоњеном на треножац. То би била она!

Кад год би дошао кући учинио би исто: пришао жени, па — ватри. Од ње к било чему топлим, живахном. Тако и сад. Пламење с пријеклада засјени му вид, затитра топлим одсејајима по челу и мами га, мами. И сјећа га огњева дјетињства, огњева над запретаним кромпирима, при стије-нама које постају бијеле од пламена, мрке од дима и гара, огња у шупљини натрулог стабла, огња под котлићем, у којем буја пјена провреле варенике, огња на врху главице, у сумрак...

Али, шта је то крај кладе? Какве су то гужве, ти танани листићи нераспадног пепела? Неко је, без сумње, спалио хартију — неколико листова је згужвано, а остало исцијепано у комадиће.

„Значи... па, да... Сасвим је могуће... сасвим...“

Малочас, ту је био он!

Фини слојеви хартије-пепела. И стари, добри, равнодушни домаћи пламен — једини домаћин који је свакодневно под шљеменом, који упућује свима разигране букете добродошлице и испраћаја.

Он је ту био малочас!

Па што се онда упреподобила крај зида та љигава даска у црном ружу, та пресвета с ногама утегнутим у крпе да јој не попрскају вене... Вене? Додирнуо их је само једном својим прстима ужутјелим од дувана, додирнуо и тргнуо руку... Мека чворугаста испупчења испод којих клизи млака, разводњена, бескрвна крв, бљутава некрв...

А он је само ликом и стасом на мајку и чини се слабањак, с прстима узаним без зглобова, с угнутим грудима и плавкастим жилицама које се гранају по сљепоочници. Али, то се само тако чини, привид је то, обмана, игра недокучивог укрштања. У њему је крв Никшина, без сумње. Његов је Југ, само његов... „Је ли тако, друже Јуже, ти мали, јогунасти, кремени студентићу, ти свадљива праскава злици, инацијска... ти танковрата очева траго која се никад нијеси привила уз раме татино да се помазиш, ти...“

Загрнувши кабаницу спусти се на треножац.

Ту је Југ, још као ђак, сједио, ту, на овом истом треношцу — вукла га је на то некаква народска простота, истина, оплемењена малко. А Никша би се увалио у очев столовач — ено га, на саставима расточен сипцем, ороноу, с углачаним благо заобљеним наслоном за руке. Како се смире прсти на тој ћилибарској глаткоћи дрвета,

на тим дубоко утканим шарама које бјеже испод прстију попут ситног таласја.

Онамо, на полици, још су Југове ђачке свеске с корицама јако ублиједјелим, ижврљаним и књиге које је тако волио да повезује у картон, опшивајући их маминим разнобојним ибришимима...

„— Зашто ти, тата, свисока гледаш на сељаке, своје братственике? Ми нијесмо никаква сердарска лоза, ни господари, ни барони...“

— Па што, онда, учиш? Ено ти трнокопа и сјекире — урати ноктима у земљу!

— Али, тата, није учење важно, већ оно у срцу, оно...“

Пламен додирне лако узњихани котлић на веригама, лизне чађаву цаклину, па се повуче, врашки засакауће околу. По свјеже попрсканом и брезовачом обрисаној земљи јасно се види траг од врата до огњишта — клинци Никшиних нових цокула.

Благи мир под кровним гредама, на столовачу, по тканицама што прекривају женине сандуке, по полицама гдје су се вагани и карлице срили с порцуланским сервисима и остацима гарнитуре од брушена стакла...

„Тебе ће, тата, прегазити вријеме...“

Мачка, пиргаста олињала мачка спава на изврнутој распуклој карлици с које већ годинама

и годинама није склизнула павлаком подмазана кора скорупа.

„Вријеме? Шта је то вријеме?“

Благи домаћи мир над зујањем воде у котлићу, над клупком које је жена слијепо испустила, над трагом цокула и кабаницом којој је куршум прогорио рукав.

„Свако својим путем, сине...“

И воде се сливају, брзају једна к другој у загрљаје таласа и тишине вирова. А отац и син? Е, ту је развође. Немилосрдно развође времена и пркоса. Двије капи с два одблијеска — за два слива. Али, сливови су се подјарили, узмутили, укрестили токове у дробљењу и ломљави, потапању обала и пријетећем понирању...

„Али, тата...“

Само тај утуткани, топли, сањиви, размажени мир над бјелкастим плочама око огњишта и пепелом и једном пахуљицом сагорјеле хартије што је врели ваздух одиже и узвитла к веригама. Само тај мир...

Крај плоче — оловка! Мала црвена оловка на брзину зашиљена, утиснута једним крајем у чаурицу, револверску... Брушоцка оловка и чаурица! Оловка комесара чете!

Никша се сагну, дохвати је с два прста, некако опрезно, не знајући зашто то чини ни шта би с њом. Једном науми да је стави у унутрашњи

цеп своје кабанице. Али — ваљда га и Роса гледа — учини му се то неприлично; и што да товари на себе неспокојство... Упути се полицаи и спусти оловку између књига и свесака, не додирнув их.

Уто нахрупи вјетар и једва притворена врата (откад је загазио у рат није чврсто затварао врата за собом — из опреза, из спремности да излети напоље?) у широком луку открише један дио брда и облак сњегоносни. Роса се откиде од полице са сућем и одгега к прагу.

Пламење се опет примири.

Никша учини корак-два с влажним дланом на челу.

— А како бјеше обучен?

Роса — између два уздаха:

— Зло и никуд горе!

Нејасно је чуо како му прича нешто о танком капутићу са закрпом на лакту, о пуловеру неком позајмљеном, о кратким гаћама у којима је син трчао за фудбалском лоптом, о томе како су неки сељаци много топлије обучени од Југа...

Никша нестрпљиво пружи руке да је ућутка. Онда, свиклим трзајем рамена, готово једним покретом збаци кабаницу са себе и лаганим одмјереним покретом положи је на наслон столовача.

— Подај оној несрећи... да се не премрзне...

И не би више мира за мајора Никшу.

Из села је допирала кукњава и повици. А он се усходао од врата до паучинасте завјесице на прозору који је донедавно био облијепљен хартијом. Шта он ту још хоће, поред те жене која крши млијечне прсте на црнини груди?

Трже врата испред себе, па се раскорачи на камену прагу и стаде цупкати петама и стезати на леђима суву, увијек осјетно хладнију лијеву шаку.

Из села су се дизали повијени стубови дима и хватали се ниских облака. Мрков, узнемирен крицима, престао је да грицка сијено и само стрижс смеђим ушима.

„Чините своје!“

Киван на себе, мајор пожали што и он није тамо, да суне кроз огњеве и опали на себи љигаву кошуљицу слабости... Тренутне слабости, додао би он. Али зар то сада није свеједно...

По селу горе партизанске куће, а он, мајор Никша — отац комесара чете — раширио се на својем прагу, без коња, без кабанице командантске и ријечи која држи људима усправне кичме пред куршумима!

„И ти да ми цмиздриш крај огњишта!“

Вјетар му охлади чело. Вјетар који доноси горки мирис паљевине и искидано прамење кукњавае.

Наноси ли му то вјетар овај промукли женски глас што га салијеће и гризе чак и изнутра.

„— Мајоре Никша! Мајоре Никша!

— Даље од мене!

— Зар ти... наш Никша... да палиш и робиш? Наш Никша...

— Глуп сам за молбе!

— Глуп? Што онда и своју кућу не потпалиш?

— Своју?

— И твој син је тамо!

— Не знам за њега...

— И твоја је кућа обиљежена, иако је мајорска! Зар су наше пушаре горе од ове твоје?

— Па шта?

— Потпали и њу, мајоре Никша! И она је дала партизанску пушку, и те какву!

— Али, жено, ја сам га отјерао, ја сам се одрекао њега! А ово је још моја кућа! Моја!

— А оловка?

— Каква оловка и трице!

— А кабаница?“

Ни жене, ни гласа њена.

Само вјетар све жешће налијеће на голограну стару крушку, откине по који заостали, рђом изједени лист, преврће га и заноси некуд преко крова.

Путањом притрчава Кићун с два војника који су мало заостали. Брада и обрве му осмуђени,

десни рукав распорен на рамену. Са усне му виси
конац бале.

— Мајоре, шта га је плијена! Мајоре...

И умукну.

Видје мајора само у блузи, крагне раскоп-
чане, модрих образа, угашених очију које су гле-
дале некуд према Жутој Греди.

Видје мајора како се праћакну над седлом
и свом силином притеже дизгине да се Мрков
пропне.

И пречу гласове војника иза себе:

— Мајор без кабанице...

— Био чово врх жене!

Мајорова рука суну према отвореним вра-
тима. Лице му се зрчи, изобличи, па се наједном
процијепи:

— Палиии!

Војници остадоше на својим мјестима, без
даха, устију отворених као да им је тешка брада
одвалила доњу вилицу.

Никша се исправи, сав усукан над облучјем.

— Сатри! Нема те лицемјерне иконе пред
којом ће омекшати мајор Никша!... Чељад на-
поље, остало нек сагори! До темеља! Све!

Кићун крочи корак натраг, полуокренут
к старјешини.

— Зар... и кабаница, мајоре?

— И кабаница!

НАДГРОВНА ПЛОЧА

Икове изблиједјеле очи само што не искану
преко водњикасто црвених доњих капака. Штап,
усукан и чвороват као и зглавкови руку што вире
испод обуђавјелог шајака, глатко се пресијава у
витлању над зеленкастом сједином главе. Боре
по лицу, и млохаве кесице на подбратку, и нос
са длакавом брадавицом — све се то гужва око
безубих уста. И чини се да му је свака вијуга и
сваки трзај лица само ради изразитости уста
и вилица, ради јетких ријечи и рогушења.

— Кртичји синови, грицкала, опутари рођени за потру!

Пред старцем се снуждио Панто, танкобрко момче у сапетим сукненим чакширама и дотрајалим варошким сандалама покиданих каиша.

— Панто, шанто! А дадох ли ти зимус ону врећу од костријети? Не трепњи, не трепњи, ха! А рече ли ми ти, пред људима, да ћеш ми за ту врећу — нову новцату — да ћеш ми одрадити? Не гранај рукама, не гранај, ха!

— Е, слушај, е... Све прољеће ми је гној из цјеванице... Ама де... Није ти врећа потребна за онај свијет!

— За онај свијет! Дивно ли то срочи... Кртичји синови, опутари! И ви сте ми некакав род и рођаци! Тви на тебе! И кам се на камен ослони, а ја немам на кога. Не топњи тим копитима, не топњи, знаш! Ха! „За онај свијет“ — на кога се уврже тако зломислен, модра те муња пинула! Хајде сад, иди. А сјутра да си ми на њиви — у цик зоре! Ха!

И дуго је старац, обилазећи међе и већ опузле плотове, режао на своју родбину, спомињући њена тешка огрјешења и своја даноноћна страховања од насртаја тих, ђаво га знао каквих огранака братственичких, од себичних и безобзирних ћуди које се снују око његовог самачког,

готово пусничког иметка. Прије неки дан Јагош му затражи допуштење да на оном неугареном окрајку при шуми засади купус. Да сади купус на Иковој земљи, код њега жива! И још се послије разгоропади: „А имаш много те мртве земље, незајазни старче! Убрзо ће ти бити предовољно — за онај свијет — два метра посне смонице!“ Ику се чини: сви су зинули на његову муку — да бар очопле нешто или штету причине, ако не могу да смотају штогод вредније. Колико је пута чуо како му сијеку пруже у забрану. Али ноге су му већ преслабе да се загна за оним младим лакцима. Кад би стигао у шуму — за гласом косијера — нашао би небески пропланак у густицу; патрљци љескових младика личили су му на кукурзне стрњике послије жетве. Чак и нестасале, брижљиво окресане цериће крали су му за бадњаке!... „Шта ће ти толика шума, Ико? За онај свијет биће ти доста три-четири чамове даске.“ И само — дај, дај, дај! „Ико, дај косу, дај брус и наковањ! Ико, требају ми виле и грабуље — нећеш с ђаволима пластити облаке! Узајми ми, Ико, врећу жита — до новог! Ико, ни за сјеме ми није дотекло! Ако ћемо право, шта ће теби она стара дрљача, дај ми је, Ико!“

— Опутари! Грамжљивци! Само што неко од њих не завали: Ико, прозоре ми своје позајми

— бије ме промаја! Такве неродбине, таквих лакоких готована не видјеше ми очи у мојих седамдесет и кусур година!

Сјутрадан Панто не дође. А Ико се, по обичају, не разапе на међи да га позове и избручи гавранским гласом.

Осјетивши најприје како му се изнутрицом прикрада зимогрожљива дрхтавица, а затим слабост и краткодаха мука на ожичици, Ико не доврши облачење. Брзим покретима, не препуштајући се нехајној свиклости, он се узе скидати, уједно спутан опрезом да не повриједи у себи безимену бољку која му магли оно голо прозорско окно.

„Де, јадан не био, одмори се. Узрадиће се, узрадити...“

Јучерашња вода учини му се тешка и као да је упила у себе некакав отужни, бљутави задах.

„И та Стевка! Кад је да се приузме што за себе, полети, пуста, марама јој не стиже рамена. А кад је да се урани, да се боникку дода јутрошње воде или угрије цигла, ње — нема!“

Соба, некад готово варошка — молована, са завјесама на широком прозору, с политираним чивилуком и никленом кваком (све за вољу жени и снахама), већ се сва удроњавила, навукла на

себе патину чађи и паучине. Влага је узорала по поду бразде трулежи. Завјесе с два извезена анђела над стрелицама полусунца распадају се — један анђеол тек што није остао без крила, а другоме се подерао трбушчић мало ниже од пупка. Модри цвјетови на зиду разазнају се овдје и ондје — њих би Ико, у доколици, потражио оком и сјетио се љета кад је ова одаја мирисала на свјежи малтер, на пилотину и масне боје, кад је затицао синове како се безазорно њушкају с младима и кад се није љутио на дјецу што су се поваздан дозивала кроз шумарке берући љешнике који су били обилно родили. А отада до ове смолаве поњаве и до овог јастука из којег испадају мрке перушке и до ове ознојене сједине на јастуку прошла су глува, у земљу заривена љета и бијела зимска самовања између жаровља и безлисних видика.

Посивјеле зјенице одмами му некаква бесмислено изувијана шара по таваници. Неко је некад хтио нешто тим смионим покретом четке по чађавој основи, па, у недоумици или обесхрабрен, застао и сад се тај траг надноси над Икове очи и причањава му се час као омча, час као немарно бачен танки појас. Гараву таваницу прожимају плавкасти просјаји, она се заобљава у куполу омамљујућег дима, чији се свод ослања на узглавље, па на прса, на дах старчев.

Из сунчана блијеска испловише Стевкина рамена. Врата остадоше отворена. Увијек Стевка тако: пусторука, перја некуд и гицка се — ни ваздух се не склапа за њеним куковима. Колико је пута, за љуте циче, подвикнуо на њу да затвори врата, иначе ће је гађати цјепаницом међу плећке. А сад, нека је...

Над Иком лагано тамни и спушта се плави свод. Гарав је и прашан. А онај траг се сколутао у омчу и намиче се на старчев поглед и дах. Како да се дише, да се напију прса!

... Опружио се он на одру. Слеђене ноздрве и бркови. Чело осуто плавкастим прахом. Нешто налик на свијећу пламиња му чело главе. Покров бијел, танак — ледена скрамица. Онај пламичак се повија од лелека и црних марама-ресача које се јатимице вију око одра. Лелечу ли то људи или попијевају? Је ли то, забога, женско нарицање или кикот? Сви сандуци по кући су отворени — узимајте, рођаци Ика Маловића, узимајте шта ко хоће! Све су полице испретурале, све од темеља до шљемена отворено и преровано — разносите, направите се, својто Ика Маловића! Ено, шантави Панто с гнојавом цјеваницом набија котлове и сахане у нову новцату врећу од костријети, упиње се да стрпа унутра и вериге, па поскакује и отреса рукама — опекао се! Ко оно носи столице? Јагош, зна се. Обла-

порна увијуша Стевка перчина се са женама око Зоркине робе из сандукâ који нијесу отварани откако она почину испод бусена и дрвеног крста. Дјеца уз мишћу цику разграђују плотове и бацају мачке у бунар. Коњи се копитају по простирци јаре пшенице. У шуми непрекидно и све бјешње лају сјекире и косијери — труло, прије неколико година опало лишће опет је сагледало небо и као живо се помиче, гмиже уз стабла, уз гране...

И све се за трен губи. Неко се дозива у даљини. Стевка, изгледа, цјепка дашчицу за потпалу. Анђели се готово непримјетно њихају на облаку платна. Затегнута паучина подрхтава од звукова који прате старчево хрипање и урањају у кутове тишине.

... Сјатише се синови и снахе и унучад невиђена. Не бришу сузе над одром, већ се тискају око тапија и признаница ужутјелих. Најстарији син, полицијски писар, утегнут у парадну униформу, са сабљицом која би љепше пристајала госпођицама, вуче за собом бујнопрсу жену у црној свили и виче: „Све продати! На добош! И њиву, и шуму, и ливаду! На добош!“ Млађи, мало погурен и ћутљив финанс — већ двапут оптужен за примање мита и двапут помоћу мита, очевим новцем, испливао — наједном постаје борбен и рјечит, притиска шаком тапију очева имања

и сикће у лице старијем брату: „Овдје ти не признајем старјешинство! Продаја — и паре на једнаке дијелове!“ Старији запјенушио: „Све на добош, све!“ Говори ли им то он, Ико, или његове ријечи, издвојене, саме облијећу око њихових науљених, брижљиво зализаних перчина: „Полако, дјецо! Зар се отац није грдно задужио школујући вас? Зар није сатјерао себе у земљу да би вас, што се вели, на пут извео? А ви, поганци, писасте ли кад оцу, питасте ли га је ли му тешко, стеже ли га реума, пошто су надничари, колико још има рата па да га одмјери банци од шаке до лакта? Посласте ли му коју црквицу од тих ваших масних плата, посласте ли, ха? Велите: ти си, Ико, себичњак, гледаш да што више згучиш под своје сједало! Себичњак! А ви? Ха! Хтјели бисте моју муку на добош, па да лијепо паре подијелите, никаква вјеро! А од тих пара намјестили бисте женама златне зубе и купили им ципеле са петама од педља, и накуповали бисте се мириса и кобасица и сланине и оне црвене боје за женске усне... Е, нећете, нећете! Ха!“...

Обузета страхом над старцем који бунца, Стевка се усуди да пружи руку и протрља му чело влажном крпом. Онда је ослушкивала како Ико мрмља и стење:

— Готово... Судњи час...

Изненада се старац оприје рукама и придиже главу.

— Зови ми клесара, ха! Даћу ти једне ошвице... Зови, брзо! Де, потеци — клесара!

По подне Јагош уведе к старцу ониска кратконога човјека с рукама које су му висиле до самих кољена.

— Ево ти клесара.

Зачудо, Ико и не погледа незнанца (однедавно је у овом крају, а нико не зна ко је и одакле је). Он се загледа у Јагоша: било му је несхватљиво што се тај наметљиви рођак брине о његовим жељама (иако није молио њега већ Стевку), доводи клесара и распитује се за старчево здравље, чак и последије оне отровне препирке око парчета земље за купус. Уз то, старац није хтио да пред Јагошем ода своју радозналост према незнаном каменоресцу. Биће да је рођак потрчао да прокопка шта је Ико наумио, па да то онда разгласи на све стране и да пошаље писмо његовим синовима. Међу оваквом родбином човјек мора стално бити на опрезу — никад не знаш с које ти стране спремају подмуклу замку. Али, он никако не може себи да објасни зашто није дошла и Стевка да узме обећане ошвице.

— Јагошу, синко, остави нас. Хоћу нешто насамо с овим човјеком... Хајде, што се скањујеш, одлази! Ха!

— Теби се, стрико Ико, све опрашта, а ти другоме...

Јагош се удаљи с негодовањем и тугом коју старац и не опази.

Договор с клесарем поче отегнутим тајцем.

Придошлица је мицао кратким вратом, трудећи се да одока оцијени гдје је ово запао, с ким има посла и какви му се изгледу пружају крај ове самотне постеље.

Притворених трепавица, као да је спокојно придријемао уочи оног што треба да предузме, Ико неопажено осмотри клесара. Густе састављене обрве, сасвим црне. А коса оштра, просједа — један прамен укосо пресијеца жуто чело. Очи плитке, буљаве. Необично широке вилице урасле у рамена. Какав је ово човјек, за име свијета? Ико унапријед страхује. У њему изазива неповерење онај кратки кожни капут с огољелим дрвеним дугмадима и чакшире опшивене кожом на кољенима. Гле, камени прах увукао му се у косу, у трепавице, па чак и у влакна мрких чакшира и у пепељасте гете.

„Ђаво га знао, ха — ипак мора да је добар мајстор“ — закључи старац да би умирио себе.

— Па, како сте, стричане? Је ли вам што боље?

Дубок, звучан глас, не без топлине, смјеста преплави све препреке отвореном разговору.

— Зло, никад горе.

— Не тако, стричане!

— Видим ја своје, ха... Старост — пробушена мјешина, годинама цури, цури и истиче. Закрпе не помажу... Е, при крају сам ти, видим, при крају...

Клесар као да пречу старчеву жалбу, забрунда о томе како је он овдје нов човјек, без довољно пословних веза и пријатеља, како људи још увијек гледају на њега с неповјерењем (о, не узима он то за зло!) и нерадо се одлучују да му повјере какву замашнију наруџбину, а он је (и то ће се знати једног дана!) мајстор на гласу и несрећни роб камена. Онда застаде, па се сав усреди к старцу, налегнув прсима на кожна кољена чакшира.

— А ви — што сте ме звали?

Ријешен да замисао оконча напречац и без икаква колебања, Ико скреса:

— Да ми начиниш гробницу! Знаш, за мене и жену ми, почившу Зорку... Ето, ха!

Клесар се одиже са столице.

— Гробницу? Одмах сам себи рекао: ево правог човјека, ево човјека стамена, од реда...

Гробницу, него шта! Ето, куд год крочите, обрните се око себе: скљокавају се куће, пропадају најтврђи градови, мостови се руше као дјечје кућаре — а од људи остају само киљани, по рудинама, око цркава... Гробницу, брајко, него шта!

— Гробницу, гробницу, ха, — преноси се слаби одјек преко болесникових усана.

Смиривши се на столици, сасвим увјерен да му посао неће исклизнути, клесар показа да је веома говорљив и да га је усхитила Ивкова одлука.

— Гробницу, плочу! Мермер, гранит. Еј, ништа без гробнице! Ево од чега ме је страх, стричане: удомих толико људи и породица, а ја ћу, бескућник и путник с длијетом у рукама, остати без своје вјечне куће. Зачепрљаће ме негдје покрај пута... Е, под гробницом се лакше и мирније спи. Усправна плоча с именом, то ти је, брајко, жив човјек, жив! Под плочом се кости смире, почину...

— Умукни, дијете! — лецну се Ико. — Доста о томе, ха!

Клесар сљуби широке дланове и калуђерски смјерно наклони се к узглављу.

— А какву бисте форму хтјели?

— Форму? Форму, ха!

— Ево, ту имам нацрте, мустре, што кажу... Изволите погледати — могу да створим у камену

све што замислите. Рецимо, овај је масиван, са широким постољем, усправна плоча или узглавница тупо заобљена... Овај с крстом — за крстове сам душа, само се длијето распјева кад клешем! — то је за људе побожне... За ову форму, бечку, најбоље одговара љубичасти мермер...

Старац га објема рукама одби од себе.

— Носи ми то испред очију, ха! Форму?... Велика гробница, бијела! Плоча висока, нек је људи гледају више себе!

— Рекосте и за супругу... А, мислим, добро би било да уклешемо два овала за ваше слике, а около вијенце, над њима чвор једне траке, чији ће крајеви падати... Све у барелјефу...

— Траку? Нек буде и трака!

— Смјеста сам оцијенио да сте, овај, од укуса. Али, каква замисао, боже мој, каква великољепна замисао!

Између њих се опет уплете тишина. Болесник закуња, мрдајући уснама. Испод капака му се уокруг покрећу очи, а прсти чупкају длакаву поњаву.

— А паре, стричане? Како ћемо за паре? Не могу почсти без капаре... Не ради капаре, ни пошто! Али, сиромах сам, а материјал ми треба — како да почнем, овај... без подлоге?

Ико се прену.

— Овако: продајем земљу и кућу, ионако сам ту гост још дан-два... Продајем, дакле. Биће нешто дуга, овамте-онамте, једно с другим — остаће за тај камен и твоје руке. Остаће, ха!

Клесар устаде, протегну дугомашне руке, па припи шаке уз бокове и закорачи к прозору. Пошто се врати к старцу, засу га питањима: те како ћемо ово, те оно.

— Не питај ме ништа, не питај! Ха! Клеси, синко, само што брже, клеси — као за себе!

Зби се оно што нико није очекивао: Ико оздрави!

Тога дана никога жива не пусти к себи у кућу — узалуд су му рођаци долазили пред праг и молили га да отвори. Панто му је кроз прозор довикнуо да се може, кад дође до невоље, склонити под његов кров „до оне уре“.

— Мислите, зар, да имам сакривене дебеле паре, па да што ућарите? Или да од синова тражите за издржавање старца? Ха, знам ја вас, опутари једни!

Затвори чак и прозорске капке.

При свјетлости петролејке ваздан је шљапкао по кући, пео се на таван, узалуд сезао да помјери запечаћене сандуке — није ли нешто пало иза њих.

Пред сумрак свали се од туге и умора на свој столовач.

Све до овог часа није могао докраја да схвати шта се с њим одиграва. Остати без ичега, објесити своје посљедње старачке дане о раме заједно с просјачком торбом — па шта? Неће ни то, бој се, дуго потрајати. Барем је саградио себи вјечну кућу која га чека, бијела под небом и грањем, гостопримна и само његова.

Али сад, пошто је у торбу потрпао нешто прња и ситних личних потрештина и ослонио чело на углачано дрво столовача (тамо гдје му је обично десна рука почивала), очекујући новог домаћина ове куће и имања, — Ико осјети како је туђ себи у овој одаји, и самој овој одаји, и голим, попречно положеним даскама у кревету, и крпама завјеса које малоприје у срџби стрже с прозора. Клесар већ има у рукама тапије и бануће довече у кућу, довешће своје наполичаре и приметнуће с њима дуге разговоре и погађања. Можда ће зарећати да отвара сандуке — у једном од њих је и Иково укупно одијело: златом извезени џемадан, димије, нова капа, појас и слав. Држао се притом надмено или тјешио Ика, свеједно. Старац то не би могао да поднесе. И, најзад, што да он виси ту, као одбачена ствар међу стварима које су већ туђе, што да дочекује

новога домаћина? Ето куће, па нек чини шта му је воља!

Ико се исправи, похита до петролејке и дуну у њу. Онда се сагну, напипа торбу.

Врата остави широм отворена.

Што је брже могао, закорача путељком. Ниједном се не осврну да погледа кућу. Не скрену поглед ни десно ни лијево, док је пролазио поред младог кромпиришта, поред леја с поврћем, поред пшенице. Не осврну се ни да погледа љескову шуму, коју су понегдје надрастали окресани церићи и, на једном мјесту, високи букет топола које је он просто мазио. С пуном тешком торбом о рамену и празних груди грабио је према сеоском путу. Куда? Свеједно. Само што даље од рођака, да се ко од њих не наслади његовом невољом, да се не показују као добротвори према њему који их је одувијек гледао свисока. Што даље од њих! Али, опет, остати негдје близу гробнице, имати је чешће пред очима и припазити.

Смрачи се већ. А Ико иде посустајући.

Пут га наведе поред гробља.

Да сврати? Не, погледаће одавде, искрај вратница.

Прихвати се рукама за гвоздене шипке и осјети под прстима да су храпаве од рђе и хладне.

Види ли добро или му се само причињава? Украј гробља, из мрака прошараног обрисима др-

вених и камених крстача, извила се бијела висока плоча, усправила се некако пркосно наспрам трпшног звоника капелице. Старцу се чини да звони одбљесак те плоче, а све је око ње потамњело, згурило се, прилегло к земљи. Она је просјекла мрак и бије му бјелином право у повије. Или — не! Није то никаква плоча, већ грдно висока утвара огрнута чаршавом. Ено, наткрилила је све оне убоге крстаче око себе и закорачила према вратницама, према Ику. Он устукну, протрије дланом очи. Ништа. Плоча се смирила на својем мјесту, ни да је од леда срезана.

„То је све што ми је остало од варакања са земљом, од жуљева, разглављених крстију, зноја и бриге за ових клетих седамдесет и кусур година!“

Ноћивао је близу гробља, у напуштеној шупи од прућа. Облијепио ју је блатом, припокрио сламом коју је од некога добио.

Готово свакодневно одлазио је на гробље да се одмара и ћути уз глатко клесани камен. Око гробнице је почупао дивљу траву и стазе посуо шљунком. Од некакве даске начинио је клупицу, па би сједио на њој, с рукама међу кољенима, погрбљен, загледан у ситне бјелкасте облутке крај својих опанака. Није подизао поглед према

усправној плочи, јер му је она, чини се, ионако увијек била пред очима. Сав таман, у мрком искрпљеном капуту, одударао је од овог благо тесаног мермера и био као убоги просјак пред дворима за које се никад не зна хоће ли понудити свој праг подераном опанку.

Остане ли без ичега за храну, зађе по оближњим селима, од куће до куће, као по неписаном реду. У домове својих рођака није залазио, и чак је страховао да из чисте заборавности не упадне к некоме од њих. Тако је поиздаље обилазио и њих и своју негдашњу кућу.

А просио је на необичан начин. Покуца на улазу, прекорачи праг без ријечи и спусти се на најближу столицу. Рекло би се — свратио је само да одахне и одмори ноге од турског пјешачења. Сједи тако, погрбљен, са спласнулом торбом крај ногу, са штапом и рукама међу кољенима — баш као што скрушено самује уз своју гробницу. Не погледа никога од укућана. А кад му домаћица, као умимогред, спусти штогод у торбу, посједи још тренут-два, па уздахне, обазре се око својих ногу и — крене даље.

Нико се није усуђивао да му ишта спомене или га упита о гробници. Само га једна баба прекори што већ не пренесе женине кости „у нови дом“. А он тада каза, једноставно и мирно: жеља му је да обоје буду заједно спуштени под плочу.

Спарни облаци спустили се готово до неугледног и с једне стране ошкрбљеног крста на капелици. Посмртна звоњава лијепи се за мокру земљу.

Ико се повио на клупици. Пружи руку, додирне камен осут сивкастим пјегицама. И, као да је Ико већ унутра, а он сâм неко други, лагано куцка црним ноктом, дозива га.

„Па, Ико мој, није ти замјерити. Лијепо ти је ово засвођено над челом, прелијепо. Ту ћеш се, Ико мој, као човјек од реда и части, спокојно одморити. Никаква шуша да ти не ремети сан. Нека те, нека. Начинио си себи дом да ти може позавидјети сваки домаћин. Још кад би неко дрво, липу какву засадио овдје — знам, увијек си волио мирис липова цвијета — па да ти још и хлада даје... Е, Ико мој, па и твојој Зорки ће бити драго кад је извуку испод оног сатрулог крста и оне отровне травуљине, него шта!... А, питао бих те нешто, ако ћеш ми право рећи: да се ти, лоло сиједа, нијеси погордио што ова твоја узглавница висином и бјелином надрасте све око себе? Што ваљаш ријечи, ха! Ушепртљио си се, видим — нијесу чиста посла, погодих ти живац!“

И, ево, стиже та црна погружена поворка. Љуља се сандук на раменима момака. Уносе га

у капелицу. Облаци више не подрхтавају од звоњаве.

— Кога оно донесоше, младићу, кога?

Момче бјелкастих обрва, пјегаво, као преко воље се осврну према Ику. Поћута, одмјерив га подозриво, па се загледа преко бодљикаве жице којом је опасно гробље.

— А, ту... некакав сиромашак заковрнуо. Шта ће, куд ће с њим? Никога свога нема, веле, међу мртвима. И ето, сад отварају гробницу његовог даљег рођака чија се кућа поодавно истражила. У ту ће гробницу, веле, да га увале, да не самује сиромашак. Рекоше, и за његове мршаве кости има мјеста под плочом.

— Како рече, како рече, ха? Чекај, еј!

— Ти си, старино, досадна гњида!

Ико потрча према старој гробници од бетона. Одиста, испод плоче су биле подвучене гвоздене полуге. На два-три мјеста бетон бјеше одломљен по ивицама. Хтједе Ико да се успротиви, да повиче: „Шта то чините, људи!“ Али нашто? Рекли би му: „А ко си ти?“

„До чега се дошло, људи моји! Зар ни послвије смрти човјек не може бити миран од којекаквих тамо...“

Он суну стазом између поређаних гробова, спотаче се о некакав избочени камен, опсова.

„Шта се ово чини, људи? Каква су ово бесудна времена, ха! Гдје је та правда — људска или божја или ђавоља?“

Допаде до своје гробнице, ницице се баци преко поклопнице. Од тог удара јекну празнина под плочом. Јека зарони у дубину. Ико се усправи трзајем, угну главу међу рамена, па одступи корак-два.

Групица радозналаца упути се од капелице к њему. Ваљда су хтјели да виде то чудо од гробнице и човјека који је ради ње — као на какву бјелопуту милосницу — суновратио све што је имао.

Опазивши их, Ико побјеже к вратницама и даље, пољаном.

Замишљао је како некад, послвије ко зна колико година, неко може да „ували“ у његову гробницу рођака-сиромашка. Може то бити онај смушени Панто, или видрасти Јагош, или — никуд црње — она успаљеница Стевка, или дјеца њихова.

„Шта ви мислите — ха! — да је Ико Маловић каква прњица од човјека? Не дам се ја, бре! Не дам, ха! Доскочићу ја свима вама, макар вам се гробови на крстаче поперили!“

Даска крај Икове гробнице иструлила је — нико одавно није прилазио да на њој посједи и поћути скрушено уз мермерни покров. Чак ни о задушницама жене нијесу походиле гробницу. Само би се, издаље, поређале да посматрају витку углавницу и на њој двије слике у позлаћеним овалним оквирима око којих се преплитао богати рељеф вијенаца и трака. На једној слици је била оштроноса жена, с прејако оцртаним ошвицама на кошуљи и заплашеним погледом. С друге је натмурено гледало лице Иково с усуканим брковима.

Сувих усана, истегнута грла, понека жена би срицала слова с плоче:

ВЈЕЧНИ ДОМ
ИКА И ЗОРКЕ МАЛОВИЋ
ОСТАВЉЕНО У АМАНЕТ
ДА СЕ НЕ ОТВАРА

Ш А Л

И коса њена, и посивјела марама-убрадача, и очи посути су мутном скрамом утрнулости. Усне вазда малко размакнуте и суве, као да између њих не струји млаки дах. Њено лице, ошинуто муњом која је пропарала вид, остало је укочено и тврдо, тупо и студено, изразито у залеђеној безизразности својој. Више има живота, више титраја и комешања на мраморној бисти с очима од слијепе бјелине.

Марна стаде пред брвнару, сва укрупљена, с лактовима уз слабине, с квргастим зглобовима прстију, укрштених под ресама убрадаче.

Покрећу се само очи уз жути сијев биоњача. Шта?

О, погледај: сунце се котрља и као дукат урања у прамење облака. Риђи пламен јесени лизнуо уз присоја. Бреза високо склопила вите руке, па се врти, врти и извија, а косе златасте шибају бијела бедра. Храстови се расули у стријелце. Уздишу, хукћу, посрћу од опијености грозне, готови да насрну к брези, да се навале на њу грудима руњавим од маховине. Гле, искаче поток из своје удолице и мокром пјеном прска ноге брези, а она, заголицана језом, поскакује и увија се. Од кикота њеног подрхтавају гране јасенова и жута јата падају к земљи да их захвати витао и обавије јој голотињу бијесним велом... Доље, у тјеснацима и буковима рјечним, завијају вукови. Литица над водом стреса се од страве и устура се натраг...

Марна утону у послушкивање гласова ријеке, а онда се и сама најези од нечега, нагло крочи к својем прагу и ступи у сури рам, гдје се дан дијели од сумрака брвнаре.

Мало касније појави се опет на прагу с крњим крчагом у руци. С њега је мјестимично почела да опада глеђ.

Босе ноге, поцрњеле и испуцале, газе нечујно по ситно здробљеном шљунку, а вршци прстију додирују пепељасте плоче, сложене у зид с једне и друге стране. Као нехотице, прсти захвате са-сушен лист, повуку га док не западне између плоча и онда слијепо прећу поврх њега.

Све је ближе ријеци.

А ето, сумрки облак застире сунце, а поодра-сла пилад на стрњишту, уз ужаснути цијук, бјеже под гологране шљиве — учинило им се да је на њих пала орлова сјенка.

Марна, сва у црнини, мјесечарски слијепо и свевидо слази обзиданом путањом. Сјенка за њом није сјенка већ црни траг.

Мало даље, уз плоче, двије женске повезаче — једна сивомрка, ублијеђела, а друга прљаво-жута, с плавкастим порубом — примичу се једна другој и два гласа шиштаво се укрштају над међом.

— Ено је опет!

— Е, сирота.

— Кад изгуби пород и памет, још и нијема остаде.

— Е, грјехоте добога.

— И као да не чује. Заклела бих се да је оглувјела.

— Е, свашта.

— Црна јој слобода и црно самавање.

— Е, друго.

— Да се бар може исплакати и пожалити пред ким.

— Е.

Зашто је Марна убрзала корак и зашто су се прсти који су лебдјели над плочама нагло стисли у песницу под самим чвором убрадаче? Нијесу ли до ње допрли уздаси са међе и, ако јесу, шта су пробудили у њој, кад јој очи једнако тупо блуде преко рјечне мељаве к стијени прошараној нажутим пјегама?

Ни да се осврне, ни да устегне ход у жељи да ухвати какав шум са стране.

Стаде под обронак над којим се разлистало крило од једрих љескових омлада — ту се зачиње и спушта к ријечи блага јаружица, жбуновита и травна.

Клекну поред свиленог млаза, што змијуга с љигаве удубљене дашчице и баца унаоколо кани, а никако да спере рђу с клонулог лишћа лопуха.

Млаз ошину њен испружени длан и, за трен само, прокључа на њему и распреде се у танане нити кроз пукотине између прстију и разли се по мрежастом скелету трулог листа, с којег је већ давно опало расквашено ткиво.

Она принесе длан устима и спусти суви пољубац на водено сребро. Затим, готово без дрхтаја, с длана изли неколико капи у крчаг.

Послије те игре заклокота, задави се узани грлић.

Истим путем — натраг.

И као да није само њен ход омеђен тешко налеглим плочама, овдје-ондје обурваним, трошним. И поглед њен и дашак живота у подгрлцу крећу се узаним процијепом између стијена бесунчаних, студених и буђавих, по којима плазе аветињски облици, од врцкастог пуноглавца до вучје чељусти.

Марна застаде испред својег прага и учини покрет као да се крсти и поклецну једним кољеном — ни да ступа под сводове излизане уздасима који на тамјан миришцу...

У поцрњелој, одавно неоструганој карлици било је шест куваних кромпира.

Он је узео три.

Као и раније, попео се на столицу да би опет досегнуо таванску греду, загрлио је и, стењући, објахао здравом ногом. И — опет у поткровну таму, изрешетану жутикавим тракама дневне свјетлости. Опет на кабаницу, прострту преко некаквих крпа, шачице сламе и утрињене отаве.

Никуд до под шиндру, чађаву од ове вјечите тмине, под штице које су споља бјелкасте, умивене облацима и ведринама, а које може — са својег лежаја — руком дохватити, кад се не би бојао помамне жслџе да их развали и протури рамена у дан. Јер, чини му се, од дана га дијели само ова танка продрта љуштурса, ова натрула кућна крљушт, прашна, ова печурка тмине над огњиштем које се — за кратко — пали само једном дневно.

Отегнуто шкрипнуше врата.

Риђан се притаји.

И сама рана на листу десне ноге притиша се, утрну.

Трепавице једног ока увукоше се у пукотину између двије даске и златаста жута зјеница, подливена крвљу, опази женску сјенку на платну дневног свјетла, укосо пребаченом преко прага.

Неутјешно одахну:

„То је она, вјештица!“

Нека је до ископа проклет онај час у који га, измрцварена и избезумљена од страха, прострижене ноге, притијесни једна ноћна партизанска хајка и нагна пред овај праг. И нека је до најдубљег срчаног бола проклето оно искушење, када је, пребацив око врата каиш карабина, скочио да се ухвати за греду и опкорачи је здравом

ногом да би се улипсио на тавану, послушкујући како потјера одмиче узбрдо. И нека је по сто пута проклет...

Ова вјештица неће престати да га мучи.

Ено, притворила је врата, испруживши унатраг руку која одмах послѣје тога паде низ њу. Њен овисоки суви стас ови се тамносивом, сумрком празнином брвнаре. Положи крчаг на искошену полицу и — као да се покренуше њене растављене усне.

Опет почиње, за име свијета! Свакога дана исто, до крика, до лудила исто!

Рамена јој се побожно окрећу према карлици. Очи креснуше сулудим варницама.

У поцрњелој, одавно неоструганој карлици било је шест куваних кромпира. Он је узео три. Појео их је неољуштене, са горким окцима за клијање. Још и сад му се чини да му је остало залијепљено за непце једно парче корице. Испуцали језик лијено се помиче и тражи непце. Узалуд. Пали га жедна врелина из грла.

Трепавице се размичу колико допушта пукотина — тамо је крчаг, пун смирена клокота, умивен мокрым студеним одсјајима. С њега је мјестимично опала глеђ. Уско грло с црним отвором гледа к тавану.

Опет ће она да га мучи.

Чини му се да чује гргорење у грлићу крчага и вучки би у њега загризнуо и пио би режећи, урлајући, давећи се.

Али, спарушена рука старице пружила се, застала изнад карлице и храпави шапат, краткокодах, натопљен опором топлином, забали на њеним уснама:

— Блага душо, голубија, перјана. Сићи, блага душо, оди-де!

Поглед њен уперен је право у пукотину и Риђан протрну од трепавица до гнојне ране на нози.

— Ждракара, цингара, душице! Узми кудељу и клупко... За плетиво у борак, за ошвице и ћенар, за шал црвени...

Црвени шал!

Он заиста има један шал црвени у руксаку, међу „успоменама“ својим, скинутим с оних које је „спровео у штаб свевишњег“... О, јесте, јесте! Као да је сад види: дјевојка је лежала с главом низбрдице. Руковијет жуте косе испод звијезде чохане. Из бутине, разнесене гранатом бацача, шикља црвена кријеста. „Дотуци, дру... сатано!“ Смиловао се да јој прекрати муке. Први пут су се стисле Риђанове бјелкасте трепавице, кад је окинуо домалим (он изблиза не омиче кажипрстом!). И стресла се руковијет косе на згњеченом бусену планинске траве. Иако су му куршуми

нијукали над главом, сагнуо се да узме „успомену“ — шал црвени, још надојен топлим паром испод њене блузе... То је, муња га спржила, то је гуја која се можда извила баш испод ове шиндре! То ће бити кћи-јединица ове злогукe вјештице!

— Шал црвени. Из сандука? Не, око врата, око грла, грлице моја. Блага душо милостива, лакосјена. Ху, ху! У стакло, у ћикару, уз вериге — низ вериге. Де, прихвати се, блага душо. Опанци ти — скорјели, куку мајци! Образ на длан, чело у крило... Даље од ње, анатема те, куштриме, криворепиле, јарећи копиљане ниједан! Крст на се, блага душо, крст на се!

Кроз бушотине на саставцима шиндре процурио је дан у свијетлим тракама и пјега, као златне бубе, размиљеше се по даскама.

Првих дана Риђан је по преливима боја на тим стријелама што их је к њему хитнула ведрина пратио ход дана над овим дланом међу планинама. Његову несаницу свитања су блажила дубоком модрином, која је постајала блиједа, водњикаста — све док у њу не би кануле прве капи руја. Онда би, сасвим лагано, крв на стријелама престајала да буде права крв, претанала се у наранџасто-ћилибарске, блиједожуте преливе, па у сивину замућену финим прахом који непрекидно струји, не знаш у којем правцу. Суро

гашење — наишао је облак. Нагли блијесак — то је прогријев сунца запљуснуо кров. И, кад се оно мало издигне над планином, саставци шиндре су чађаво руменкасти као стиснути прсти између трепавица и сунца. Пратио је и боје смираја, мислећи на патроле партизанске и на недосежне даљине с краљевима, генералима, амбасадорима и њиховим маснобрадим улизицама и на битке које још увијек ору земљу у даљинама — ко зна с каквом срећом. Пуста жудња би му пала на варенику са снијегом, на кључање извора планинских, на пландишта под омарима и мскана, отужнобијела бедра удовице Јагоде.

Али она, ова вјештица самохрана, не да му ни дахнути. Она долива огањ у његово жедно распукло ждријело.

— Блага душо, ево — гутљај да оквасиш ложичицу. На језик, на ресе у грлу... Шта? На длан!

Рука слијепим покретом дохвати крчаг. Један корак, други — к огњишту гдје се жаровље притајило под превлаком пенела.

Риђанови прсти стиснуше дршку бјелокорца и сјечиво, извучено до пола, блијесну као рибљи трбух.

Скочити доље, сијевнути к оном хрипавом грлу и — воде, воде, водеее!

Не, не, бестијо, махнито! Шта би онда? Куд би, је ли? Зар ти овдје није најсигурније.

Ено, сагнула се, баје нешто рукама. Подигла је крчаг, сад ће га излити на огњиште, сад.

Риђан паде челом на лакат и јекну. Онда замрије. Ништа — није га чула.

— Блага душо, ево ти носим — киту. Мајчина душица, здравац, јагорчевина. У косу да задјенеш, мајци да поиграш, блага душо, мелемно с брезом, с витлом да заиграш.

Зашто је завукао устрепталу шаку међу „успомене“? Шта траже тамо прсти ослијепјели од доколице, и кивни, и жедни нечега што још луће распаљује крв?

Напипа капу, згужвану, смолаву изнутра, са зарђалим пјегама око ране — њу је уграбио на Матешеву, откривши обријетку сједину над помодрелим пропланком ћеле („куд је кренула с војском ова стара сељачка одртина!“).

Осјети под прстом глаткоћу напрсле луле — умало је није прегризао један партизан, црнобрк и крупан, којег покосише у савардаку, крај огња с мирисом запретаних кромпира („у грлу им запрли, дабогда — неће да умру гладни!“).

Мали перорез у облику рибе, с алкицом на једном крају о којој виси пробушено тана пушчано („предивно си се био украсио, младићу, зло ти у дом!“).

Дрвена табакера, танка, углачана, са српом и чекићем око звијезде на поклопцу и монограмом (није је употребљавао не само због звијезде која му је постала неизрециво мрска већ и стога што се зарекао себи да ниједну „успомену“ неће узети из користољубља — „као што многи раде“).

И као жандарм, прије рата, и пошто га отпустише због дивље непокорности био је ловац, лукав и страстан — скупљао је срнеће папке, вучје зубе, кљунове ријетких птица, вјеверичја крзна...

Прсти незајажљиво пребирају по опљачканим стварима које су, учини му се понекад, недружевне, рогуше се једна на другу, никако да се слегну и смире у својем платненом гробу. А некад, опет, као да су умрле, заувјек изгубљене, непотребне, без оног животног сјаја који им даје људска рука, без свакодневне патине и топлине коју упијају из пора човјечјих, без покрета, садржине, смисла, без оног нијемог повиновања ћудима господара. Оне га, ето, прате. Не вуче их он за собом, ко су му се попеле на грбачу, све теже и студеније, са пригушеним дахом проклетства у себи. Он то не јуриша, не гони, не сатире, не одступа, не сакрива се, не! Дјевотачки шал савија му се око грла, сам се у чвор везује и притеже, дави. Зачаране „успомене“ неумитно га гоне у само гротло пропасти!

Да их се отресе?

Којешта!

Можда их је само зато и скупљао да га оне једнога дана сможде својом кобном тиранијом, да му располуте плећке и придаве га. И чини му се, руксак је набијен експлозивом црне мржње коју он, Рићан („у памет ми се жаба пошурала!“) драговољно тегли на својим леђима и теглиће док му главе не дође...

Тргоше га кораци неки, спори, тешки од оклијевања или суздржавања.

Он суну к процијепу, а прсти се приблише по средини карабина. Јеси ли спреман, Рићане, можда је дошао онај час?

Цијукнуше врата.

Појави се прљавожута повезача с плавим порубом. Модре очи, уоквирене младим ратним борбама, са страхом, мишћом брзином протрчаше из кута у кут брвнаре, па унезвјерено застадоше на скрушено опуштеним раменима старице крај огњишта. Али, рамена се и не помакнуше. Модре очи се увјерише да је старица ту само као неко привиђење, потпуно одсутна од живота, уздигнута некако, макар и с помућеним умом, изнад свакодневица сеоских. Уз довратак се прокраде рука са завежљајем пуним дарова и пружи се до нагорјелог трношца.

Опет цијукнуше врата и кораци, једва сустижући један другог, уронише некуд у дан, чије простирке сада сигурно примају златасте шаре са грана зањиханих.

„Ово бунцање њено ће ме смлавити или ћу или... Шта?“

— Синове нећу. Синови гину. Синови су одбашни, мајку не милују, кокоте се. Е-е, не хвалим ти се, блага душо: шест кћери имам. Разудала сам их у шест градова. Све су ми кротке и милокрвне биле. Биле? Све су ми... Е-е, удадоше се по мојој вољи, боље не може бити, само ми она најмлађа, с црвеним шалом, премигуша и мезимица мајчина, оде преко моје воље за некаквог тамо... Иш, кокотане-перушане, кокошији барјактаре! Ђук, ђук, ђук! Препелице, јаребице, царићи, шаренперке! Дјетлићу, не кљуцај челом у мртвачки сандук! Пст, лакше ударај, пробудићеш благу душу, па ће анђели плакати, па ће се анђели подавити у Злоречици! Пшт!

„Уста ти се разгубала, каштигуљо стара!“

— Поручиле ми оне, поручиле моје кћери: ето нас, мајко, идемо ти у походе. Преко моста, преко воде безброднице, преко горе градобитне, ехеј!

„Умукни, пси ти цигерице растргли!“

— Па ће оне мајци дарове донијети — шкрињу лишћа, плочу глаткога образа, груду

сира и платна бијелога, бјелосвјетскога. А најмлађа ће, блага душо, донијети шал црвени.

„Ух! Цријева ћу ти расукати да ни гавран на њих не слети!“

— Дарови, дарови моји, блага душо. Шал црвени ће ми пружити она, најмлађа. Не знаш ти њу, подскутницу мајчину.

„Дарови? Ево ти, зајази се, пождери! Ево ти дарова, држи, искобнице! На, на — прихвати! Ево: марама, прстење, перорез, капа, све... Шал црвени, шал!“

Сва простријељена језом, Марна уздрхта и поведе се у страну. Као да се нешто покренуло на тавану, управо више њене главе, као да је јекнуло нешто те су се даске потресле и увиле под теретом клетве неке, сажижуће, неболомне.

А онда се јака узнијела изнад крова стрменог, разлила се долином, обрушавајући се низ урвине у бочне процоли. И стопила се с хујањем чија су изворишта потопљена даљинама. И с хујањем и с јауцима, и са тепањем и порукама мазним из даљи недозовне, и с дивљањем које крши гране и шиба по очима.

Саме од себе шкрипнуше натруле шарке.

Јеца ли то, урла ли или куне блага душа на тавану?

Шта јој је нажао учињено, може ли ико рећи?

Марна се трудила — све јој је било пружено и понуђено, све подастрто и даровано, све исказано, излишено из самога крвавог срца, све без жалости дато, све.

Или су навојштили облаци крвопитни, с кацагама сурим, с тутњавом и писком, с бајонетима који парају висове, с цокулама ољуштеним и блатним о које се лијепи лишће?

А шта ће бреза-сиротица с рукама уздигнутим у безумном ковитлању, с бедрима бјељим од пјене брзотока?

Истрча Марна, залупи врата за собом.

Бреза се, ено, навела и клања се к њој и сагиба стас свој замагни — до земље којом теку брзе бујице лишћа. Хука дере долином и поткопава жиле храстова.

Крочи Марна. Корак-два. Онда се, захваћена вјетром, поведе још неколико корачаја, пружајући једну руку у страну. Тако се ухвати за стабло сасушене шљиве. Прво се прихвати за њу, па је обгрли, тарући лице о храпаво дебло.

Најзад се усуди — подиже очи к брвници поред које пролијећу жуте птице.

Горе, на крову, између двије разваљене дашчице шиндре — као да је лизнуо густе пламени језик — црвени се шал.

Шал?

Шал црвени!

Црвени... шал. Црвени шал!

Откиде се од стабла. Рашири руке. Оне на једном, попут грабљивих канци, сунуше к њеним сједицима.

Потрча стазом к путу сеоском. Потрча сва укрупљена, ломећи се, спотичући, млатарајући рашом чије је црно крило летјело све на једну страну, вјетру за вољу.

Плоче поред пута биле су без лишћа, убоге, а онда их нагло прошараше косе кишне капи.

Трчала је између два плочана зида, као да носи олују на рукама. Трчала је између кућа камених и брвница, поред трњака и воћњака уморних. Уста се њена расцијепише и крик се сроди с урликом вјетра:

— Шааал!

Рука је десна остајала за њом, уврнута, пружена према крову.

— Шал, људи моји, шал!

Отварала су се окна, хартијом облијепљена. Млади су људи хватали пушке по средини.

— Шааал!

Узвик се утопи у ријечи која се пропињала да одоли бури.

ЗА ДАНАС

Прва година рата, устаничка година.

Борци полијегали косином, главе уз коријење букава. Грохот надјачава хуку Лима. Престрижено лишће пада по раменима и капама. А Милић — партизанска јуначина из Полимља — бира чистину.

— Како ћу пуцати наслијепо? Како да нишаним, браћо, ако непријатељу ни уво не видим од грања?

Неподесно му је да лежи, премеће се с кука на кук. Онда се нагло исправи, изиђе на пропла-

нак и раскорачи се. Мирним покретом помакне капу да му покрије лијево око и нишани, мјерка жбуње кроз које гмижу нападачи.

— Милићу, склони се! К земљи, несрећниче!

— Погодиће те!

— Не откривај положај!

Он опали из пушке, па одмахне руком као што би учинио ловац коме смета неко са стране.

— Не галами тамо! Шире је око мене но у мене!

А сва је ватра окренута према њему. Куршуми долијећу, преду поиздаље, уз зврку лете низ долину Лима — широко ли је, пространо ли је за њих од Виситора до Сјекирице, а Милићу с рамена на раме само два и по мушка педља!

Кад му пролети метак више саме главе, он се обрне за њим:

— Фију! И тебе штетоваше, зврндове!

Силна је војска на оној страни. Партизани су одбачени низ ријеку. Хитро се дохватају друге косе. Саме очи бирају заклоне — нашто безумно откривање, кад танад пакосно звижди свуд окол?

Милић опет устаје и поправља густе нажуте бркове који му падају к раменима. Лагано нишани.

— У заклон, Милићу!

— Лези, јад те дозвоа!

— Што квоцаш, кукала ти кашика! Шире је око мене но у мене!

Уз срдити звијук утркују се куршуми низ долину Лима — широко ли је, пространо ли је за њих од Зелетина до уврх Грачанице, а Милићева прса покрива омањи комад црна сукна!

Његов ближњи рођак бије се песницама у главу:

— Леле мени, Милићу, за тобом јутрос!

— Не лелечи га жива!

— А зар је он жив? Да га бар могу једном прежалити. Овако, видим како гине у свакоме боју. И сваки пут бирам оком младике за његова носила. Ено га, стоји, још стоји. Али реци, закуни се — је ли жив!

Знанци су били начисто: Милић је све то чинио без жеље да се истакне; био је добровољац и у ранијим ратовима, вјечити добровољац; прихватио је пушку исто онако спонтано и хладнокрвно као што би се латио дрвене ралице и није био увјерен да тиме чини било какво особито јунаштво. Јер, шта би се о њему могло испјевати уз гусле?

Овакав ратник има огромну сјенку, она је кадра да покрије чету обичних војника... Али, ипак, који ђаво тјера Милића да стоји као барјак на брисаном простору? Понеко би гуњђао: то је јунаштво из минулих времена, непромишљено и

без икакве користи, јунаштво за мегдане, за сабље и копља! Лудост је прсити се овако пред куршумима!

Као да је знао за овакве приговоре, Милић није само стојао и нишанио. Дојадило би му пушкарање с брда на брдо, па би се упутио правце на непријатеље. Пришао би близу њиховог заклона, изазвао их и потукао, или би их престрашио у каквој кули и опет потукао.

Из битке за Пљевља донесе понос и три ране. Био је пресрећан што је видио онолику народну војску и што није заостајао кад је та војска јуришала. Прва му је рана била на пушци — смрскан дио кундака. Другу рану није показивао никоме — непревијена, сама је зарасла на рамену.

— А трећу рану донесох с Пљеваља... — и разгрне груди.

— Гдје је, не види се?

— Унутра је, дијете, унутра. Крв липти из ње, никако је превити не могу. Одступање, повлачење — то је рана, кукала ми кашика!

Младе саборце је својатао и пазио као да су му синови. Није им дао да се затрчавају, да иду у опасна извиђања, да први крену чистином. Зграбио би какво момче за раме и гурнуо га у најближи заклон, а онда би сâм, смиреним покретима — баш као да завија цигар дувана — објесио ремник пушке о лакат, поправио оба брка и спо-

којно кренуо куд је наумио — да легне у засједу, да руши какав мост или пут од Чакора.

Рекао би на починку:

— Млади ваља да живе, а ја сам зрела дивљака, брзо ћу под траву. Они су за данас и за сјутра, а Милић само за данас. Млади знају шта хоће, а ја сам прискочио к њима, као на мобу — да се што уграби пред олујину.

Глад и умор могао је да отрпи мимо све људе. Или је био јачи у савлађивању себе — нико уз њега не чу да клонуло уздахне или да се потужи или да напразно говори о својим жељама. Онај његов опуштени брк крио је подједнако и осмијех и грч усана. Док се мирује, ничим није скретао пажњу на себе. Крене ли се војска, он попријечи пушку преко рамена, једном се руком прихвати за кундак, другом за цијев и запјева онако разапет:

На врх брда, на планини
бор се зелени...

А чим се огласе пушке, Милић гране ведрином, као да је дотле тек животарио и сабирао у себи потајне силе за тај велики тренутак, за окршај.

Растао је у подгорју и био пријатељ и друг дрвећа. Одлутао би мрчавама и насамо разгова-

рао с боровима и маликама ненадмашне висине. Никоме није признао, али се људима чинило: у борби неће да се склони иза стабла да дрво због њега не би страдало од куршума.

Једном је ноћу, крај пригушене ватре, говорио као да самоме себи казује потоњу исповијест:

— Пукну ли пушке и запрашти ли густо, све се испред мене преобрази. Ако је, да кажемо каква лазина, с грмењем около, учини ми се да је посред ње израстао голем зид. Ми смо овамо, они — тамо, куршуми се размињују, а онај невидљиви зид, онај проклетник једнако стоји. Па ми се причини да сам га јасније назрио: некаква стара, распукла зидина, с маховином и бршљаном и свакојаким прорастом. У мени се надме пуста воља да тај зид прсима оборим и да чујем како се уз треску и ломљаву обурдава. Тај невидљиви зид, та богобитина, испријечи се над потоцима, па и над плотовима, па преко ливада и њива или долином уз коју су кренуле да се удаље младе букве, тај зид између нас и њих. Па ми пушка некако слабашно кевће на даљину и ко зна куд будаласто зрно одлута и шта учини. И само да ми је да се докопам њих и да раскидам рукама, зубима или каквим сјечивом. Учевњаци тај зид зову фронт и ватрена линија, како ли. Ако су то нашли у књигама, нека им га. За Милића не постоји никакав фронт, но узми ђа-

вола на мушицу или га млатни цјевачки по главурди, кукала му кашика!

И даље казиваше:

— Шта ће ово бити, што се сви мотамо око стабала, око букава и грабова и јасенова? Ако се крвничимо с туђином, што уплићемо дрвеће у нашу кавгу? Изиђите на сунце, изиђите сви ратници с ове и с оне стране, оставите стабла и лишће нека мирно расту. Лист је ионако кратка вијека — зарадује се између два снијега. А дрво има мало крви, и то бистре, сузовите... Но, нека, кад велиш да није друге, нек и тако буде. Еј, војничке мајке, цјеливајте свако дрво, помилујте сваку грану низ ове алуге, реците хвала лишћу и коријену и зеленим густошима и трновитим живцима, то вам дјецу заклања, и то је данас војска, све је устало да се брани, стабла крачу с нама у колони, дрвеће стоји међу нама кад се постројимо, само ћути док је прозивка... .

Још није истекла прва година рата, устаничка година. А један јутарњи метак није промашио — Милићеве груди су шире од долине Лима.

ЗАКОП

Кад се сјетим свега тога, дође ми да се ударим шакама у ову сиједу главу и да залелечем.

Враћамо се из збјегова, а сретају нас само згаришта. Све над земљом спржили Швабе и бјелокапи сусједи — не остаде ни кокошарника, ниједна ограда не стоји усправно.

И ја се примичем своме кућишту и већ знам каква ме слика чека. Али, мислим све о једноме и надам се, црно ми надање: можда нијесу пронашли закоп. Што смо ближе селу, све ми бржи

корак, претекох унучад и снаху. Минух поред мркога пепелишта, немадох времена честито да погледам ни опаљене гране моје најмилије јабуке. Закоп, закоп. Бар то ако нам је остало...

А дуго сам смишљао гдје ћу закопати ствари. Злу се надајући, одлучио сам да ми закоп буде насред травнога ливатка, при шуми. Једне мјесечне ноћи, док су топови дрндали низ Лим, изрезао сам бусење насред ливатка, баш тамо гдје је стаза према гори. Ископао сам јаму, избацујући земљу на даске. Онда сам дубоко положио наш велики котао, стари бакрењак, пун ствари, и прекрио га комадом коже да влага не продре. Затрпао сам јаму и пажљиво је побусао да ни за длаку не искривим стазу. Преосталу земљу стресао сам са даске у поток. И погледао задовољно и у себи се унапријед подемјехивао онима који ће тражити закопе...

Још одавно траје та злосрећна игра између нас и наших бјелокапих сусједа — и једне и друге невоља је извјештила у паљењу кућа и скривању закопа, али и у њиховом проналажењу, бој се...

Ето, с мало наде протрчах испод шљива и капа ми паде. Указа се ливадак, насред њега јама, стаза прекинута — нашли су!

Окренух натраг према згаришту, празне руке објесиле се до кољена. У шљивику спазих капу. И обрадовах се. Иако ми је пала малочас, док

сам трчао, причини ми се да сам је ту још давно оставио, и све ми је пропало, све су ми однијели, а она још стоји недирнута и чека ме.

У свакој прилици нађем начина да се тјешим. И кажем себи: трипут ти је кућа горјела у прошлим ратовима и опет си нову начинио; жива ти била унучад, па ћеш им склонити главе под јелове даске; погледај, има и тежих несрећа — сусједу Лабуду нико се није вратио на згариште, цијелу породицу разнесе бомба из висине.

Заноћисмо крај ватре, под јабуком. Снаха ми и унучад, онако уморни, брзо заспаше, благо њима. Дисање им чујем и не разликујем га од овчјег ту у близини. Никако да се смирим, легни-сједни, легни-сједни. Опаљена јабукова грана раширила црне прсте према небу. Причује ми се рева душманских мотора и кораци оних који траже закопе. Иду за војском, с товарима и торбама. Носе гвоздене шипке и боду земљу гдје им се учини да је нешто закопано. Како се досјетише да мој ливадак крије нешто под собом? Нека их, само нек су ми унучад жива, а син у логору дако не падне од глади. Имам се рашта помучити још ово мало вијека... Него, да ли пронађоше Лабудов закоп?

Од тога трена порасте мој немир. Шта је било са сакривеним стварима пострадалог сусједа? Он је био нешто имућнији од мене — имао је шта да сакрије. Да ли су му нађушили закоп?

Хајдучица-ноћ диже ме на ноге. Тек да се прошетам околo, рекох себи, кад већ не могу да спавам. И упутих се правце на имање сусједа Лабуда. Туђе не бих пожелио, а камоли узео, тако ми не о'пала рука. И зар да посегнем за стварима оних који су сада мртви! А са Лабудом се нијесам лијепo гледао — сусједска посла, ситне зађевице. Један другoме долазили смо само на плач.

Обилазим његово кућиште, воћњак, њиву, прикрадам се шуми. Нигдје да угледам дубљу раскопину.

Шта ово чиним? И зашто сам овдје? Тек да видим, радознао сам, кажем себи, а коса ми се костријеши и трне ми лијева рука. Лабуд је под земљом, с породицом је легао на непробудни починак. И све његово благо је под земљом — нијесу га пронашли, не. Зар ја да га сад тражим? Нипошто.

Пред зору се вратим, ватра скоро угасла. Најмлађе унуче прибило се уз овцу, грије се њеним руном.

У расвит одох са сјекиром према јеларима да тешем даске за привремено склониште. Узмахујем сјекиром, а чујем: дјеца заборавила на овце, играју се рата, јуре по шуми, вичу и „пуцају“. Чујем како спомињу и закопе. Кад налетјеше близу мене, љутито их укорим и пошаљем к бра-

вима. У ушима ми бубње ријечи, само двије: Лабудов закоп. Не могу се отрести злих мисли. Узмахнем — у мени нешто јекне: „Лабудов“, засијечем — јекне „закоп“! И све тако: Лабудов закоп, Лабудов... Ударам све бјешње, а зној ми гризе зјенице. Изморих се као никад и отесах дасака колико ни младић не би.

У два маха довучем даске до преостале зидине, колико да начиним мало стрехе над ватром и дјецом.

Покријем се мраком, лежим и мирујем, али око ми опет будно. Завадио сам се са сном, неће к мени наблизу. Једва чекам да се моји примире, па устанем, тарнем ватру, подјарим је. Дјеца су негдје нашла наш велики жарач. При дну је савијен у куку. Мучим се да га исправим — положим га на плочу, па лагано ударам сјекиром по њему, ушмице. Нити питам себе зашто то чиним, нити какав одговор дајем.

Кренем се. Куда?

По небу се прегоне суре војске и сваљују се онамо гдје су Баљ и Јериња глава уклијештили ријеку. Вјетар ми доноси задах нагорјелине. А ја, као да не осјећам умор у костима, запутих се право Лабудовом имању.

Опрезно чепукам уоколо. Обрадујем се кад мјесец прогрије између облака, али убрзо заже-

лим да ме ни он не гледа. Као нехотице бодем жарачем овдје-ондје и говорим себи: види, мека ли је земља, орана је дубоко, а недавно је киша надојила; овдје је црница оплићала, испод ње извире пјескуша. Не полажем себи никакав рачун о ономе што радим, јасно је: тражим Лабудов закоп. Тражим лагано, а ноћни сати бјеже некуд наниже, низ Лим. У неко доба почнем корити себе: проклетниче, мани се трагања! немаш ни трунке образа ни људскотине! шта би рекао Лабуд кад би видио како се лупешки шуњаш његовом баштином?

Осјећам да се ближи зора и грабим, брже се крећем, срдито пробадам земљу испод воћака чија су стабла кружно окопана, па хитам према ливади, с ливаде у пусто двориште, и све тако. Срце туче под грлом — привиђају ми се сјенке, људске сјенке између стабала у шљивику. Може ли бити да још неко тражи Лабудов закоп? И ко је тај неко, ако га има? Само да ме не види. Прилегнем к земљи, од ње ми се дах одбија у лице. Осма-трам, послушкујем. Само јека Лима непрекидно ми траје у ушима. До ђавола, као да се помичу сјенке стабала. Плашим ли се тог неког, ако га има, или се спремам да га нападнем? Можда бих га и напао. Јер ко је он и с каквим правом лута овуда? Ја сам бар први сусјед Лабудов, а имања су нам мало скрајнута од села, при брду. Увје-

рим се да никога нема, па се подигнем. Уто опазим да се бјеласају облаци изнад Виситора — морам се оканити трагања.

Тек кад се латих сјекире, осјетих да сам уморан, мишице готово сасвим малаксале. Отесах поширу даску, па се опружих по њој. Густо мирише јеловина, а ја мислим само о сусједову закопу. Гдје ли га је сакрио? Изријетка покушавам да корим себе: ово што чиниш није часно, није људски. Али тај глас је све слабији. Осјећам да морам тражити закоп, као за инат некоме и нечему. Јер ја сам раскућен, посве су ме ишчупали из земље и чак ме надлукавили. Па зар ћу остати двоструко несрећан: да не умијем сакрити своје нити пронаћи туђе (кад већ није потребно властницима). Зажмурим, па ми се причини да не трагам за Лабудовом скривницом, већ за незнано чијим благом, о којем сам као дијете маштао ноћу. Негдје туда, руци надомах, лежи давно закопано и од свакога заборављено благо, лежи и чека неког срећника и питање је само да ли ћу то бити ја. Напрежем се: то благо (или тај Лабудов закоп, најзад) не смијем више тражити овако наслијепо, насумце. Морам мирно, трезвено промислити. Гдје ли је могао да га закопа онај лукавац Лабуд? Једна му шљива има жутикасто лишће, као да је почела да се суши — да није испод ње? Или у шуми, далеко од кућишта?

Кренух се и треће ноћи. Копах испод шљиве — ништа. Упутих се ивицом њиве, замишљен. Нога ми запе о нешто. Сагнух се — међаш. Земља око њега мекана. Ту нешто није у реду, међаши обично стоје у тврдом набијеном тлу — њих обилази и рало и мотика. Блијесну мјесечина. Овдје ћу копати, одлучих. Жарач је лако продирао кроз растресену земљу, док му врх не куцну о нешто тврдо. Киљан се извади лако, као кваран зуб. Нешто жарачем, нешто шакама стадох дупсти. Наиђох на положену даску. Ликовео сам — испод ње је телећа кожа, разапета на отвору казана за печење ракије.

Подигох кожу, бјеше је од влаге попала сивкаста плијесан. Уклоних и некакву женску мараму и крајак старе поњаве. И тада на мјесечини сину црвена свита цамадана и по њој позлаћен вез. Угледах и шарени појас и силав и самонову капицу, спљоштену. Завукох руку и осјетих како звекнуше некакви судови.

Наједном се лецнух. Журну ми крв у главу, заигра она црвена свита пред очима. Исправих плећа и сједох на изваљен међаш. Преко руку ми цамадан. У грудима се здружише туга и кајање. Ова свита што ми је у рукама и ово рухо по којем се круни земља испод мојих ногу, то је свечана одјећа Лабудова, њу је можда за укоп чувао. За укоп... А покупили су га, свега разне-

сеног, савили у шаторско крило и набрзо, плитко закопали уз погинулу чељад... Лабуде-брате, заридох, видиш ли све ово? Ако видиш, не замјери, ваљало би једнако плакати над нама двојицом: и ја ћу брзо к теби, па ћемо опет бити сусједи, мирни сусједи — ни свађе ни пакости. За ово вијека морам се чувати само једнога: да ме срамотно псето не уједе за образ!

Све сложих и намјестих како је било, па засух земљом и пободох међаш — ону његову чисту сиву страну окренух навише.

У повратку ми некако слободан корак. Зацарам у ватру и набаћим повише сува грања, нека зауцкара као од ситна барута. Онда окренем леђа пламену и осјетим како ми сан везује трепавице. Послије низа проклетих ноћи ово ми би прво спавање; истина, мало трзаво и притиснуто прекорним сновима, али ипак спавање.

Потекоше дани испуњени радом, претешким за моје године. Али и сад кажем: тај напор ми је био добродошао. Он ми је помогао да мање мислим о закопима и својим грешним жељама. Тек дјеца су ме каткад на то подсјећала, играјући се војевања и тражећи закопе и спомињући партизане који се увијек враћају. Већ сам склопио колибу од брвана и прекрио је грубо отесаном шиндром. Дошао је ред да начиним врата и капак за прозор.

Стигао ја из шуме и узео да мјерим ширину отвора за врата, кад ми очи примаму нешто црвено на брвну. Погледам боље: виси џамадан и шарени појас; мало у страну, на полици, она спљоштена Лабудова капица. Клецнуше кољена пода мнош. Шта је ово? Привиђење или казна? Није, поуздано ми је око. Ослоним се о брвно. Снаха мирно послује око оваца, не обзире се на мене нити шта говори о овим стварима. Ено, најмлађи унук долази од Лабудова имања и о веригама вуче омањи бакрени котлић. Лице му умрљано и насмијано. Хтједох да викнем на њега, али ме заустави оно обрадовано лице. Није дијете криво. Оно то чини играјући се, невино. Не рекох ништа, обрнух корак пут шуме. А у себи мислим: каква су ово дјеца — сад су вучад, сад анђели, њима је све унапријед опроштено.

Средином дана глад ме притјера да одем дома. Једосмо жидак и неслан скроб сварен у туђем котлићу. Једосмо га ћутке. Опажам да ме унучад мотре косимице и као да нешто очекују. А ја гледам преда се, кријем очи и од јарког џамадана и од њих. Једва дочеках да се запутим у гору.

Негдје пред сумрак опет се обретох у брвнари. Погледам, на полици је повећа слика, са рамом, застакљена. Узмем је и принесем вратима: Лабуд са породицом. Руке ми устресоше. Гледам сусједа — брк му се задовољно осмјехује а по очима му,

као и обично, пао заладак крупних обрва. Најмлађи синчић, плавушан, ослонио му се о кољено. Жену и не загледах. На Лабуду је онај исти проклети џамадан што сад виси иза мене и онај појас и силав и капа.

Хтједох да заграјем, да све згромим и разбацам, али из мене јекну само слабашан глас:

— Дјецо, дјечице моја.

Кад се окупише, казах им да све ове ствари морамо вратити гдје су и биле. Унучад се, рекао бих, уплашише мојег тихог гласа и послушаше као икад. Снаха нас испрати нијемим погледом, а ми све предадосмо земљи на чување и уредисмо да се не познаје гдје је закопано.

Те ноћи заспах смирено као на мајчину крилу.

ГЛАДНЕ ОЧИ

Прије него што погледах у брзаке Сутјеске, зачух вику из напуштене куће, која ме бјеше заклонила док повратим дах. Свака пуста кућа у овом бескућном метежу могла је, бар за трен, бити и моја. Зовну ме мирис дима и праг, петама оглодан, а сад у траву зарастао. И повик:

— Узео си више!

Око мене се згусну сумрак брвнаре. Два борца — мало бих претјерао ако кажем: два костура — сиктали су један на другога преко огњишта.

У омршавјелих људи очи порасту, добију тамни присјенак и нешто од неизразивог бола због нестајања.

Нијесам их познавао — то је био први сусрет с њиховим очима. Па ипак сам намах осјетио да су им очи прије ове свађе морале бити друкчије.

Онај ониски, у талијанској блузи преко црвеног џемпера, имао је велике питоме очи, добре и благе очи сточара с планинских ширина. Оне су сузиле само од дима, оне су смирено лутале за јагњадима, за боровницама и јагодама или за марамом чобанице, а сијевнуле би модро само на вука. Непакоснице — још су пуне сњегова, вирова и листања. Заклео бих се: оне гледају девојку са истим заносом као кад бирају јаворов омлад за вретено.

Између њих двојице је огањ. Пламичак мудар и прозебао тек што се не откине с трулих облица. Како су смјели да потпире ватру!

Онај други преко огња, он је кошчат и погурен црнгаљ, дугајлија с очима мрким, грабљивим. Нагађам: то су очи луталице, у њима је црнина-безнађе, корота за младошћу. Ако се не варам, оне су боловале по цестама и мрзјеле све прагове зато што су туђи, па су и сада дрске, подсмјешљиве и злогледе.

Нијесам мотрио њихове пушке и бомбе, нити прсте на обарачима. Вребао сам њихове очи —

оне омичу, оне стријељају и кад не нишане. Из њих се све види и предвиди. Кажем себи: ако гледаш у прст на обарачу, закаснићеш.

— Уграбио си зрно више! — јаче и све оштрије сијевају оне питоме очи.

— Лажеш! — пламсају коротне биоњаче, а лакат притеже кундак уз ребра.

— Да пребројимо још једном!

Прсти пребирају зрневље у капама, жуто зрневље кукуруза, тек мало опрљено пламеном. Капе су црне и смолаве с наличја, и одвећ су простране за шачицу жита.

— Крупнија зрна си отео! — нагло посустаје пламсање под црним обрвама; ту се мути од недокучиве туге.

— К себи прсте! Што ми тискаш ове сагорјеле брабоњке! — бљескају питоме очи као сјечиво.

Преварих се. Тај незлобни сточар никако да смири раскрвављене усне и плаховито дахтање. Те очи су изгубиле себе — страх ме је зла.

Укрстише се грлићи пушака, овијени димом. И колиба постаде тјескобна за двије глади.

Плави је нагазио једну облицу, онај ожарени други крај њен пао је црнгаљу на ногу. Сагорјевају опуте и безбојна чарапа, а он не осјећа — очи му лутају од зрневља у капи до чивитастих очију с оне стране танког дима.

Хитро се сагнух да уклоним угарак. Задах нагорјеле вуне изблиза ме окиде по ноздрвама и трепавицама.

— Да пребројимо!

— Хоћеш моје?

Плаво око је набрекло, као да сикће: „Отимачу!“

Коротно се не да: „Прошићу те метком!“

Стојим наспрам њих, дошло ми да викнем што могу јаче. Али ко би надвикао њихову глад и увријеђеност. Ако потегнем пушку и опалим изнад њихових глава — можда ће их то дозвати к свијести. Пуцањ? Зар се не пуца свуд околост? Чак се и грмљавина топова ваља долином, а ријека онијемјела тече. Или су уши оглухнуле за ријеку, па чују само плотуне и топове.

Оне добре питоме очи дивљају, колутају пријетећи. Улових: десна рука склизну с пушке према бомби, која је о каишу висила низ бок, рецкаста, и она зелена од мржње.

Ломим прсте, узвијам се око њих. Мукла мељава низ ријеку. Један угао куће разваљен је гранатом — видим тифусаре како се осипају низастрани, не иде им се у колони. Један се бацио на рањеног коња и пије с црвеног врела. Онај тршави застао да се биште, а митраљези бишту шипражје око њега. Добијам жељу да искочим напоље кроз та неврата, да сунем наниже к ри-

јеци. Али убрзо увиђам да је то само слијела жеља. Заборављам себе и опет видим њих двојицу, погнуте, накостијешене. Већ су умукнули и само се нетремице гледају, примичу се и одбијају, мјере сваки миг, сваки титрај у оку оног другог — два пијевца крвавих обера, оглухнула од мржње, с канцама у оку.

Хтједох да проговорим, да потражим разумну ријеч, али они истог трена загалмише, као по договору.

Ускипје у мени. „Бога ли вам вашег“ — врим — „закрвили се ту око два шугава зрна кукуруза, а главе падају око вас. И ваше ће, можда, још данас. Можда вам је остао само још који минут живота. Знате ли шта сте, која сте војска! За друга се гине!“ Али, вичем нешто сасвим друго: је ли то мољење, покушај мирења, опомена, пријетња? Не знам више. Вјероватно сам све то хтио у један мах да истресем пред њих, да их обезоружам.

Оно златасто зрневље сада поиграва на длановима — да није жита које би се могло просути, закрвљени би се сигурно ухватили у коштац и поклали се. Опазих: већина зрна нагорјела је с по једне стране, а нека су мало и распукла, расцвјетала се бијело.

— Једно зрно претијече!

— Моје!

Опет прсти пребирају по зрнима, опет се бројке нижу и праћакају и гложе једна с другом. Очи се шире над зрневљем, упијају у себе жуту злобу.

— Куд је оно зрно што претијече? Сакрио си га?

— Сакрио? Не лај, имам и ја бомбе!

Да се броји.

Зрно се омакну плавоме и паде у огањ — очи искануше за њим. Учини ми се да пламен живну, за трен, и мекани прасак као да доприје до слуха. Они обојица посегнуше рукама у ватру да га некако спасу. Закаснише. Црни се исправи први. Очи му завирене — сузе се стачу у јаме испод јагодица. Зурио је некуд изнад зрневља које се обрете у капи. Најзад проговори:

— Крив си — теби једно мање!

— Ко крив? Ја? Ама зар ја?

— Ти!

— Баш ја?

— Ти!

Опет се укрстише цијевии пушака. Љевице стискају оружје и капе са житом. Опет завиках и наумих да пуцам — сад већ нијесам начисто — између или преко њих, у руке, посред капа са зрневљем или у цијевии које су разроко гледале свака у по једна прса.

И тада, као да ми неко дошапну. Умјесто да праскам и надвикујем двије глади, спустих глас и сасвим мирно разговјетно изговорих:

— Другови, покрет.

Да ли те готово прошаптане ријечи порастоше у њиховом слуху, да ли дозваше у њима другове или их ријеч „покрет“ трже као и увијек и повуче некуд напријед? Клону им оружје. Погледаше ме први пут (дотле за њих ни као свједок нијесам постојао), осмотрише један другог, па жито у капама, па опет мене. Уграбих тај тренутак:

— Зар нијесте чули шта сам рекао? Покрет!

Зрневље се помири у гомилици крај ватре. Стојали су осуђенички, а очи им сметено шарале по житу које је лежало још увијек неподијељено, још увијек ничије.

— А ово? — обратише ми се питоме очи.

— Дајте да подијелим! — рекох одсјечно не тражећи њихову сагласност.

Кротко се покорише. У моју испружену капу сасуше покупљсну прегршт кукуруза.

Очи се заискрише благо, с повјерењем.

Не бројећи, онако нехајно, одока, подијелих им зрневље док би тренуо. Црнооки хитро убаци у уста неколико зрна и стаде их мљети. Онај други погледа ме, хтједе нешто да каже, упути се вратима, али нагло окренуо к мени и успут

муну друга у ребра. Лијева рука одвоји нешто зрња и спусти га у моју капу. Црнооки на то затрепта и загледа се кроз проваљена брвна, као да жели да ме у том трену превиди. Очеку, очеку, па и он учини исто.

У мојој капи нађе се можда и више него што су они појединачно добили.

И заједно кренусмо даље — Сутјеска није питала из којих смо јединица.

О П О М Е Н А

Мали град има ђаволски велике очи.

Ако момак израсте, као Насто, да му ђуба додирује гране липа, онда му сметају очи које вребају сваки корак дјевојачки.

Њу је опазио на камиону — заједно са другим цурама из фабрике пјевала је, осута прашином, забацивши главу под црвеном марамом. Била је из јата дјевојака које су са села дошле да вретено и срп замијене склапањем апарата, за њих чудесних и као зачараних. Све оне носиле су

исте плавкасте блузе и јарке мараме и биле су кита булки, чију пјесму камион пронесе сваког јутра поред сањивих прозора.

Насту се учинило да га је радознано погледала. Иако повучен и стидљив, момак се морао једном одважити.

У маломе граду сусрети су чести. И за име се може распитати — Мирна а зову је Гара (тако вабе прноруне овце у њеном селу). Опанке гумењаке убрзо је одбацила да би неспретно ходала у ципелама. Мараму је носила само при раду, а дугачке плетенице је одсјекла, завила у рубац и положила на дно чађаве скриње. И њој су дали у руке некакве дебеле књиге и свеске. Кад би је видио како учи на стази под кестенима, чинило му се да је књига води и вуче некуд, а она се, јадна, држи за чврсте корице и ступа за њима бојажљива и мјесечарски одсутна.

Себе је увјерио: „Вјештији си књизи — дај, помогни Гари да изрони из вирова који се модре иза сваког листа хартије.“ Није се противила.

Али и за то се ваља измакнути испред очију малога града. И ево, он им је под ногама, на равној ледини, окружен камењаром.

Корачају узаном степеничастом пртином у камену, куда се мора опрезно мотрити на сваки корак, на сваку стопу. Пустио је њу напријед, па крадом од себе овлаш погледне како је сваки по-

крет гиба и крши и узноси, те дошла некако виша и виткија. И ријечи им се погубиле, запале у оштре пукотине, гдје се гнијезде посивјеле власти траве. Узалуд се он труди да открије у себи нешто лијепо и важно, што би сад ваљало казати. Она граби напријед, као да не мари за њега и његове мисли. Ипак би је морао нечим подсјетити на своје присуство — да ли да то буде до-сјетка или заједљива опора ријеч која погађа било кога? Ни једно ни друго.

Најприје је киван на себе („Зашто ти је глава тупа баш сада, кад из ње треба да лете варнице?“). Можда је то због оног бункера, који је тешко притиснуо врх узвишења. Проклети бункер! Увијек му се јави као гласник минуле страхоте и као мутна узнемирујућа слутња. А онда му се учини да је смушен због празна погледа — свуд се про-пео голи простор, испријечио се храпав камен и шкрапе оглодане кишама и вјетровима, а тек по-негдје прошарица танка зеленила. И очи града као да су овамо окренуте, прате га и шапат струји од прозора до прозора. Недалеко се чују гласови дјечака-праћкаша — свакако из једне од увала, укривених и безимених, које сасвим нео-чекивано искрсну пред ногом.

Горе, на ћувику, посперио се бункер. У овом непрегледу испреламаних линија и површина то је једина творевина људских руку, и она ружна,

грубо заобљена, равна кровна, са тијесним проре-зима за митраљеске цијеви; тврђава од бетона и камена, невелика, а ипак некако гломазна и те-шка усред ове непоновљиве игре мршавих каме-них фигура.

Стаза води право к њему. И пошто нема дру-гог ногоступа...

Насту се леди кошуља, грч му стеже вилице, покренута нога се укочи... Отац је његов, при-чали су, посљедњи пут опружио ноге пред једним бункером. Био то овај или неки други, свеједно. Унутра су били Нијемци с кацигама (и ти ње-мачки шљемови то су засвођени, челични бункери за очи од мржње помодреле и злу убилачку ћуд испод тјемења). Отац је, кажу, био висок и није могао нити знао да се као гуштер приљуби уз камен и пузи до заклона; он би цијелим својим растом, тек мало повијених рамена и главе, ћутке прискакао бункерима, све до једне уре. Онда га је покосило, поравнао се с врлетном падином и митраљези су имали чистину за свој грохот...

Гара ништа не опази, те он пожури да је пристигне.

Бункер ћути пред њима, проваљен с јужне стране. Празне су његове сужене очне дупље; из оне јаме маше им једна млада грана.

А јесен

Синоћ се Насту чинило да су малене куће с обје стране улице биле низови радио-апарата, чије треперење јавља да је земљу опет потресла ко зна која по реду и ко зна чија бомба и да су швапске груди опет обучене у метално рухо.

А јесен.

Момци су јутрос у рану зору промукло пјевали стојећи покрај дрвених регрутских сандука.

А јесен.

Стаза тече узбрдо и увире право у рањени шљем од бетона.

Насто би да застане, да скрене некуд, да се врати. Али оне лаке ноге, мушки мишићаве, и онај узгибани стас зову и вуку навише.

Као да јој треба помоћ, пружио му је руку, не осврћући се. Знала је да ће се руке наћи и прихватити. А склопљена књига мирује испод другог пазуха.

— Шта ти је, што си умукнуо, ђубане?

— Мислим на оца — оте му се. — Никад га не видјех.

Она застаде.

— Погинуо је, тако, у јуришу. Не хтједе да спомене бункер. — А ти, Гара, имаш ли оца?

— Као да га нијесам ни имала.

— Не шали се!

— Страдао је крајем рата. Два мјесеца по женидби — тако казиваше мајка — одведоше га

у швапски затвор и претукоше. Послије је чилио, чилио — ни слобода му не нађе лијека. А мајка се није више удавала.

— Боље да не говоримо о томе.

— Да причамо о нама — облизну она суве усне.

— Или да ћутимо, а? Можда је најљешше кад се ћути.

— Е мој учитељу, вријеме лети, а ми не завирујемо у пуну књигу!

Далеки умекшани звуци града сасвим замиру. Губе се гласови дјечака који четују против птица и омлада.

Врата бункера давно су изваљена и однесена и можда негде затварају сиротињски обор за свиње. Улаз је низак и косо просјечен кроз дебелу зид и ваља се спустити низ три степеника.

Мислиш ли да се бојим? Ја ћу прва!“ — рече њен поглед.

Унутра густ, смрадан ваздух. Али ноздрве то не осјећају. Оне се шире од врелине и крви која као тамни вал наваљује на лице и очи. Гара не опажа да је стала на чауру. Двије књиге положене су — Природопис преко Историје — у прорез одакле свијетле траке падају на њихове руке. Сад се оне чврсто држе и зглобови се преплићу. Било би свјетлије да није грања смокве која расте кроз разваљен кров. И њој и њему чини се да

сваки шушањ и дах и дамар звони под овом тијесном куполом, звони на узбуну крви. Неколико тренутака траје само грозничави говор прстију који не маре за бол.

Она као да каже: „Прва сам ушла, а сада буди храбар ти, ђубане“.

А он: „Зашто се овако тресем? Она не смије знати да хоћу први пут да пољубим дјевојку!“

Нога му запе о разнесену цокулу, љигаву од буђи. Из које ли је далеке туђине догазила до ове чуке? Је ли штитила ногу митраљесца, који се уз рафале тресао под овим мрким небом од бетона?

И она је збрисана једним трзајем свијести. Дах се за дах везује, главе се споро, готово непримјетно примичу; усне чекају, растворене.

Прсти се њихови наједном укочише. Са оног дрвета виси једна грана, право између њих, раздваја им лица. Осамили су се, побјегли из града, али — ето — и ту их неки ђаво прогони.

Усне се охладише — она грана је гола, без иједног листа и гранчице и чвора; виси мало извијена, затегнута.

У грудима туче ужас — грана има при дну два ситна ока и као да поклања младићу и дјевојци по једно устакљено златасто зрно. Мутно свјетло открива њене шаре, из чељусту јој палаца рачваст језик.

Главе се споро, готово непримјетно одаљавају, ноге се саме примичу првом степену.

Излетјеше као из цијеви набијене стравом. Он споља дохвати књиге.

И почеше да трче према граду. Најприје као да бјеже од смрти саме, а онда, постепено, као да се поигравају низбрдицом, раширених руку, румени. И тако тону нагло према низини са крововима понегдје задимљеним, ка оним тијесно збијеним кутијама гдје су кревети и столови и разапето рубље и брујање сирена и одјека из свијета.

А бункер стравично расте, расте према небу.

УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

ПОГОВОР

Ако се међу корицама ове књиге налазе најљепше странице Вуковићеве прозе, аутор се ипак не може представити само њима, због читаве једне области, дјечје прозе, која овдје није могла наћи мјеста и због тога што поткресане гране никада нијесу стабло у његовом природном и једино потпуном виду. Осим тога Вуковић није само писац већ личност, појава значајна за читав књижевни живот у Црној Гори од 1953. године до данас. Било би зато корисно да се та празнина коју за собом оставља избор дјела попуни анализом која би зашла у ширине потпуног обухвата разнолике активности писца. Али, анализа која нема шансе да буде исцрпна и коначна (за самог аутора анализе), јер се односи на дјело које није

завршено и које може да нас изненади у било ком правцу, личила би на витешки оклоп за момка који је искован да траје деценијама, а већ идуће године може бити тијесан. Ми смо се зато ограничили на информативни преглед, увјерени да ћемо тиме олакшати рад на некој каснијој студији, избјегавајући истовремено опасности преурањеног заокруживања сложене цјелине књижевне дјелатности овог писца. Пошто смо се у Предговору детаљније осврнули на приповијетке и романе, из којих смо најљепше странице одабрали за ову књигу, обрадићемо овдје поему за дјецу „Виторог“, романе за дјецу, „Фреске на камену“ (избор посланица Петра I, са предговором и коментарима) и сценска дјела.

Прва Вуковићева књига је посма за дјецу „Виторог“¹. Вуковић је и за вријеме рата писао пјесме. Једна од њих, „Мајка на вјешалима“, рецитована је на многим ратним приредбама. Зато је чудније што се Вуковић и касније није бавио писањем стихова за дјецу него што је објавио једну посму у осмерцу. То је прича о дјечаку Мићуну који је партизанима поклатио јатње. Њима је било жао да га закољу па су га поклатили најбољем пиониру, а то је био онај исти Мићун који им је поклатио јатње.

Проза за дјецу заузима значајно мјесто у дјелу Чеда Вуковића. На први поглед рекло би се да је то једна од оних личних разонода на које имају право сви марљиви писци, у паузама између већих подухвата. Кад се, међутим, сагледа домет те прозе и њен раскид с традиционализмом, овај дио Вуковићевог стваралаштва мора да се оцјењује једнако пажљиво и озбиљно као и оних пет романа који су му донијели признања публице и критике.

„Свемоћним оком“ Вуковић је започео серију књига за дјецу. Главни јунак и покретач разноврсних догод-

¹ Види Библиографију.

штина је дјечак Жељко. У тој првој књизи он је само мали становник улице коју зову Кривудава, а касније он је житељ Машинграда. Тако је и истраживач Југовић у другој књизи постао професор Бистроум. Ово свједочи да тачна концепција серије није била унапријед одређена, али су нова дјела потврдила да је она даље разрађивана на већ постављеним темељима. Изабравши *радозналост* као доминантну особину главног јунака, Вуковић је не само погодио карактеристику савременог младог човјека већ и створио могућност за бесконачан низ авантура које ствара и у које упада Жељко гоњен том својом страшћу. Свемоћно око је изум проналазача Југовића. Он може да човјека учини невидљивим, да га увећа или смањи али губи једну по једну од своје четири моћи ако се употреби *себично*. У „Летилици професора Бистроума“, већ смо рекли, Жељко је становник Машинграда. Ратује се против робота. Али нема добрих и злих робота већ добрих или злих господара. У власти таквог једног господара био је Змај Нестижеме, као и лав, крокодил, медвјед, орао и лисица. Пошто роботи немају своје воље, они поступају према жељама својих господара. Ово открива основну идеју романа: има сила које могу да служе добру или злу; зависи ко њима управља. У роману „Хало, небо“ Жељко на украденој летјелици доспјева на необичну планету коју он зове Крушкаста. Њени становници су лишени наших уобичајених мана: зависти, лакомости, грубости, несталности и у том конфронтирању два свијета, овог нашег и тог друкчијег, као на освијетљеној позадини, лакше се усчавају наше мане. Какви се закључци могу извести из свега овога? Као што је наш цртани филм напустио познате облике дјечјих миљеника, тако је и Вуковић, једини у нашој литератури за дјецу, напустио свијет традиционалне дјечје менажерије. Код њега се, истина,

појављују и змај и орао и крокодил, али само као роботи. Камере су окренуте ка научним достигнућима, чудима технике. Свијет маште не води нас у тајне и странпутице праћума, већ у замршене ходнике лабораторија, функционалне линије летјелица. То само по себи не обезбјеђује успјех, јер ни добар цртеж Паје Патка не би значило ништа друго до добар цртеж, да није дио приче. Али у сваком случају ова преоријентација на нове правце знак је схватања промјена у нашем времену и у дјечјој психологији.

Наизглед несчекивано, у тренутку кад је требало заокружити систем, учинити још један корак у свијет техничке цивилизације, Вуковић је смислио фудбалски тим животиња. То је била једна од оних луцидних идеја које се јављају ријетко и значајно погодак. Као за опроштај, Вуковић је још једном завирио у тај дизињевски свијет и све је одмах постало лакше. Нашли смо се пред познатим ликовима наших дјечјих снова, наше лектире, филмова, међу оживјелим луткама. Успјех ове врсте дјечје литературе (а она се развијала углавном у том правцу и код нас је једино НОП послужио као нова инспирација Ђопићу, Костићу, Селишкару, Диклићу па и Вуковићу) лако је протумачити карактером животињског свијета који смо покушали дешифровати по извјесним вањским обиљежјима (страх зеца, тромост медвједа, лукавство лисице, крвожедност хијсне), апсолутизујући ту једну особину и карактеришући њоме животињу. А те исте особине, ма како то изгледало парадоксално, налазимо и код човјека, па су дјeca у таквим причама гледала стварност, а одрасли алегорију. Таква књига је и „Тим Лавље срце“. Желко је овдје страстни навијач и не може да спава ако његов тим изгуби утакмицу. У огорчењу је помислио да би једна животињска екипа боље играла, па се спријатељио са Чика-Муњом, чуварем зо-

олошког врта и заједно с њим саставио репрезентацију од животиња. За голмана су одредили кенгура Скока, бековски пар су били — медвјед Гегула и слон Комарац, халф линија — тигар Шапоња, жирафа Тета-Јула и горила Чешко, а навалну петорку сачињавали су зец Јуначки Брк, јелен Виторог, лав Гриваш, вук Вујко и ној Трчко. Умјесто вука као прва резерва понекад игра лисица Лиска, која се преврће у казненом простору не би ли изнудила пенал. Духовити детаљи и обрти учинили су ову књигу веома омиљеном. Оцијењена је као једна од најљепших дјечјих књига код нас послје рата и кандидована за високо међународно признање. Ово доказује да је Вуковић знао да ствара занимљива дјела за дјецу и у стиху и у прози, али да је у првом реду настојао да пише дјела која ће имати поруку па је и овдје, као и у прози за одрасле, радије крчио нове путеве него вјешто комбиновао већ освојене елементе.

Осим романа о Петру I, о којему смо писали у Предговору, Вуковић је написао и веома значајан коментар уз његове посланице.

Није се могло ни очекивати да ће писац такве озбиљности и сталожености прићи дјелима Петра I друкчије до научно, а то значи савјесно и педантно. Међутим, било је и раније научних радова о Његошевом стрицу. Вуксан је сабрао посланице, његова књижевна дјелатност обрађивана је у склопу развоја црногорске књижевности а политичка активност у приказима тога доба на крају једног и почетку другог вијека. Регистроване су и дискутоване чињенице али је личност Петра I објашњена тек овдје, да би у роману та иста слика била продубљена и детаљисана. Како дефинисати то што је Петар I најчешће слао братствима и племенима?

„Посланице Петра I нијесу ни писма у обичном смислу, ни бесједе изговорене на хартији, ни службена

акта упућена поданицима — оне су све то у исти мах, а уједно и нешто посве друго и друкчије, нешто изнад писма и списа и бесједс. Дугујемо захвалност Душану Вуксану не само зато што је поруке Петра I објавио у једној књиги (1935. године), већ и стога што им даде назив посланице (независно, мислим, од посланица апостолских и сл.) и тиме означи да је Петар I створио нешто особено, да је то посебан жанр писане ријечи, изузетан начин обраћања својим савременицима. И сам тај назив срећно је примијењен — он сугерише да се ради о текстовима које њихов аутор шаље другим људима, о текстовима који су по садржини, тону и изразу својврсно обраћање са посебном намјеном и функцијом. Па тако ваља и примати посланице — као специфичан жанр писане ријечи, и то жанр који је у перу Петра I нашао колико снажно, толико болно извориште². Одредивши суштину посланица, Вуковић је затим одвојио писма (која су сведена „на уско практичне теме, на елементе службене, пословне или на приватне захтјеве и упутства“) и посланице (које говоре „о неком живом, актуелном проблему, о неком збивању на чији ток или посљедице Владика жели да утиче“). Даље, објаснио је личност аутора посланица и њихову међусобну везу. „Готово све посланице писане су као ријечи које треба непосредно да одјекну међу људима; оне су, у ствари, биле његово лично суочавање с народом — слао их је онамо куд није могла да допре његова нога и тако је поистовјећивао себе са својим посланицима“³.

Вуковић није могао а да не рапчисти и питање: у којој су мјери посланице књижевна творевина. Овдје посебно ваља истаћи Вуковићеву критичност, јер дуго

² „Фреске на камену“, Предговор, стр. 8.

³ Исто, стр. 13.

проучавање и заљубљеност нијесу довели до претјеривања. Он наглашава да је „посланице писала сама рука невоље“ и да Петар I „чак ни крајичком свијести није схватао посланице као текстове књижевног смјера“, али да је тежио „да буде што снажнији и упечатљивији само да би из темеља покренуо људска осјећања и савјести, да би жешће опекао људска срца и подстакao етичке и сазнајне пориве човјекове“, чиме је Петар I и нехотиче зашао и у „творачки чин“ створивши посланице које су данас у цјелини „од особитог књижевно-културног значаја, мада све њих не можемо оцјењивати и цијенити као књижевна остварења“⁴.

Вуковић је, такође, савјесно и објективно проучио и све друге елементе посланица, језик, стил, понављања, тематску шароликост, мистику, а посебно је занимљиво Вуковићево упоређење посланица и пјесама, јер у пјесмама има националног романтизма и егзалтације, чега су посланице лишене. Анализирајући пјесме, Вуковић открива „повезаност посланица и пјесама Петра I и у погледу садржине и у изразу, начину мишљења, ставовима према животу и збивањима“, али док су посланице потпуно самосвојно, оригинално дјело, у пјесмама има шаблона из народне пјесме.

Иако је Вуковић у Поговору нагласио да рад на припремању ове књиге није схватио као научни рад, „већ само као покушај да се сачини један репрезентативни избор текстова владике Петра I, колико то допуштају могућности једног књижевног посленика, инспирисаног дјелом и личношћу Петра I“⁵, због већ наведених особина да савјесно и објективно оцјењује и процјењује.

⁴ Исто, стр. 20.

⁵ Исто, стр. 562.

Вуковић је дао управо озбиљан научни рад, послје којега је о Петру I тешко рећи било шта ново.

Као и пјесме, Вуковић је за вријеме рата писао и сценска дјела. Од њих би ваљало истаћи „Пут у свијетло“ и „Два свијета“⁶. Крајем октобра 1956. године у Цетињу је изведена Вуковићева комедија у три чина „Ратни гости“, чиме је уједно била отворена и позоришна сезона. Вуковић је овдје приказао Црногорце који су се почетком рата, из разних крајева, сјатили у село, да прическају разбистривање војне и политичке ситуације. Трудећи се првенствено да ријеша проблеме сценске радње, обавезне заплете и расплете, сукобе и прелазне дијалогичке у којима се једна бура стишава, а друга наслућује, Вуковић је успио да кроз радњу окарактерише лица и обезбједи игру коју подстичу супротности између сељака и њихових однарођених сродника, али је комедија у цјелини остала без оне мисаоне вертикале коју иначе садрже сва остала Вуковићева дјела. Првобитни назив „Бијеле врапе“, који је подвлачио отуђеност гостујућих и комичност тог њиховог распињања између навика и психологије створене у патријархалној средини и обичаја и манира градског свијета, замјенен је на крају насловом „Ратни гости“, који казује само податак да су ти људи дошли да се склоне а не садржи никакав подтекст из којег би се наслутила пишчева идеја. Па иако је у питању комедија, средство забаве, ми биљежимо овај недостатак рационалне усмјерености, једноставно зато што на њу нијесмо навикли.

Са тог становишта може се сматрати да је слабост дјела поред осталог и у томе што није довољно издиференцирано да ли се сукоби граде на супротстављању

⁶ Извођено у Никшићу и на Цетињу, одмах по ослобођењу ових градова.

два свијета, лажно-грађанског и тврдоглаво-сељачког, или на линији мушко — женско, односно, да ли је прилагођавање тих свијетова (примјера ради Горчина и Меланије) диктирано обавезношћу лијепог завршетка или је писац настојао да таквим расплетом обезвриједи разлике. Секулс, судија који се постепено навикава на село и удаљује од жене Параскеве, показује наклоност према Јелики која је „потрошила“ три мужа, јер Јелика мами здравином а Параскева (Кева) је сва масна од разних помада. Горчинов син Перута, букови лист попрскан колоњском водом, како то лијепо каже судија, видио је доста свијета али то му је мало користило. Стекао је лакоћу брзог и бесадржајног говора, научио неколико страних израза, али се уопште не може разабрати гдје је он то био и пита је радио. Вануо је једноставно из Париза (ако му се може вјеровати) у Дубочицу и, наравно, пронашао у напудерисаној Параскеви себи сличну особу. На крају, Перута (Пјер) покушава да побјегне с њом у град, али пошто је око града разапета бодљикава жица, они се враћају у Дубочицу. Параскева би пристала да се привремено поново веже за мужа, али Секуле мисли на Јелику и одбија Параскеву (Кеву), омогућивши тако Перути (Пјеру), да је води у очев дом. Писац је овдје претјерано користио ону добродушност коју све личности показују на крају народске комедије, јер нити би Секуле, кад је већ поново постао сељак, тако олако препустио жену другоме, без обзира што је нашао замјену, нити би Горчин, који је истјерао сина, примио натраг не само тог истог сина већ и Параскеву а сам се одлучио за Меланију, размажену и храћену прженим јајима и колачима у Секулиној кући. Ово је уједно и једино Вуковићево дјело у којему је више мислио како да нешто каже него што каже. И у занимљивој и најувјерљивијој личности, сељачком шаљивчини, пјеснику

и произвођачу луча Суру, који се изражава у стиховима, нашао је и погодну сценску фигуру која на себе преузима улогу коментатора.

Без макар и непотпуне библиографије немогуће је обухватити онај вид Вуковићеве дјелатности који је настао као реаговање на разне проблеме прошлости и садашњости, од паралеле Петра I и Петра II до репортерских скица о нашим људима и наравима. Задржаћемо се, донекле и илустрације ради, на поменутој паралели Петра I и Његоша. Заиста је чудно да постоји обилна литература о Његошевим хеленским и другим узорима (иако се понајчешће доказује одакле је узео поједине податке, слике, поређења а не инспирацију) а нико се, сем Вуковића, није сјетио потребе да се коријени Његошеве поезије траже у дјелу његовог претходника и стрица. Наглашавајући да је крај осамнаестог и почетак деветнаестог вијека у Црној Гори „суштински гледано, један јединствен и континуиран потез историје“ и да је то условило „извјесну сличност питања и проблема“, Вуковић није унао у грешку да у свим сличностима између једне и друге владавине види сличности владара. Он је, у поменутом ссеју⁷ подвукао низ подударности и разлика. Слагали су се у жељи за миром, у настојањима да се обезбиједи ред и слога; једнако су се залагали за сиротињу, клели, јадиковали, тражили правду и ослањали се на Русију. Разликовали су се у томе што су посланице Петру I биле „основни вид исказивања“, а Петру II су писма била „један од видова владалачког посла“, јер је себе исказивао стиховима. Готово у свакој посланици Петра I „осјећа се да то пише рука једног владике“, истиче Вуковић, а „обимна преписка Његошева готово је сасвим лишена таквих црквених и вјер-

⁷ „Два пера, два Петра Петровића“, „Стварање“

ских елемената“. Такође, Његошева писма „имају више чисте мисаоности“. Све је ово Вуковић веома тачно учио. Он је такође указао на чињеницу да је владика Радс, као седамнаестогодишњак преузео бриге и послове свога стрица, и колико год се брзо снашао, био је, као и за вријеме свог школовања, и послје Пстрове смрти, под његовим утицајем. Довољно је прочитати она дирљива писма којима Његош саопштава пријатељима вијест о смрти свога стрица, у којима снажно и лапидарно описује тугу због његове смрти и додаје да је најтеже њсму „прсуцвијељеноме, ни дозрелу, ни доспремну“! Не треба заборавити да је за вријеме Петра I био остварен први значајнији контакт Црне Горе са културнијим земљама Запада, што се, поред осталог, одражавало и на повећање броја књига у библиотеци коју је млади пјесник користио и попуњавао. А у писмима која се односе на домаће невоље готово да не разликујемо поједине мисли Петра I и Петра II⁸.

На крају, ту је и петнаестогодишње уређивање „Стварања“ које је све до гашења „Сусрета“ било главни

⁸ Петар I у посланици Катунјанима 22. маја 1822. поред осталог пише: „Сви народи, који у турску земљу живе, непрестано раде, да се из невоље избаве и ослободе, како чујете. И ви и остали Црногорци у исто доба радите да своју слободу изгубите и да у вјечну срамоту и невољу, мимо свијех осталијех народа, останете“. А у посланици Његушима, новембра 1823. каже: „Да међу Турцима живим, не бих толики зулум трпио, колико трпим од Црногораца“. А Његош у писму Вразу од 20. X 1848. пише: „Хоће ли се наш народ свијету показати благородним и достојним самосталности своје или ће вјечно обожавати туђе вериге...?“ А у писму Осман паши Скопљаку, 5. X 1847: „... али се надам да ће наши потомци, кад било да било, дати достојну цијену отачаствољубивим мислима и писму владичину, на којег се данас виче са сваке стране као на бијелу врону.“

а сада је и једини књижевни часопис у Црној Гори. Овај је часопис, једнако као и његов уредник, увијек имао довољно опреза да пригуши крајности, довољно разумијевања за нове силе и звукове и наклоности према историјско-књижевној проблематици, која садашње књижевно стање повезује са традицијом. И сам овакав начин уређивања које није схваћено као административни посао и просто одабирање најбољих понуђених рукописа, има код нас преседана, у Душану Вуксану који је водио „Записе“ и Стојану Церовићу, уреднику „Слободне мисли“.

Толико за сада у Поговору, јер у часописима се већ појављују одломци новог Вуковићског романа „Развође“ као очигледан доказ да је још увијек рано да се стварају дефинитивни судови о овоме писцу.

Р. РОТКОВИЋ

БИЉЕШКА О ПИСЦУ

Чедо Вуковић је рођен 28. октобра 1920. године у селу Ђулићи, код Андријевице. Прве године дјетињства провео је у Ђулићима, уз хук Злорчице, а основну школу и гимназију завршио је у Пећи. Рано је почео да пише па је већ 1935. године објавио причу у „Зети“, листу који је излазио у Подгорици. Непосредно пред рат уписао се на Филозофски факултет у Београду али је априлски слом пореметио све планове. Вратио се у Ђулиће.

Од самог почетка рата помагао је народноослободилачки покрет, а 1943. године придружио се партизанским јединицама. Од 1944. радио је у редакцији „Омладинског покрета“ у Колашину, а затим у Никшићу и Цетињу,

чим су ти градови били ослобођени. Писао је пригодне пјесме и сценска дјела¹. Од ослобођења је радио у Централном комитету Народне омладине Југославије, на сектору омладинске и дјечје штампе и у редакцији часописа „Народна омладина“. Од 1953. године поново живи у Црној Гори, прво у Цетињу, а затим у Титограду, као уредник књижевног часописа „Стварање“.

Биран је у представничка тијела у Републици, у Централни комитет Савеза комуниста Црне Горе и Предсједништво Централног комитета.

Вуковић је награђен: за прозу, поводом Фестивала Народне омладине Југославије, 1948; за роман *Без редника*, наградом Удружења књижевника Црне Горе 1955; за роман *Мртво Дубоко*, Тринаестојулском наградом за 1960. и за роман *Поруке*, Тринаестојулском наградом 1964.

¹ Опширније о томе у Поговору

БИБЛИОГРАФИЈА ДЈЕЛА

- Виторог, поема за дјецу, Ново поколење, Београд, 1948.
- Приповијетке, Ново поколење, Београд, 1949.
- Висине, роман, Просвета, Београд, 1952.
- Рустем, роман, на шиптарском језику, преводилац Вехап Шита, Приштина, 1952. Поновљено издање 1967.
- Свемоћно око, роман за дјецу, Златна књига, Београд, 1953. Поновљено издање Веселин Маслеша, Сарајево, 1962. Дјело је преведено на македонски и шиптарски.
- Без редника, роман, Народна књига, Цетиње, 1955.
- Тим лавље срце, роман за дјецу, Народна књига, Цетиње, 1955. Друго издање у библиотеци „100 књига Ластавице“, Веселин Маслеша, Сарајево, 1965.
- Ратни гости, комедија у три чина, Народна књига, Цетиње, 1958. Ово дјело је прије објављивања

изведено на неколико сцена, а адаптирано је и емитовано преко радија.

Мртво Дубоко, роман, Свјетлост, Сарајево, 1959. Поново штампано 1963. Уз ово издање романа објављено је и неколико новијих приповиједака. Роман је преведен на чешки и македонски. Неколико је пута драматизован и извођен. У Прагу и Скопљу адаптиран је и за радио.

Лтилица професора Бистроума, роман за дјecu, Просвета, Београд, 1961.

Хало небо, роман за дјecu, објављиван у штампцима у листу „Титов пионир“, а затим штампан у Графичком заводу, Титоград, 1963.

Поруче, историјски роман, Космос, Београд, 1963.

Фреске на камену, избор дјела Петра I, са предговором и коментарима, Графички завод, Титоград, 1966.

Закоп, приповијетка, преведена у листу „Руде право“, Праг, 1965.

Опомена, приповијетка, преведена у часопису „Иностранная литература“, Москва, 1966. и у листу „Hlas ľudu“, Братислава, 1965.

Вуковић је био сарадник и коаутор у књигама: Они су понос домовине (зборник текстова о истакнутим борцима), Сутјеска (зборник текстова о Сутјесци), Речи на делу (зборник текстова палих писаца), а заступљен је прилогом и у књизи Дјечји писци о себи која представља репрезентативни зборник дјечјих писаца из цијеле земље, а штампана је у два тома.

Велики број краћих прилога (приповиједака, цртица, есеја, чланака и приказа) Вуковић је објавио у „Стварању“, „Републици“, „Побједи“, „Политици“, „Омладинском покрету“, „Младости“, „Борби“ и др.

НАПОМЕНЕ О ИЗБОРУ

Као основа за овај избор из прозе Чедо Вуковића послужило је друго издање романа „Мртво Дубоко“, Сарајево, 1963. године. У том издању, поред романа „Мртво Дубоко“, налази се неколико новијих приповиједака и то: „Закоп“, „Шал“, „За данас“, „Опомена“, и „Гладне очи“. Око избора романа није било никакве двојбе, јер „Мртво Дубоко“ је доказало своје значајне вриједности поновљеним издањем, преводима и једнодушним признањем критике. Поставило се, међутим, питање шта још да се дода. Не због броја страница већ зато што је Вуковићево књижевно дјело обимно и што се може, без икаквих компромиса у погледу квалитета, из тог обимног дјела одабрати неколико стотина страница. Али, уз „Мр-

тво Дубоко“, Вуковићев највреднији роман су „Поруке“ а оне, са својих петсто страница, представљају исувише крупан текст да би могао бити допуна. Одлучили смо се зато за избор из приповиједака. Иако се Вуковић повремено бавио краћим прозама, посвећујући главну бригу романима, међу тим новијим краћим текстовима, од „Кабанице“ до „Опомене“ има изванредних страница које заслужују да уђу у избор. Тиме је уједно остављена могућност да се „Поруке“ неком другом приликом поново објаве.

У току припрема за ово издање, аутор је прегледао све изабране текстове и вршио на њима мање или веће преправке, углавном у роману „Мртво Дубоко“ а тек незнатно у приповијеткама.

Приређивач је, из довољно једноставних разлога, направио редосљед приповиједака према времену њиховог настанка.

Р. Р.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
ПРЕДГОВОР — — — — —	5
МРТВО ДУБОКО — — — — —	37
ПРИПОВИЈЕТКЕ — — — — —	237
Кабаница — — — — —	239
Надгробна плоча — — — — —	257
Шал — — — — —	279
За данас — — — — —	296
Закоп — — — — —	303
Гладне очи — — — — —	314
Опомена — — — — —	322
УЗ ОВО ИЗДАЊЕ	
Поговор — — — — —	333
Биљешка о писцу — — — — —	345
Библиографија дјела — — — — —	347
Напомене о избору — — — — —	349